

Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırma ve Değerlendirmeler

Editörler:

Prof. Dr. İbrahim Arslan & Doç. Dr. Yusuf Bozgeyik

Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırma ve Değerlendirmeler

Editörler:

Prof. Dr. İbrahim Arslan & Doç. Dr. Yusuf Bozgeyik

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozguryayinlari.com

✉ info@ozguryayinlari.com

Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırma ve Değerlendirmeler

Academic Research and Evaluations in The Field of Social Sciences

Editörler: Prof. Dr. İbrahim Arslan & Doç. Dr. Yusuf Bozgeyik

Language: Turkish-English

Publication Date: 2024

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-885-3

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub427>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Arslan, İ. (ed), Bozgeyik, Y. (ed) (2024). *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırma ve Değerlendirmeler*.

Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub427>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozguryayinlari.com/>

Önsöz

Teknolojik gelişmeler ve küresel anlamda gerçekleşen değişimler insan doğasını değiştirmektedir. Bu değişim insan hayatının tüm aşamalarına doğrudan etki etmektedir. Bu noktada insana ve insan yaşantısına yönelik olarak araştırmalar gerçekleştirmek kaçınılmaz bir hal almaktadır. Sosyal Bilimler alanında gerçekleştirilen tüm çalışmalar insanı, insan yaşantısını ve insan doğasını anlamayı amaçlamaktadır. İnsanı anlamak adına ortaya koyulan bu eserde farklı disiplinlerden farklı çalışmalar ele alınmış ve bir nebze de olsa bu amaca ulaşmak için bir basamak inşa edilmeye çalışılmıştır.

Preface

Technological developments and globalization has changed human nature. This change directly affects all stages of human life. At this point, it becomes inevitable to carry out research on people and human life. All studies carried out in the field of Social Sciences aim to understand human, human life and human nature. In this work, which was put forward in order to understand the human, different studies from different disciplines were discussed and a step was tried to be built in order to reach this goal, albeit to some extent.

İçindekiler

Önsöz	iii
Preface	iii

Bölüm 1

Bankalarda Kredinin Önemi	1
<i>Uğur Ağar</i>	
<i>Abmet Aydın</i>	

Bölüm 2

Ekonomik Büyüme, Ticari Faaliyetler ve Sanayileşmenin CO2 Emisyonu Üzerindeki Etkileri: Hindistan Örneği	25
<i>Elif Koçak</i>	

Bölüm 3

Yenilenebilir Enerji Üretimi, Sanayi Üretim Endeksi ve Ekonomik Büyümenin Çevre Politikaları Endeksine Etkileri: ABD Örneği	37
<i>Hayriye Taşcı</i>	

Bölüm 4

Predictions of Import and Export Values According to Transportation Types in the Logistics Sector with Trend Analysis Method	47
<i>Bilge Villi</i>	

Bölüm 5

Sultan Sencer Devrinde Selçuklu Devleti'nin Siyasi Vaziyeti: Horasan ve Maverünnehir'de Ortaya Çıkan Dahili ve Harici Gelişmeler (Sultan Sencer'in Esaretine Kadar)	67
<i>Yaşar Bedirhan</i>	

Bölüm 6

Kazakistan’da Dini Durum Üzerine Değerlendirmeler	101
<i>Yunus Emre Tansü</i>	
<i>Mustafa Doğukan Berk</i>	

Bölüm 7

Türkiye Cumhuriyeti ve KKTC Hukukunda Avukatın Sır Saklama Yükümlülüğü	111
<i>Yeter Tabur</i>	

Bölüm 8

Davadan Feragat ve Davayı Kabul Müesseselerinin Vergi Yargılama Hukukundaki Yeri ve Önemi	131
<i>Taner Ercan</i>	

Bölüm 9

Geleneksel Performans ve Cross-Dressing: Maşalama Oyunları	151
<i>Ayşe Yıldırım</i>	

Bölüm 10

Selektif Mutizm: Nedenleri, Tedavi ve Terapi Yöntemleri ile Vaka Örnekleri	179
<i>Özge Gamsız Tunç</i>	

Bölüm 11

Türkiye Afet Yönetim Sistemleri	199
<i>Gülseren Günaydın</i>	

Bölüm 12

Afro-Amerikalılar’ın İslam ile İlk Tanışmaları: Moorish Science Temple of America Hareketi	219
<i>Fatih Yıldırım</i>	

Bölüm 13

Teoman Duralı'nın Zihniyet Bağlamında Batıya Bakışı	231
<i>Abdurrahman Karacan</i>	

Bölüm 14

Bütçeden Kamu İktisadi Teşebbüslerine Yapılan Transferlerin Kamu İşletmeleri Raporu Üzerinden Değerlendirilmesi	251
<i>Sami Bubur</i>	

Bankalarda Kredinin Önemi¹

Uğur Ağar²

Ahmet Aydın³

Özet

Bu çalışmada, bankacılıkta önemli bir yere sahip olan kredi kavramı açıklanmış ve sınıflandırılmıştır. Kredi talep eden kişilerin ihtiyaçları doğrultusunda hangi krediye, hangi şartlarda erişebileceği ve kredilerin ihtiyaç duyan kişilerce önemine vurgu yapılmıştır.

Kredilerin sınıflandırılmasında; kullanım amacına uygunluk, vadelerine göre krediler, kredi türleri olarak belirlenmiştir. Kredilerin kullanımında bankanın dikkat etmesi gereken riskler göz önünde bulundurulup, kredi kullandırım süreci incelenmiştir. Kredilerin teminatlarla güvence altına alınması da bankalar için kredi kullandırım sonrası garanti altına alınıp, borçlunun kredi ödeme iştahının arttırılması amaçlanmaktadır.

Krediler, krediye ihtiyaç duyanlar için ne kadar önemliyse, krediyi kullandıran bankalar açısından da önemlidir. Banka, krediye ihtiyaç duyan kişi veya kuruluşlar için hem ihtiyaçlarını gidermek hem de işletmeler için yatırım ve işletme devamını sağlaması açısından önem arz etmektedir.

Aynı zamanda krediler, faiz ve komisyonlarının getirisiyle bankalar için gelir kaynağı sağlamakta, gelirin doğru değerlendirilip, uzun vadede piyasa canlılığı için önemli bir unsur niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, kredilere ihtiyaç duyan kişi veya kuruluşların ihtiyaçlarının karşılanması ve piyasanın hareketliliğinin sağlanması açısından bankalardan sağlanan krediler büyük önem taşımaktadır.

- 1 Bu çalışma “Bankalarda Kredi Risk Yönetimi: Kredi Risk Kriterlerinin Kredi Değerlendirme Kararlarındaki Başarıya Etkisi” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak üretilmiştir.
- 2 Yüksek Lisans Öğr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, uguragar12@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7088-9421.
- 3 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, ahmet.aydin@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4046-1982.

1. Kredi Kavramı

Kredi; “inanmak, güvenmek ve itibar” anlamlarına gelen “Credere – Credibilitas” kelimesinden türemiş olan Latince bir kelimedir (Edwards, 2004: 10). Kredi, temel olarak iki prensip kapsamında ele alınmaktadır; kredi alan kişi-borçlu, borcunu geri ödemeye istekli olmalıdır ve borcunu geri ödeme kabiliyetine sahip olmalıdır. Borçlunun krediyi geri ödemesi konusundaki istekliliği, borcun geri ödenmesinde güvenilirliği ifade etmektedir. Borcu ödeyebilme kabiliyeti ise kredi alan borçlunun, borcunu geri ödeyebilmesi için gerekli mali durumu olduğuna ilişkin güvenilir bir değerlendirme yapılması temeline dayanır (Golin ve Delhaise, 2013: 1).

5411 sayılı Bankacılık Kanunu’na göre, bankalar hem nakit hem de gayri nakdi şekillerde kredi sağlamaktadır. Gayri nakdi krediler, teminat mektupları, kontrgarantiler, kefaletler, aval, ciro, kabul gibi diğer benzer kredi formlarını içerir. Ayrıca, bankalar tahvil ve benzeri sermaye piyasası araçlarını satın alır, mevduat yapar, kredi verir ve vadeli satışından doğan alacaklara sahip olabilirler. Ayrıca, Kanun, vadesi geçmiş nakdi kredileri, tahakkuk etmiş ancak tahsil edilmemiş faizleri, gayri nakdi kredilerin nakde çevrilen bedellerini, ters repo işlemlerinden doğan alacakları, vadeli işlem ve opsiyon sözleşmeleri nedeniyle üstlenilen riskleri ve diğer benzer sözleşmeleri hesaba bakılmaksızın kredi olarak kabul eder. Bu kredi tanımı, kanunun amacı için geçerlidir (T.C. Resmî Gazete, 2005: madde 48).

Krediler dört temel unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlar; zaman, risk, güven ve gelir olarak altta açıklanmıştır:.

- **Zaman Unsuru:** Bankalar tarafından geri ödenme koşuluyla verilen paranın belirli bir vadede krediyi kullanan borçlu tarafından iade edilmesi gerektiği için kredide zaman unsuru oldukça önemlidir. Belirlenmiş olan ödeme süresi ve vadesi gecikme riskini de beraberinde getirir çünkü gelecekte karşılaşılabilecek olası durumların bilinmemesi durumu söz kousudur.
- **Güven Unsuru:** Bankalar, kredi talep eden bireylerin işlemlerini yapabilmek için kısmi ya da tam korunma sağlanması için krediyi kullanacak bireyden teminat vermesini isteyebilmektedir. Güven unsurunun oluşması için bankalar tarafından kredi talebinde bulunan kişi veya kurumlar hakkında detaylı incelemeler yapılabilmektedir. Bu incelemeler; mali tablolar, diğer bankalardaki kredi tutarları ve kredilerin kullanım amaçları gibi kredi kuruluşu bakımından bireylerin-müşterilerin yükümlülüklerinin yerine getirilip getirilemeyeceği hakkında bilgi sahibi olunmasıyla ilgili önem taşımaktadır (Aras, Güler, 1996: 5; Usuç, 2016: 9).

- Risk Unsuru: Risk, bankalar tarafından verilen borçlu tarafından alınan ve vadesinde ödenmesi gereken kredi tutarının çeşitli nedenlerle yerine getirilememesi olarak açıklanmaktadır. Yapısı gereği krediler risk unsuru barındırmakta, riskin artması ya da azalması ise krediyi kullanan borçlular tarafından taahhüdün yerine getirilip getirilemeyeceği ve alınacak teminatın çeşidine göre farklılaşmaktadır. Ekonomik anlamda riskli bireylerin kredi taleplerine bankaların olumsuz yanıt vermesi yüksek ihtimaldir (Aras, 1996: 5; Kavcıoğlu, 2003: 9; Usuş, 2016:10).
- Gelir Unsuru: Krediler bankaların en önemli gelir kaynaklarıdır. Bankalar, fonlarını ve diğer kaynaklarını kredi olarak müşterilerine sunmakta, kredi kullanan bireyler-müşteriler ise piyasa koşulları çerçevesinde belirlenmiş olan bir faiz veya komisyon ile bankalardan kredi temin etmektedir. Kredi gelirini oluşturan faiz ve komisyonlar, kredi çeşidine ve vadesine göre değişebilmekte ve banka gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Nakit krediler, doğrudan faiz gelirini oluştururken bazı nakit kredi türlerinde faize ilaveten komisyon gelirleri de yer almaktadır. Komisyonlar, doğrudan doğruya kredi özelliğinde olmayan ve nakit olmayan kredi gelirlerini oluşturmaktadır. Bankalarca, faiz ve komisyonlar ile kâr elde edilmesi amaçlanırken paydaşlara yönelik olarak kâr ve maddi varlıklarda artış sağlanarak sürdürülebilir olunması hedeflenmektedir (Usuş, 2016: 10).

Bankacılıkta kredi kavramı, bir borç verenin bir borçluya fon sağlaması ve borçlunun bu fonları daha sonra genellikle faizle geri ödeyeceği beklentisiyle ilişkilidir. Kredi, ekonomik faaliyetleri kolaylaştırarak, bireylerin ve işletmelerin yatırım, tüketim ve işletme sermayesi gibi çeşitli amaçlar için fonlara erişmesine olanak sağlayarak finansal sistemde kritik bir rol oynar.

Finansal aracılık alanında, tasarruf sahiplerinden borçlulara fonların transferini içeren işlemde, kredi temel bir unsurdur. Diamond (1984), borçlu ve alacaklılar arasındaki teşvik sorunlarını çözmekte kredinin rolünü vurgulayan bir finansal aracılık teorisi geliştirmiştir. Teori, bankalar gibi finansal araçların, yetki devri denetimine teşvik sağlayarak bilgi izleme maliyetini en aza indirdiğini belirtir. Bir aracı içindeki çeşitlilik, hatta risk tarafsız bir ekonomide bu maliyetleri azaltır. Ayrıca, Diamond (1984)'a göre; çeşitliliğin teşvik sorunlarını çözümedeki etkisini analiz eder ve modelde varsayılan maliyetli iflasa tabi borç anlaşmalarının optimal olduğunu bulur. Bu analiz, araçların portföy yapısı ve sermaye yapısı için sonuçları vardır.

İlişkisel bankacılık, bankacılıktaki kredi açısından başka bir önemli husustur. Boot & Thakor (2000), bankalara yönelik rekabet arttıkça nasıl evrildiklerini ve sermaye piyasasından nasıl etkilendiklerini inceler. Bankaların sermaye piyasası kurumlarına dönüşüp dönüşmediğini veya köklerine, yani ilişkisel kredi uzmanlarına geri dönüp dönmediğini araştırırlar. Bulguları, interbank rekabeti arttıkça bankaların daha fazla ilişkisel kredi verdiğini, ancak her kredinin borçlular için daha düşük ek değeri olduğunu gösterir. Diğer taraftan, sermaye piyasası rekabeti ilişkisel krediyi azaltır, ancak her ilişkisel kredinin borçlular için daha yüksek ek değeri olduğunu gösterir. Bu kredi verme uygulamalarındaki değişimler, borçluların refahı için önemli sonuçlar doğurur.

Berger & Udell (2001), küçük işletmeler için kredinin erişilebilirliğini ve banka organizasyon yapısının ilişkisel kredilendirmedeki önemini araştırır. Çalışma, kredi memurları tarafından “yumuşak” bilgilerin birikimine dayanan ilişkisel kredinin rolünü vurgular. Bulgular, bankaları küçük, yakın bağlantılı organizasyonlar olarak yapılandırmanın ajans sorunlarını çözmeye ve küçük işletmelere ilişkisel kredi sunma kapasitesini artırmaya yardımcı olabileceğini gösterir.

Allen & Santomero (2001), ABD’de geleneksel bankacılık işinin düşüşünü ve bankaların piyasalardan ve zaman içinde düzgülendirmeden dolayı artan rekabete yönelik finansal yenilikleri analiz eder. Bankaların geleneksel işlerinden uzaklaşarak ücret getiren faaliyetlere yönelerek GSYİH’ye göre konumlarını koruduklarını bulurlar. Ayrıca yatırımcı portföylerini ülkeler arasında karşılaştırır ve ABD ve İngiltere’deki hanelerin, Japonya, Fransa ve Almanya’daki muadillerine göre yatırımlarından daha fazla risk taşıdığını iddia ederler.

Kredi risk yönetimi bağlamında, Zergaw (2019), Etiyopya’daki seçilmiş özel ticari bankalarda kredi risk yönetimi uygulamalarını etkileyen faktörleri incelemektedir. Çalışma, hizmet kalitesi, kredi verme süreci, kredi risk ölçüm ve izleme süreci, piyasa riski, operasyonel risk ve yasal risk boyutlarını kredi risk yönetimi uygulamalarını etkileyen faktörler olarak belirler. Bulgular, bankacılık sektöründe kredi risk yönetimi uygulamalarının uygulamalarını ve zorluklarını anlama konusuna katkı sağlar.

Shah ve ark. (2022), işletmeler için finansman kaynağı olarak banka kredileri ve ticari kredileri karşılaştırır. Çalışmada, ticari kredinin özellikle küçük yatırımcılar ve mali açıdan zor durumdaki firmalar için esnek ve uygun bir kısa vadeli finansman seçeneği olduğu bulunur. Araştırma, özellikle banka kredilerine erişimin kısıtlandığı durumlarda ticari kredinin işletmelerin sürdürülebilirliği açısından önemini vurgular. Bulgular, ticari

kredinin geleneksel banka finansmanı için değerli bir alternatif olabileceğini gösterir.

Kredi riskinin bankaların performansı üzerindeki etkisi başka bir araştırma alanıdır. Twum ve ark. (2022), Çin'in ticari bankalarının performansı ile kredi riski arasındaki ilişkiyi COVID-19 pandemisi öncesinde ve sonrasında incelemiştir. Kredi büyümesinin bankaların performansı ile pozitif ancak anlamsız bir ilişkisi olduğunu bulmuşlardır. Bankacılıktaki kredi kavramı, borç verenlerin borçlulara fon sağlamasını, finansal araçların izleme maliyetlerini en aza indirmesindeki rolünü, ilişkisel bankacılığın önemini ve kredi risk yönetimi uygulamalarını etkileyen faktörleri içerir. Ayrıca banka kredileri ile ticari kredilerin finansman seçenekleri olarak karşılaştırılması ve kredi riskinin bankaların performansına etkisi, bankacılıktaki kredi alanında araştırma konularıdır.

1.1. Kredilerin Sınıflandırılması

Krediler doktrinde kullandırım şekline, amacına, vadelerine, kullanım türlerine, kaynaklarına ve teminatlarına göre farklı başlıklar altında sınıflandırılmıştır.

1.1.1. Kullandırım Şekline Göre Krediler

Krediler, kullanımına bağlı olarak iki türe ayrılabilir: nakdi krediler ve gayri nakdi krediler. Nakdi krediler, borçlu ve alacaklı arasında fonların aktarımını içerir ve bunun sonucunda faiz, kâr payı veya komisyon geliri elde edilir. Diğer yandan, gayri nakdi krediler bankanın itibarına dayanır ve kredi alan tarafın çeşitli finansal imkânlarla erişimini sağlar.

Bankacılık Kanunu'nun 48. maddesi, gayri nakdi kredilere örnek olarak teminat mektupları, kontrgarantiler, kefaletler, aval, ciro ve kabulleri belirtmektedir. Ayrıca, benzer işlemlere sahip işlemler de dikkate alınırsa gayri nakdi kredilere örnek olarak akreditifler, harici garanti mektupları, referans mektupları ve doğrudan borçlandırma sistemleri de eklenebilir.

1.1.2. Kullanım Amacına Göre Krediler

Krediler, kullanım amaçlarına göre genellikle iki ana kategoriye ayrılır. Bunlar; ticari krediler ve tüketici kredileridir. Ticari krediler, ticaretle uğraşan bireylerin ticari finansman ihtiyaçlarını karşılamak için aldıkları kredilerdir. Bu kredi türü, işletmelerin operasyonlarını desteklemek, genişletmek ve yatırım yapmak amacıyla tasarlanmıştır. Ticari krediler, işletme kredileri, yatırım kredileri, ihracat kredileri, finansal kiralama işlemleri ve kurumsal kredi kartları gibi çeşitli alt kategorilere ayrılabilir. Tüketici kredileri,

bireylerin kişisel finansal ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları kredilerdir ve konut kredileri hariç tutulur. Tüketici kredileri genellikle kısa vadeli olarak kullanılır ve farklı alt tiplere ayrılabilir. Bu alt tipler arasında ihtiyaç kredileri, konut kredileri, taşıt kredileri, kredi kartları ve kredili mevduat hesapları bulunmaktadır. Tüketici kredileri, bireylere çeşitli amaçlar için fonlara erişim sağlamak amacıyla öncelikle tasarlanmıştır, bunlar arasında mal satın alma, masrafları karşılama veya geçici finansal açıkları yönetme gibi durumlar bulunur. Bankacılık endüstrisinde kredilerin önemli bir rolü vardır ve kredilerin amaçlanan kullanımı finansal kurumlar için önemli sonuçlar doğurur. Akademik araştırmalar, kredilerin amaçlanan kullanımına göre çeşitli yönlerini incelemiştir ve krediler ile bankacılık uygulamaları arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmıştır. Bu yanıt, kredilerin amaçlanan kullanımına göre bankacılıkta ne şekilde kullanıldığına dair birçok akademik kaynaktan elde edilen bulguları birleştirerek kapsamlı bir anlayış sağlayacaktır (Deveci, 2019: 38).

Bankacılıktaki kredilerin önemli bir yönü, finansal bağımlılık ve büyüme arasındaki ilişkidir. Rajan & Zingales (1996), finansal bağımlılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. Finansal bağımlılığın rekabete engel oluşturarak ve girişimcilik fırsatlarını azaltarak büyümeyi engelleyebileceğini öne sürerler. Bu araştırma, yatırım amaçlı kredilerin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olabileceğini göstermektedir.

Başka bir önemli çalışma olan Diamond (1984), finansal aracılık ve yetki devredilen izlemenin üzerine odaklanır. Borçlu ve alacaklılar arasındaki bilgi izleme maliyetini en aza indiren bir finansal aracılık teorisi geliştirir. Çalışma, araçların içindeki çeşitliliğin izleme maliyetlerini azaltmada önemli olduğunu vurgular. Bu araştırma, aracı amaçlı kredilerin bankacılık sektöründe etkili izleme ve risk yönetimine katkı sağlayabileceğini öne sürmektedir.

Berger & Udell (2001), küçük işletme kredilerinin alınabilirliğinde ve ilişkisel kredilendirmedeki banka organizasyon yapısının önemini araştırır. İlişkisel kredilendirmenin, kredi memurları tarafından “yumuşak” bilgilerin birikimine dayandığını savunurlar. Çalışma, bankaların küçük, sıkı bağlı organizasyonlar olarak yapılandırılmasının ilişkisel kredilendirmeye katkı sağlayabileceğini gösterir. Bu araştırma, ilişkisel kredi amaçlı kredilerin belirli banka organizasyon yapılarından faydalanabileceğini ima etmektedir.

Kredilerin özelliklerinin bankacılık uygulamaları üzerindeki etkisi de literatürde incelenmiştir. Peek & Rosengren (1998), banka birleşmelerinin küçük işletme kredilendirmesi üzerindeki etkisini incelemiştir. Banka büyüklüğünün tek başına küçük işletme kredilendirmesinin tek belirleyicisi olmadığını ve kredi özellikleri ve raporlama uygulamaları gibi diğer

faktörlerin de rol oynadığını bulmuşlardır. Bu araştırma, küçük işletmeler için amaçlanan kredilerin banka büyüklüğünden öteye etkilenen faktörlerden de etkilenebileceğini öne sürmektedir.

Belirli bölgelerin bağlamında, Suratini & Parera (2020), Endonezya'daki mikrokredi sistemi paradigmasını analiz eder. Çalışma, kredi tekliflerinin, bankaları borçlunun krediyi geri ödeme yeteneği konusunda ikna etmede önemli olduğunu vurgular. Ayrıca, mikro, küçük ve orta ölçekli işletme kredilerinin en yaygın türü olarak tüketim kredilerini tanımlar. Bu araştırma, Endonezya bankacılık sektöründeki kredilerin özel özellikleri hakkında bilgi sağlar.

Arintoko (2021), Endonezya'da ticari banka kredilendirmesini etkileyen iç faktörleri incelemektedir. Çalışma, makro düzeydeki verilerin banka kredilendirmesi üzerindeki simetrik ve asimetrik etkilerine odaklanır. Araştırma, sorunlu kredilerin uzun dönemde banka kredilendirmesi üzerinde sürekli olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, sermaye yeterlilik oranının ise banka kredilendirmesi üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Bu araştırma, iç faktörlerin kredi verme uygulamalarını şekillendirmedeki önemini vurgular.

Ticari bankalardaki kredi büyümesini dış faktörlerin etkisi de literatürde incelenmiştir. Nguyen ve ark. (2023), Vietnam'daki ticari bankalardaki kredi büyümesine COVID-19 pandemisinin etkisini inceler. Çalışma, pandeminin kredi büyümesi üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğunu, borçluların geri ödeme kapasitesini azalttığını ve banka kredisine erişimde engeller yarattığını bulmuştur. Bu araştırma, dış şokların bankacılık sektöründeki kredi büyümesi üzerindeki etkisini vurgular. Ayrıca, bankacılık endüstrisindeki sorunlu kredilerin belirleyicileri de yaygın bir şekilde incelenmiştir.

Bolarinwa & Akinlo (2022), Nijerya bankacılık sektöründeki rekabetin sorunlu kredilere etkisini araştırır. Rekabetin, özellikle banka büyüklüğü ve sermaye yapısı ile birleştiğinde, sorunlu kredilere pozitif bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Bu araştırma, rekabetin bankacılık endüstrisinin kırılganlığına katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Kredi kayıplarının yönetimi de bankacılık uygulamalarında önemli bir yönü oluşturur. Ozili (2022), Birleşik Krallık'taki kredi kayıpları provizyonlarını kullanarak banka gelir düzeltme belirleyicilerini inceler. Çalışma, bankaların özellikle ekonomi politikası belirsizliğin olduğu dönemlerde gelir düzeltme amacıyla kredi kayıpları provizyonlarını kullandığını bulur. Bu araştırma, kredi kayıpları provizyonlarının finansal performansın yönetimindeki rolünü vurgular.

Akademik araştırmalar, bankacılıkta kredilerin amaçlanan kullanımına dair değerli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmalar, krediler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, ilişkisel kredilendirmenin ve organizasyon yapısının önemini, kredi özelliklerinin ve dış faktörlerin kredi verme uygulamaları üzerindeki etkisini ve sorunlu kredilerin ve kredi kayıpları provizyonlarının belirleyicilerini vurgulamaktadır. Bu bulguların anlaşılması, bankacılık uygulamalarına ve bankacılık endüstrisinin istikrarına ve etkinliğine katkıda bulunabilir.

1.1.3. Vadelerine Göre Krediler

Krediler, vade sürelerine göre genellikle üç grupta sınıflandırılır. Bunlar; kısa vadeli krediler, orta vadeli krediler ve uzun vadeli krediler olarak ifade edilmektedir.

Kısa vadeli krediler, vadesi bir yıldan daha az olan kredilerdir. Bu tür krediler genellikle ticari kredi müşterileri tarafından kısa vadeli işletme sermayesi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılır. Ticari kredilerdeki kısa vadeli kredilere, cari hesap, kısa vadeli taksitli krediler ve kurumsal kredi kartları gibi örnekler verilebilir. Benzer şekilde, bireysel krediler arasında ihtiyaç kredileri ve kredi kartları da kısa vadeli kredilere örnek olarak değerlendirilebilir. Orta vadeli krediler ise vadesi bir ile beş yıl arasında olan kredilerdir. Bu kredi türü, işletmelerin orta vadeli yatırımlarını finanse etmek için sıklıkla kullanılır. Ticari müşteriler, sabit kıymet yatırımları için orta vadeli kredileri tercih ederken, bireysel müşteriler genellikle taşıt kredilerini bu vade diliminde alırlar. Uzun vadeli krediler, adından da anlaşılacağı gibi, beş yıldan daha uzun vadeli olan kredilerdir. Bu tür krediler, bir ülkenin ekonomisi açısından hayati öneme sahiptir. Bazı durumlarda, bankalar işletmelerin uzun vadeli finansman ihtiyaçlarını konsorsiyum şeklinde sağlarlar, özellikle havalimanı, baraj ve yol gibi büyük ölçekli yatırımlar için. Uzun vadeli kredilerin özellikleri, projeye bağlı olarak değişebilir. Bazı projelerde kredi döneminin başında birkaç yıl geri ödemesiz dönemler olabilir. Bireysel krediler arasında ise konut kredileri genellikle uzun vadeli krediler olarak kabul edilir. Konut kredileri, ekonomik döngü içinde birçok sektörü etkilemesi nedeniyle ekonomi için önemli bir rol oynar (Deveci, 2019: 39).

1.1.4. Teminatlarına Göre Krediler

Krediler, bankaların müşterilerinden teminat talep edip etmemesine göre iki gruba ayrılabilir: teminatlđ krediler ve teminatsız krediler.

Teminatlđ kredilerde, bankalar müşterilerini çeşitli kriterlerle değerlendirir ve kredi süresince kefil, ipotek veya nakit teminat gibi güvenceler isteyebilirler.

Bu konuda bankacılık mevzuatında bireysel müşteriler için belirlenmiş özel kriterler bulunmaz. Bunun yerine Bankacılık Kanunu ve alt düzenlemeleri, bankalardan etkili bir kredi riski yönetimi mekanizması kurmalarını bekler. Diğer taraftan bankalar, müşterilerinden herhangi bir teminat talep etmeme kararı da alabilirler, müşterilerin özel özelliklerini göz önünde bulundurarak. Bu karar, müşterinin kredi geçmişı, bankayla uzun süredir çalışıyor olması, bireysel müşteriler için kamu görevlisi veya emekli olması gibi çeşitli faktörlerden etkilenebilir. Teminatla güvence altına alınmış krediler, bankacılık endüstrisinde önemli bir rol oynar ve akademik araştırmalar bu uygulamanın çeşitli yönlerini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Çeşitli çalışmalar, teminat ve kredi fiyatlama, risk yönetimi ve finansal araçların davranışı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu yanıt, bankacılıkta teminatla güvence altına alınmış krediler üzerine akademik literatürün kapsamlı bir özetini sağlamayı amaçlamaktadır ve ilgili akademik kaynakları alıntılarlamaktadır (Usuğ, 2016: 17-18).

Bu alanda etkili bir makale, Diamond (1984) tarafından yayımlanan “Financial Intermediation and Delegated Monitoring” başlıklı makedir. Diamond, finansal aracılığın temelini, borçlu ve alacaklılar arasındaki izleme maliyetini en aza indirmeye yönelik bir teori geliştirerek açıklar. Makale, finansal araçlar tarafından yetkilendirilmiş izleme için teşvik sağlama maliyetlerinin bir karakterizasyonunu sunar. Ekonomide risk nötr bir ortamda bile, aracı içinde çeşitliliğin bu maliyetleri azaltmada rol oynadığını vurgular.

Rajan (1992) tarafından kaleme alınan başka bir makale, “Insiders and Outsiders: The Choice between Informed and Arm’s-Length Debt” başlığını taşır ve şirketlerin neden bazıları banka finansmanından uzaklaştığını araştırır. Makale, bilgili bankaların esnek finansal kararlar alarak şirketlerin projelerinin yanlış gitmesini engellediğini, ancak kredinin maliyetinin projeler başladıktan sonra bankalara şirketin karları üzerinde pazarlık gücü verdiğini savunur. Şirketlerin borç alma kaynaklarının seçimi ve borç alacakları için öncelik seçimi, bankaların yetkilerini uygun bir şekilde sınırlamaya yönelik çabalarıdır (Rajan, 1992).

Berger & Udell (1995) tarafından kaleme alınan başka bir makale, “Relationship Lending and Lines of Credit in Small Firm Finance” başlığını taşır ve küçük işletme finansında ilişkisel kredilendirmenin ve kredi hatlarının rolünü inceler. Çalışma, ilişkisel kredilendirmenin ve kredi hatlarının, küçük işletme finansında bilgi asimetrisini ve ajans maliyetlerini azaltmada önemli olduğunu bulur.

Gorton & Pennacchi (1990) tarafından kaleme alınan bir diğer makale ise “Financial Intermediaries and Liquidity Creation” başlığını taşır ve

finansal araçların likidite yaratma rolünü tartışır. Makale, bilgi asimetrisi ile ilişkili işlem kayıplarının, temel varlık nakit akışlarını bölme özelliğine sahip menkul kıymetler tasarlanarak hafifletilebileceğini savunur. Banka borcu (mevduat), bu tür likit menkul kıymetlerden bir örnektir ve makale, bu bağlamda mevduat sigortasının mantıklı bir nedenine dair bir açıklama sunar.

Teminat kullanımı, belirli ülkelerin bağlamında da incelenmiştir. Örneğin, Rahman ve ark. (2016), Bangladeş'te teminat ve KOBİ finansmanını incelemiştir. Çalışma, teminat gereksinimlerinin farklı türdeki bankalar ve banka büyüklükleri arasında farklılık gösterdiğini bulmuş, böylece her banka türünün küçük ve orta ölçekli işletmelere kredi verirken kendi tercihlerine sahip olduğunu öne sürmüştür.

Vietnam'da, Le & Nguyen (2018) teminat kalitesinin kredi geri ödeme riskine etkisini incelemiştir. Çalışma, teminat kalitesinin tüketici kredilerinin temerrüt olasılığı üzerinde önemli bir olumsuz etkisi olduğunu bulmuş, böylece borçlu seçimi ve risk aktarma etkilerinin borç veren seçimi etkilerinin üstünlüğünü desteklemiştir.

Ayrıca, teminatın kredi fiyatlama üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Hainz ve ark. (2008), banka rekabeti ile teminat kullanımı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma, banka rekabetinin teminat kullanımı üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu, böylece banka rekabeti düşük olduğunda teminat kullanımının daha olası olduğunu teorik olarak desteklemiştir.

1.2. Kredinin Fonksiyonları ve Avantajları

Krediler, ekonomik gelişme ve kalkınmanın sağlanabilmesi bakımından önemli finansman kaynaklarıdır. Kişi ya da kurumlar, ticari faaliyetler için finansman gereksinimi duyarlar ve bu gereksinimler, bankalar tarafından ödünç verilen fonlardan karşılanmaktadır. Krediler, işletmelerin üretim ve hizmet faaliyetleriyle ülke ekonomisine ve iş gücüne olumlu katkı sağlamasına ve varlıklarını sürdürmelerine imkân vermektedir. Tasarruf sahiplerinde bulunan fonlar, bankalar aracılığıyla kişi veya kurumlara kredi olarak aktarılmakta ve bir yandan tasarruf sahipleri gelir elde ederken diğer yandan fon ihtiyacı olan kişi ya da kurumların finansman gereksinimi karşılanmış olmaktadır. Borç verilen kişiyle ilgili borcun ödenmesi gücünün tam olarak tespit edilmesi mümkün değildir. Bu değerlendirmelerin, uzman kişilerce fon sağlayan bankalar aracılığıyla yürütülmesi ile fonların en uygun yatırımcılara yönlendirilmesi ve dolayısıyla fonların verimli ve doğru biçimde kullanımı sağlanmakta ve risk paylaşılmış olmaktadır (Aras, 1996: 6; Katırcıoğlu, 2006: 7; Kiran, 2013: 4).

Banka kredilerinin temel işlevlerinden biri, ekonomik faaliyetlerin finansmanını sağlamaktır. Bireyler ve işletmeler genellikle projelere yatırım yapmak, varlık satın almak veya günlük operasyonel giderleri karşılamak için fonlara ihtiyaç duyarlar. Banka kredileri, sermaye ihtiyacı ile mevcut fonlar arasındaki boşluğu kapatma aracı olarak hizmet verir. Krediler sağlayarak, bankalar, borçluların işletmelerini başlatmaları veya genişletmeleri, ev satın almaları veya diğer girişimlere yatırım yapmaları için gerekli fonlara erişmelerine olanak tanır (Rajan ve Zingales, 1996).

Banka kredileri, yatırımı teşvik etme ve ekonomik büyümeyi desteklemede hayati bir rol oynar. İşletmeler uygun kredilere erişebildiklerinde, yeni teknolojilere yatırım yapabilir, operasyonlarını genişletebilir ve iş imkanları yaratabilirler. Bu da ekonomik faaliyeti tetikler, verimliliği artırır ve genel ekonomik gelişmeye katkıda bulunur (Rajan ve Zingales, 1996). Araştırmalar, finansal bağımlılığın, banka kredilerine erişim de dahil olmak üzere ekonomik büyüme ile pozitif korelasyon gösterdiğini ortaya koymuştur (Rajan ve Zingales, 1996).

Banka kredileri aynı zamanda tüketimi kolaylaştırır ve ekonomide talebi artırır. Bireyler genellikle ev, araba veya eğitim gibi önemli satın almaları finanse etmek için kredilere güvenirlere. Bu tür amaçlar için kredi sağlayarak, bankalar bireylerin bu satın almaları yapmalarına ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olur. Banka kredileri tarafından desteklenen artan tüketim, ekonomik faaliyete katkıda bulunur ve çeşitli sektörlerde talebin devamını sağlar (Rajan ve Zingales, 1996).

Banka kredilerinin önemli bir işlevi de risk yönetimi ve çeşitlendirmedir. Bankalar, borçluların krediye uygunluğunu değerlendirir ve risk profillerine göre fon tahsis eder. Kredi portföylerini farklı borçlu ve sektörlerle çeşitlendirerek, krediye ilişkin riski yayabilirler. Bu, potansiyel kredi temerrütlerinin etkisini hafifletmeye yardımcı olur ve bankacılık sisteminin istikrarını artırır (Diamond, 1984).

Banka kredilerinin önemli bir işlevi olan ilişkiyel kredi, kredi memurları tarafından “yumuşak” bilgi biriktirilmesine dayanır. Bankalar, borçlularla uzun vadeli ilişkiler kurarak, kredi değeri, işletme operasyonları ve finansal sağlık hakkında değerli bilgiler toplayabilirler. Bu yumuşak bilgi, resmi finansal beyanları tamamlar ve bankaların bilinçli kredi kararları vermesine yardımcı olur. İlişkiyel kredi, özellikle alternatif finansman kaynaklarına sınırlı erişimi olabilecek küçük işletmeler için önemlidir (Berger ve Udell, 2001).

Banka kredileri aynı zamanda para politikasının iletilmesinde kritik bir rol oynar. Merkez bankalarının faiz oranları gibi para politikasındaki değişiklikler, banka kredilerinin erişilebilirliğini ve maliyetini etkileyebilir. Merkez bankaları faiz oranlarını düşürdüğünde, işletmelerin ve bireylerin borç alması daha ucuz hale gelir, yatırımı ve tüketimi teşvik eder. Bunun aksine, faiz oranları yükseldiğinde, borçlanma daha pahalı hale gelir ve ekonomik faaliyeti zayıflatabilir (Hamid ve Yunus, 2019).

Banka kredileri, finansal sistem ve ekonomide çeşitli işlemlere sahiptir. Ekonomik faaliyetlerin finansmanını sağlar, yatırımı teşvik eder ve ekonomik büyümeye katkıda bulunur, tüketimi kolaylaştırır ve talebi artırır, risk yönetimi ve çeşitlendirmeye yardımcı olur, ilişkisel kredi sağlar ve para politikasının iletilmesine katkı sağlar. Banka kredilerinin işlevlerini anlamak, politika yapıcılar, düzenleyiciler ve bireyler için finansal sistemin etkin işleyişini ve sürdürülebilir ekonomik gelişimi desteklemek açısından önemlidir.

Banka kredilerinin temel avantajlarından biri, sermaye erişimi sağlamalarıdır. Bankalar, borç vermek için finansal kaynaklara sahiptir ve bu sayede çeşitli projeleri, yatırımları ve masrafları finanse etmek için fon sağlarlar. Küçük işletmelerin operasyonlarını genişletmek istemesi veya bireyin ev satın almak istemesi gibi durumlarda banka kredileri güvenilir bir sermaye kaynağı sunar (Rajan & Zingales, 1996). Bu sermaye erişimi, borçluların hedeflerini takip etmelerine ve finansal ihtiyaçlarını karşılamalarına olanak tanır.

Banka kredileri genellikle esnek geri ödeme koşulları ile gelir, böylece borçlular finansal durumlarına uygun bir geri ödeme planı seçebilirler. Kredi türüne ve borçlunun krediye uygunluğuna bağlı olarak, geri ödeme süreleri birkaç aydan birkaç yıla kadar değişebilir. Bu esneklik, borçluların nakit akışlarını yönetmelerine ve krediyi finansal yetenekleri ile uyumlu bir şekilde geri ödemelerine olanak tanır (Rajan & Zingales, 1996). Ayrıca, bankalar, erken ödeme veya yeniden finansman seçenekleri sunabilir, borçlulara daha fazla esneklik sağlarlar.

Diğer finansman kaynaklarına, örneğin kredi kartları veya maaş günü kredilerine kıyasla banka kredileri genellikle düşük faiz oranları sunar. Bankalar, müşteri mevduatları ve merkez bankası tesisleri gibi düşük maliyetli finansman kaynaklarına erişime sahiptir, bu da rekabetçi faiz oranlarında kredi verme imkanı sağlar (Rajan & Zingales, 1996). Düşük faiz oranları, borçlular için daha düşük borçlanma maliyetleri anlamına gelir ve uygun fiyatlı finansman arayışları için banka kredileri çekici bir seçenektir.

Banka kredileri, finansal sistem içinde riskin çeşitlendirilmesine katkı sağlar. Bankalar, borçluların krediye uygunluğunu değerlendirir ve risk profillerine göre fon tahsis eder (Diamond, 1984). Kredi portföylerini farklı borçlu ve sektörlerle çeşitlendirerek, bankalar riskin yoğunlaşmasını azaltır. Bu çeşitlendirme, potansiyel kredi temerrütlerinin etkisini hafifletmeye yardımcı olur ve bankacılık sisteminin istikrarını artırır (Diamond, 1984). Borçlular için bu demektir ki, bir banka kredi sağlayamasa bile, diğer bankaların kredi vermesi istekli olması nedeniyle finansman elde etme şansları artar.

İlişkisel kredi, özellikle küçük işletmeler için banka kredilerinin benzersiz bir avantajıdır. Bankalar, borçlularla uzun vadeli ilişkiler kurarak, kredi değerliliği, işletme operasyonları ve finansal sağlık hakkında değerli bilgiler toplayabilirler (Berger & Udell, 2001). Bu “yumuşak” bilgi, resmi finansal beyanları tamamlar ve bankaların bilinçli kredi kararları vermesine yardımcı olur. İlişkisel kredi, özellikle alternatif finansman kaynaklarına sınırlı erişimi olan küçük işletmeler için faydalıdır (Berger & Udell, 2001). Bu ilişkilerle kurulan güven ve aşinalık, daha elverişli kredi koşullarına ve sermaye erişimine yol açabilir.

Banka kredileri, ekonomik faaliyeti canlandırmada kritik bir rol oynar. Bankalar işletmelere kredi sağladığında, bu fonlar yeni teknolojilere yatırım yapmak, operasyonları genişletmek ve iş yaratmak için kullanılabilir. Artan yatırım ve ekonomik faaliyet, genel ekonomik büyümeye ve gelişmeye katkıda bulunur. Banka kredileri ayrıca bireylere ev veya araba gibi önemli satın alımlar yapma imkanı vererek ekonomik talebi artırır. Bu şekilde banka kredilerinin mevcudiyeti, ekonomik istikrarı ve refahı destekler.

Banka kredileri, sermaye erişimi, esnek geri ödeme koşulları, düşük faiz oranları, risk çeşitliliği, ilişkisel kredi ve ekonomik canlandırma gibi birçok avantaj sunar. Bu avantajlar, banka kredilerini finansal sistemin temel bir unsuru haline getirir ve bireylerin, işletmelerin ve hükümetlerin finansal ihtiyaçlarını karşılamalarına, ekonomik fırsatları takip etmelerine ve genel ekonomik büyümeye katkıda bulunmalarına olanak tanır. Banka kredilerinin faydalarını anlayarak, borçlular bilinçli kararlar alabilir ve bu avantajları finansal hedeflerine ulaşmak için kullanabilirler.

1.3. Kredi Kaynakları

Bankalar faaliyetlerine devam edebilmek için finansal kaynağa ihtiyaç duymaktadır. Bu finansal kaynaklar; öz sermaye ile borçlardan oluşmakta ve büyük çoğunluğu yabancı kaynaklardan karşılanmaktadır. Bankalar, borçlanma ya da mevduat ihracıyla mali kaynak elde etmektedir. Elde edilen mali kaynaklar ile temin edilen varlıklar arasında, krediler ve menkul

kıymetler en önemlileridir (Kılıç, 2019: 46). Buna göre, finansal-parasal kaynakların öz sermaye-öz kaynak ve yabancı kaynak olmak üzere iki gruptan oluştuğu ifade edilebilir. Öz sermaye; “aktif toplamı ile borçlar arasındaki fark, müteşebbisin (girişimci) işletmeye mevzu varlığını teşkil eder” (Vergi Usulü Kanunu, 1961: 3518). Öz sermaye, işletme ortak veya ortaklarının işletmenin sahip olduğu mevcut varlıkları üzerindeki hakların parasal değeri olarak ifade edilmektedir (Abdioğlu, 2019: 2). Bankaların faaliyetlerini devam ettirebilmesi için öz sermaye tarafından karşılanamayan ihtiyaçlar yabancı kaynaklardan sağlanabilmektedir (Ayboğa, 1991: 4-5). Finansal piyasanın temel aracı kuruluşu olan bankalar, temel fonları öz sermayesinin yanı sıra yabancı kaynaklardan da sağlamaktadır (Özdemir, 2019: 68).

Bankaların kredi kaynaklarından olan öz sermaye ve yabancı kaynak unsurları alttaki gibi sıralanabilir (Ayboğa, 1991: 4-5; Kavcıoğlu, 2003: 10; Usta, 1994: 9).

Öz Kaynaklar;

- **Ödenmiş Sermaye**

- o Yedek Akçe
- o Karşılıklar
- o Dağıtılmamış Kâr
- o Fonlar
- o Birikmiş Amortisman
- o Net Kâr

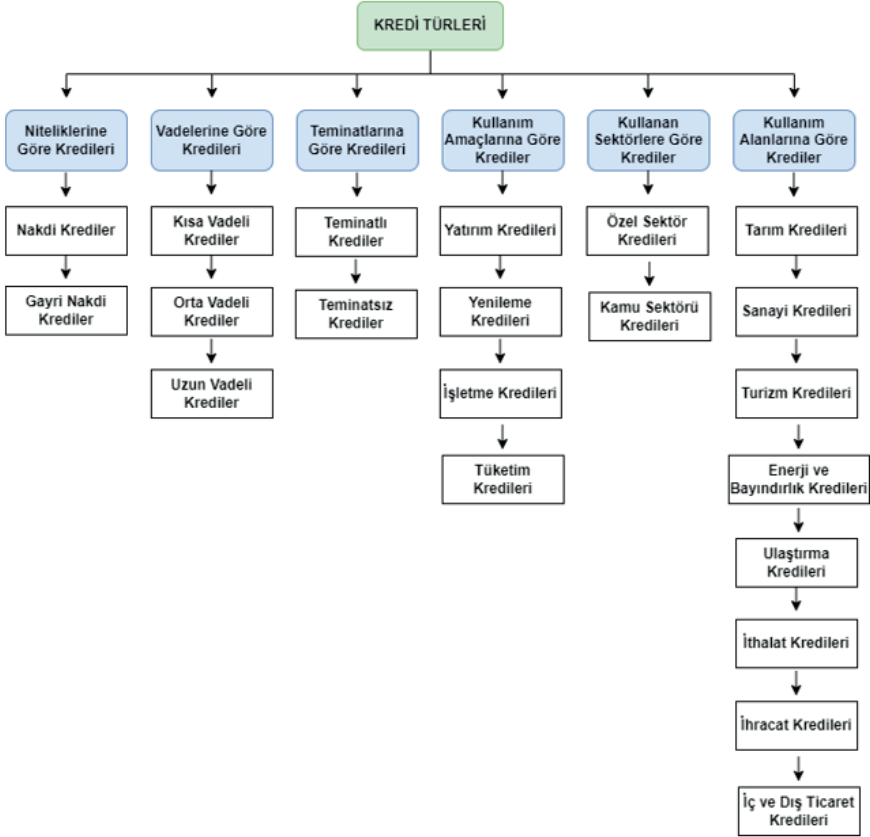
- **Yabancı Kaynaklar (Borçlar)**

- o Mevduat (Ulusal ve Yabancı Para)
- o T.C. Merkez Bankası tarafından sağlanan krediler
- o Yurt içi Bankalardan alınan krediler
- o Yurt dışı Bankalardan alınan krediler
- o Muhtelif borçlar (Fonlar, yatırılacak vergiler, ödenmesi gereken havale bedelleri ve öz sermaye artırımına aracılık gibi bankacılık hizmetleri ile kullanılan krediler için alınan nakit blokaşlar)
- o İhraç Kredileri
- o Tahvil ihracı
- o Menkul Kıymetler

- o Dağıtılacak Kârlar
- o Diğer borçlarından oluşmaktadır.

2. Kredi Türleri

Kişi veya kurumlar farklı nedenlerle kredi gereksinimi duymaktadır. Bu nedenlere göre kredi türlerinde çeşitlilik meydana gelebilmektedir. Bu doğrultuda, kredi türleri farklı kriterlere göre altta yer alan Şekil 1'deki gibi detaylandırılabilir (Aras, 1996: 9-10).

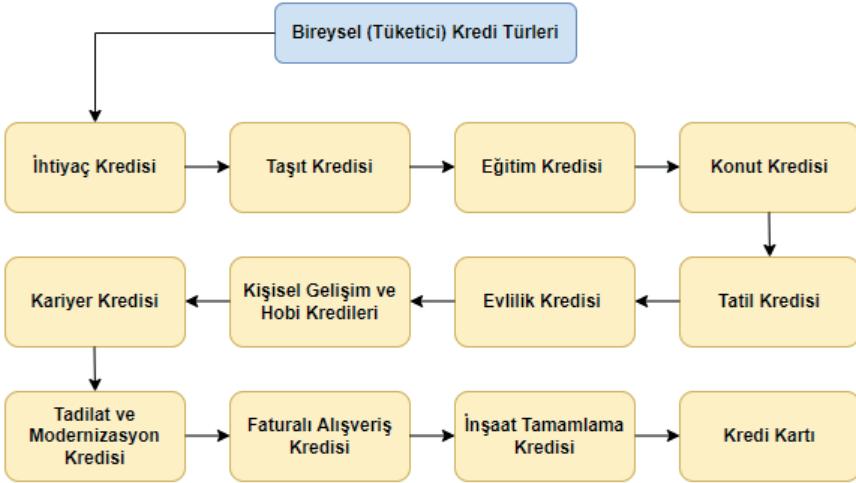

Şekil 1. Kredi Türleri

Kaynak: Aras, 1996: 9-10; Bakanoğlu, 2005: 16-17.

2.1. Bireysel Krediler

Nakdi kredilerden biri olan bireysel krediler, ticari amaçla kullanılan kredilerin tersine kişilerin bireysel ihtiyaçlarına yöneliktir. Bireysel krediler; yatırım aracı olabilecek değerler haricinde elektronik eşya, eğitim ve sağlık gibi farklı alanlardaki ihtiyaçlara yönelik kullanılmaktadır. Bankalar, hedeflediği müşteri profili olan orta düzey ve üstü gelir düzeyine sahip bireylere-müşterilere yönelik olarak bireysel kredi kullandırmayı amaçlamaktadır. Bu bireyler, çalışarak ya da emeklilik sonucu düzenli gelir elde eden kişilerdir (Sipahi, 2011: 49). Belirlenmiş vadede-faizde, eşit taksitlerle geri ödemek koşuluyla verilen bireysel kredilerle bankalar, anaparaya ilaveten faiz elde etmektedir. Bireysel kredilerin altta yer alan Şekil 2'deki gibi sınıflandırılması mümkündür.

Şekil 2. Bireysel Kredilerin (Tüketici Kredi) Türleri

Kaynak: Aksoy, 2005: 74-77.

Bireysel kredilerin türleri ve bunlara ilişkin açıklamalar üstte yer verilen Şekil 2'ye uygun olarak aşağıdaki biçimde ele alınabilir (Aksoy, 2005: 74-77; Devenci, 2019: 47-53; Sayıcı, 2017: 42-44):

İhtiyaç kredisi; gerçek kişilere, ticari amaçlar dışında mal-hizmet ihtiyaçlarının giderilebilmesi için nakit olarak tek seferde kullanılan, belirli bir faiz oranında ve ödeme aralıkları ile eşit taksitler şeklinde geri ödeme koşuluyla verilen kredidir. Bu kredi, tek seferde kullanılması, alışverişin peşin olarak yapılması ve böylece indirimlerden yararlanılması bakımından bireylere avantaj sağlamaktadır.

Taşıt kredisi; bireylerin herhangi bir marka aracın, sıfır-ikinci el otomobillerin peşin ödeme ile satın alınmasına imkân veren finansman kaynağıdır. Bu krediler, belirlenen vadede-faiz oranında eşit taksitlerin ödenmesi ile sağlanmaktadır. Bireylere taşıt kredi imkânı sunulurken bankaların güvence altına alınması için teminat talep edilmekte ve banka ile birey arasında bir anlaşma imzalanmaktadır. Bu anlaşmaya göre, bankalar tarafından taşıt rehini veya değişik teminatlar talep edilmekte, böylece banka kendini güvenceye almış olmaktadır.

Eğitim kredisi; eğitim gören kişilerin eğitim harcamalarıyla ilgili finansal kaynak olmak üzere reşit olan kişiler için doğrudan kendisine, reşit olmayan kişiler için ise ebeveynleri aracılığı ile banka tarafından sabit faiz ve geri ödenmesi eşit taksitler biçiminde yapılmak üzere finansal kaynak olarak verilen kredidir. Bu krediler için bankaların belirlemiş olduğu koşulların sağlanması gerekmekte ve kredi talebi için başvuru yapan kişilerin öğrenci olduğunu ve eğitim masraflarını belgelemesi gerekmektedir.

Konut kredisi; bireylerin konut sahibi olabilmesi için gerekli finansman kaynaklarının ya da ekonomik güçlerinin olmaması durumunda bankaların, kişilere belirli değerlendirmelerden sonra uygun bulunmasına bağlı olarak gerekli finansmanın bir kısmının veya tamamının sağlandığı kredidir. Bireylere sağlanan bu finansmanıyla kira öder gibi bireylerin ev sahibi olması mümkün olmaktadır. Yeni olabileceği gibi kullanılmış konutlar için de bankalar tarafından konut kredisi verilebilmekte ve bu kredilerde bankalar güvence için satın alınan konutu ipotek altına alabilmektedir.

Kariyer kredileri; dil, yüksek lisans, doktora gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra mesleki açıdan bireylerin kişisel gelişim için programlama, finans, grafik tasarım vb. kurslar için yapılan harcamaların finanse edilmesi amacı ile bankalar tarafından gerçek kişilere yönelik olarak belirlenen vadede-faiz oranında eşit taksitte ya da kredili mevduat aracılığıyla ödemesi yapılan kredilerdir.

Kişisel gelişim ve hobi kredileri; yemek türleri, çinicilik, enstrümanlar, sportif faaliyetler ve kişisel gelişime yönelik harcamaların karşılanması için bankalar tarafından, belirlenen vadede-faiz oranında eşit taksit veya kredili mevduat şeklinde ödemesi ile sağlanan kredilerdir. Bu krediler, birey ve banka arasında yapılabileceği gibi kurum ve banka arasında da yapılabilir.

Evlilik kredisi; evlenme kararı alan ve evlilik sürecindeki kişilerin, evlilik için çeyiz ve mobilya, düğün ve balayı masrafları için yapmış oldukları her türlü masrafın finanse edilmesi için bankalarca sağlanan, belirli bir vadede-faiz oranında ve eşit taksitlerle ödenmesi şartıyla verilen kredilerdir.

Tatil kredisi; bireylerin yaşamış oldukları ülke veya ülke dışında gerçekleştireceği turizm, bilimsel ve mesleki araştırmalar, sağlık, eğlence gibi bireysel/organizasyonel olarak yapılan seyahat ve her türlü aktivite nedeniyle oluşabilecek masrafların karşılanmasına yönelik kredilerdir.

Tadilat ve modernizasyon kredisi; bireylerin yaşamış olduğu konutlarda yapılan bakım-onarım-yenileme, dekorasyon ve cephe kaplama gibi konutlarla ilgili yapılacak her türlü masrafın karşılanması için bankalarca belirlenmiş vadede ve faiz oranında eşit taksitler şeklinde geri ödenmek üzere sunulan kredilerdir.

Alışveriş kredisi; müşteriler-tüketiciler tarafından, bankalarla anlaşmalı olan işletmelerden satın alınacak bilgisayar, cep telefonu, televizyon, beyaz eşya ve mobilya gibi ürünler için ve bu ürünlerin tutarlarının kişilerin gelir düzeyinin üstünde olması veya çeşitli nedenlerden dolayı doğrudan nakit olarak ödenmesinin mümkün olmadığı durumlarda verilen kredilerdir.

İnşaat tamamlama kredisi; bireylerin arsalarında yapacağı konutlar ya da uzmanlarca yapılmakta olan ve henüz inşaat durumunda olan konutların gerçek kişilerce satın alınması ya da tamamlanması gereken kısımları için bankalar tarafından belirlenen vadede ve faiz oranında eşit taksitler şeklinde geri ödenmesi koşuluyla sunulan kredilerdir.

Kredi kartı; 5464 sayılı Banka Kartları ve Kredi Kartları Kanunu'nun 3. maddesine göre; "Nakit kullanımı gerekmeksizin mal ve hizmet alımı veya nakit çekme olanağı sağlayan basılı kartı veya fizikî varlığı bulunmayan kart numarasını ifade eder" biçiminde tanımlanmıştır (BKKK, 2006: 2). Bireysel krediler ise bireyler tarafından sıkça başvuru alan bankalardan alınan yaygın bir borçlanma şeklidir. Bu krediler, kişisel masraflar, borç birleştirme, ev iyileştirmeleri veya eğitim gibi çeşitli amaçlar için bankalar tarafından bireylere sağlanır. Bireysel Krediler, teminat gerektirmeyen kredilerdir, yani borçlu kişinin kredi geçmişi, geliri ve diğer faktörler göz önünde bulundurularak kredi tutarı, faiz oranı ve geri ödeme koşulları belirlenir. Bireysel Krediler, bireylerin çeşitli amaçlar için kullandığı önemli bir finansal üründür. Hane halkı borçları, Bireysel Krediler de dahil olmak üzere, ekonomik büyüme üzerinde önemli etkilere sahip olabilir. Finansal okuryazarlık ve etkili kredi risk yönetimi, Bireysel Kredileri yönetme konusunda bireyler ve finansal kurumlar için önemlidir. Finansman kararlarını etkileyen faktörleri anlamak, borçluların bilinçli seçimler yapmalarına yardımcı olabilir (Dülger, 2004: 176).

2.2. Ticari Krediler

Ticari ve endüstriyel olarak faaliyette bulunan işletmelere, yatırıma yönelik fonların sağlanması için verilen kredilerdir (Sipahi, 2011: 50). Gerçek ya da tüzel kişilerin işletme faaliyetlerini devam ettirebilmesi için gereksinim duyduğu fonlar genellikle bankalar tarafından sağlanan ticari krediler ile temin edilir. Makine veya teçhizat temini-modernizasyonu, ham madde tedarigi, teknolojik inovasyon, işletme kapasitesinin artırılması, maaşlar, elektrik, su gibi işletme maliyetlerini oluşturan giderler her zaman işletmenin öz sermayesi ile karşılanamamaktadır. İşletmeler giderlerini karşılayabilmek ve ekonomik faaliyetlerine devam edebilmek için bankalardan ticari kredi talep etmektedirler. Ticari krediler, işletmelerin taleplerine bağlı olarak vade süresi açısından değişkenlik göstermektedir. İşletmelerin üretim kapasitelerini genişletmesi ve ekonomik istikrarlarını sürdürebilmesi için orta ve uzun vadeli finansman gerektiren yatırımların yapılması gerekmektedir. Orta ve uzun vadeli finansman kaynağı olması bakımından ticari krediler önemli bir araç olabilmektedir (Kaban, 2017: 198; Togay, 2013: 99).

Bankalardan alınan ticari krediler, finansal sistem için önemli bir unsurdur ve işletmelere operasyonlarını, genişlemelerini ve yatırım faaliyetlerini desteklemek için gerekli fonları sağlar (Petersen & Rajan, 1994). Bu krediler, iş faaliyetlerini kolaylaştırarak ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi teşvik etmede kritik bir rol oynar ve iş imkanları yaratır (Petersen & Rajan, 1994). Bu makale, bankalardan alınan ticari kredilere ilişkin detaylı bir analiz sunarak, kredi ürünlerinin faydalarını, kredi verme davranışı üzerindeki etkilerini ve mevcudiyet ve maliyetlerini etkileyen faktörleri incelemeyi amaçlamaktadır.

Bankalardan alınan ticari kredilerin başlıca faydalarından biri, işletmeler için finansmanın mevcudiyetidir (Petersen & Rajan, 1994). Bankalar gibi kurumsal kreditorlere yakın bağlar kurmak, fonların mevcudiyetini artırır (Petersen & Rajan, 1994). Bu, özellikle sınırlı kaynaklara ve kurumsal kredi geçmişli olmayan küçük işletmeler için önemlidir (Petersen & Rajan, 1994). Ticari kredilerin mevcudiyeti, işletmelerin işletme sermayesi ihtiyaçlarını karşılamasına, yeni projelere yatırım yapmasına ve büyüme fırsatlarını değerlendirmesine olanak tanır.

Mevcutluğun yanı sıra, kredi maliyeti de ticari kredi arayan işletmeler için önemli bir düşünce noktasıdır (Petersen & Rajan, 1994). Kredi maliyeti üzerindeki etkiler belki daha küçük olsa da, bir kredi verenle kurulan kredi ilişkileri daha uygun koşullara yol açabilir (Petersen & Rajan, 1994). Çünkü kredi verenin, borçlunun krediye uygunluğu hakkında daha fazla bilgiye sahip olması ve dolayısıyla daha düşük faiz oranları ve daha esnek geri ödeme koşulları sunmaya daha istekli olması muhtemeldir (Petersen & Rajan,

1994). Öte yandan, birden fazla kredi verenden borç almak, kredi maliyetini artırabilir ve kredi mevcudiyetini azaltabilir (Petersen & Rajan, 1994).

Borçlular ve kredi verenler arasında yakın bağların bulunduğu ilişki kredisi, bankalardan alınan ticari kredilerin önemli bir yönüdür (Berger & Udell, 2001). İlişki kredisi, kredi memurlarının zaman içinde “yumuşak” bilgi biriktirmesine dayanır (Berger & Udell, 2001). Bu yumuşak bilgi, borçlunun karakteri, itibarı ve sektör bilgisi gibi finansal olmayan faktörleri içerir (Berger & Udell, 2001). Kredi memuru, bu yumuşak bilginin deposu olarak hareket eder, bu da borçlunun krediye uygunluğunu değerlendirmede ve kredi ilişkisini yönetmede yardımcı olur (Berger & Udell, 2001). İlişki kredisini kolaylaştırmak için, bankalar küçük, yakın bağlantıları olan organizasyonlar olarak yapılandırabilirler (Berger & Udell, 2001).

Bankalardan alınan ticari kredilerin mevcudiyetini ve maliyetini etkileyebilecek çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri kredi piyasası rekabetidir (Petersen & Rajan, 1995). Bankalar arasındaki artan rekabet, ilişki kredisinin faydalarını azaltabilir, çünkü bankalar karlılık ve risk yönetimini ilişkiye dayalı kredilendirmenin önüne geçebilirler (Petersen & Rajan, 1995). Bu durum, ticari kredilerin mevcudiyetinin azalmasına ve maliyetinin artmasına neden olabilir (Petersen & Rajan, 1995). Öte yandan, daha az rekabetçi bir kredi piyasası, bankalara borçlularla uzun vadeli ilişkiler kurma ve sürdürme fırsatları sunabilir ve böylece daha uygun kredi koşullarına yol açabilir (Petersen & Rajan, 1995).

Bankaların organizasyonel yapısı da ticari kredilerin mevcudiyeti ve maliyeti üzerinde etkili olabilir (Berger & Udell, 2001). Çalışmalar, bir bankanın büyüklüğü ve konsolidasyon düzeyi gibi organizasyonel yapılarının, kredi verme davranışlarını etkileyebileceğini göstermiştir (Berger & Udell, 2001). Örneğin, daha küçük ve daha az yönetim katmanına sahip bankalar, yumuşak bilgiye dayalı kredilendirmede daha başarılı olabilirler, çünkü borçluları daha iyi tanırlar ve yumuşak bilgiye dayalı kredi kararları alabilirler (Berger & Udell, 2001). Öte yandan, daha büyük bankalar daha çok standartlaştırılmış kredi uygulamaları ve kredi puanlama modellerine dayanabilirler, bu da belirli borçlular için ticari kredilerin mevcudiyetini sınırlayabilir (Berger & Udell, 2001).

Bankalardan alınan ticari krediler, işletmelerin operasyonlarını, genişlemelerini ve yatırım faaliyetlerini desteklemek için hayati öneme sahiptir (Petersen & Rajan, 1994). Bu krediler, işletmelere finansman mevcudiyeti sağlar ve ilişki kredilendirmede daha uygun koşullar sunabilir (Petersen & Rajan, 1994). Bununla birlikte, ticari kredilerin mevcudiyeti ve maliyeti, kredi piyasası rekabeti, organizasyonel yapı, faiz oranları ve karşıtlanamayan

krediler gibi faktörlerden etkilenebilir (Petersen & Rajan, 1995; Berger & Udell, 2001; Igwemma ve ark., 2020; Zaid ve Khan, 2023). Bu faktörleri anlamak, işletmeler ve politika yapıcılarının ticari kredi piyasasının verimli çalışmasını sağlamak ve ekonomik büyümeyi desteklemek için önemlidir.

SONUÇ

Tüketicilerin, finansman kaynağına ulaşmasının en kolay yolu bankalar olduğu gibi, bankalardan sağladıkları fonlar sayesinde oluşan piyasa hareketliliği, doğrudan ve dolaylı olarak ekonomiye olumlu katkı sağlamaktadır. Ekonominin sıkıştığı, daralmanın gerçekleştiği dönemlerde banka kredileri en önemli çözüm aracı olmuştur.

Bireysel ve Ticari krediler, gerçek ve tüzel kişilere sağlanan alt başlıkları itibariyle çeşitli kredilerden oluşmaktadır. Gerçek ve tüzel kişilerin ihtiyaçlarına göre, kredi şartlarının taşınması sonrası sağlanan krediler neticesinde, bireysel kredilerle gerçek kişiler hem ihtiyaçlarını karşılamakta hem de mali sorunlarını çözmektedir. Tüzel kişiler ise ticari kredilerle işletmenin devamlılığı veya kuruluşu aşamasında en büyük katkıyı bankalardan sağlamaktadır.

Bankalar, sundukları krediler ile piyasa hareketliliğini ve ekonominin devamını sağladığı gibi, ana para dışındaki faiz ve komisyonlar ile gelirinin büyük kısmını da kredilerden oluşturmaktadır. Bu sayede krediler hem tüketici hem de bankalar açısından ekonomik sürdürülebilirlik açısından önemli bir etken olmuştur.

Krediler, krediyi sağlayan bankalar ve kredi talep eden gerçek ve tüzel kişiler için ne kadar önemli olsa da kredilerin doğru aktarımı hem bankalar hem de tüketiciler açısından oldukça önem arz etmektedir. Tersî durumda kredilerin piyasa hareketliliğini tam tersî duruma çevirme ihtimali de kaçınılmazdır. Bu nedenle bankaların krediyi sağlarken alttaki hususlara dikkat etmesi gerektiği önerilebilir:

- Kredi talep eden müşterinin kredi geçmişi ve ödeme yeteneği.
- Bankaların iç kontrol mekanizmasının doğru işlemesi.
- Müşterinin kredi kullanım süreci, kullanımdan sonraki sürecinin takip edilmesi ve ödeme planının oluşturulması.
- Banka ve müşteriyle ilişkinin doğru kurulması.
- Gerçek ve tüzel kişilerin kredi kullanımdan sonra krediyi doğru değerlendirmesi,

Bankanın krediyi doğru kişilere kullandırması, hem bankaların sağladıkları kredilerin anapara, faiz ve komisyonlarının zamanında tahsil edilip, nakit

akışının sağlanmasına sebep olup, hem de sağlanan kredilerin doğru yatırım ve ihtiyaçlarda kullanılmasından dolayı oluşacak piyasa hareketliliği sayesinde doğrudan ve dolaylı olarak banka ve müşteriler açısından olumlu etki yaratmasına neden olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, H. (2019). *İşletmelerde öz sermaye karşılaştırılması yoluyla ticari karın hesaplanması*. https://www.researchgate.net/publication/332513277_ISLETMELERDE_OZ_SERMAYE_KARSILASTIRILMASI_YOLUYLA_TICARI_KARIN_HESAPLANMASI.
- Aksoy, E. (2005). *Türk bankacılık sisteminde bireysel krediler ve bankacılık altyapısının paylaşımı (Ortak atm ve pos kullanımı)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aras, G. (1996). *Ticari bankalarda kredi portföyünün yönetimi*. Ankara: SPK Yayınları.
- Ayboğa, H. (1991). *Anonim şirketlerin iştirak ilişkilerinde yeniden değerlendirme değer artış fonu ile gayrimenkul satış karının esas sermayeye eklenmesinde muhasebe ilişkileri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakanoğlu, D. (2005). *Bankalarda kredi ve kredi riski yönetimi*. Doktora Tezi. İstanbul: Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berger, A. ve Udell, G. (2001). Small business credit availability and relationship lending: The importance of bank organizational structure. *SSRN Electronic Journal*.
- Deveci, M. (2019). *Türk bankacılık sektöründe mobil bankacılığın bireysel krediler açısından incelenmesi*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Diamond, D. (1984). Financial intermediation and delegated monitoring. *The Review of Economic Studies*, 3(51), 393.
- Dülger, M. V. (2004). *Türk ceza hukuku'nda bilişim suçları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Edwards, B. (2004). *Credit management handbook*. Gower Publishing, Ltd..
- Golin, J. ve Delhaise, P. (2013). *The bank credit analysis handbook: A guide for analysts, bankers and investors (2nd Edition)*. Singapur: John Wiley and Sons Singapore Pte. Ltd.
- Hamid, F. ve Yunus, N. (2019). Bank-lending channel of monetary policy transmission: Evidence from asean. *Global Business Review*, 4(21), 892-905.
- Kaban, İ. (2017). Kullanımı yaygın olan teminat türleri çerçevesinde bankalarda nakdi krediler için ayrılacak özel karşılıkların muhasebeleştirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 39(1), 195-211.
- Katırcıoğlu, H. (2006). *Basel-II standartlarına göre ticari bankalarda kredi taleplerinin değerlendirilmesi ve bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kavcıoğlu, Ş. (2003). *Ticari bankalarda sorunlu kredilerin yönetimi, çözüm yolları ve takibi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

- Kıran, S. (2013). *Finansal oran analizi ile kredi risk yönetimi: Bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NACM (2016). *How Credit Works*.http://web.nacm.org/pdfs/educ_presentations/Principles_Ch1_v3.pdf
- Özdemir, B. (2019). Türk bankacılık sektöründe sermaye yapısının performans üzerine etkisi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6(1), 65-76.
- Rajan, R. ve Zingales, L. (1996). *Financial dependence and growth*.
- Sayıcı, S.C. (2017). *İhtiyaç kredilerinde yapay sinir ağları uygulaması*. Doktora Tezi. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sipahi, B. (2011). *Bankacılık işlemleri ve muhasebesi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- T.C. Resmî Gazete (2005). Bankacılık kanunu. 19 Ekim 2005 tarihli karar. [https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7306/Bankacilik_Kanunu_\(Turkce\).pdf](https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7306/Bankacilik_Kanunu_(Turkce).pdf).
- Togay, S. (2013). *Nakdi krediler: Ticari krediler, bankalarda kredi yönetimi*. 2. Baskı, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Usta, M. (1994). *Kredi taleplerinin değerlendirilmesi ve tahsisi*. İstanbul: Pamuk Bank T.A.Ş. Eğitim Bölümü Yayınları.
- Usuğ, C. (2016). *Temel kredi bilgileri*. İstanbul: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Vergi Usul Kanunu (1961). Bilanço esasına göre defter tutma. 04 Ocak 1961 Sayılı kanun. <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=9&MevzuatNo=24733&MevzuatTertip=5>.

Ekonomik Büyüme, Ticari Faaliyetler ve Sanayileşmenin CO2 Emisyonu Üzerindeki Etkileri: Hindistan Örneği

Elif Koçak¹

Özet

Bu çalışmanın amacı gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Hindistan için ekonomik büyüme, ticari faaliyetler ve sanayileşmenin karbon emisyonu üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu doğrultuda 1997-2018 gözlem aralığı baz alınarak oluşturulan ampirik modele kişi başına düşen metrik ton cinsinden karbon emisyonu, 2015 sabit fiyatları ile dolar cinsinden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla, ticaretin GSYH içerisindeki yüzdelik payı ve sanayi sektörü katma değerinin GSYH içerisindeki yüzdelik payı değişkenleri dahil edilmiştir. Değişkenlerin durağanlık durumları ADF birim kök testi ile sınanmıştır. Buna göre değişkenlerin düzey değerlerinde birim kök içerdiği ancak fark değerlerinde durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi ise ARDL sınır testi ile araştırılmış olup, serilerin eşbütünleşik oldukları saptanmıştır. Son olarak ARDL katsayı tahmincisi ile serilerin kısa ve uzun dönem etkileri incelenmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda ekonomik büyümenin ve sanayileşmenin çevre kirliliğini artırdığı sonucu bulunurken, ticari faaliyetlerin anlamlı bir etkisinin olmadığı saptanmıştır.

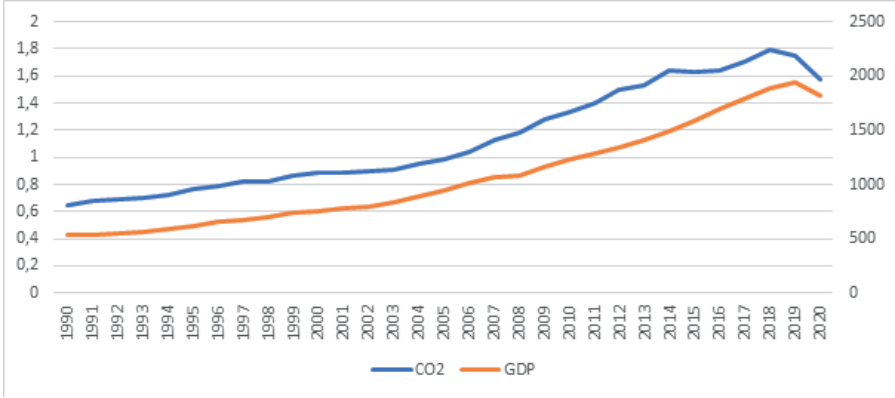
1. Giriş

Sanayi devrimi ile birlikte kitlesel üretimler artarak tüketim ihtiyaçlarına hızla yanıt verilmeye başlanmıştır. Söz konusu artışla doğru orantılı olarak aynı zamanda çevre kirliliğinde de artış görülmüştür. Fabrikalardan çıkan zehirli gazlar ve kirletici maddeler havaya, suya ve toprağa karışarak ciddi anlamda kirlilik oluşmasına neden olmuştur (Ahman ve Zhao, 2018). Özellikle havaya karışan zehirli gazların küresel ısınma ve iklim değişikliğine yol açtığı bilinmektedir. Küresel ısınma ve iklim değişikliği, insan yaşamı

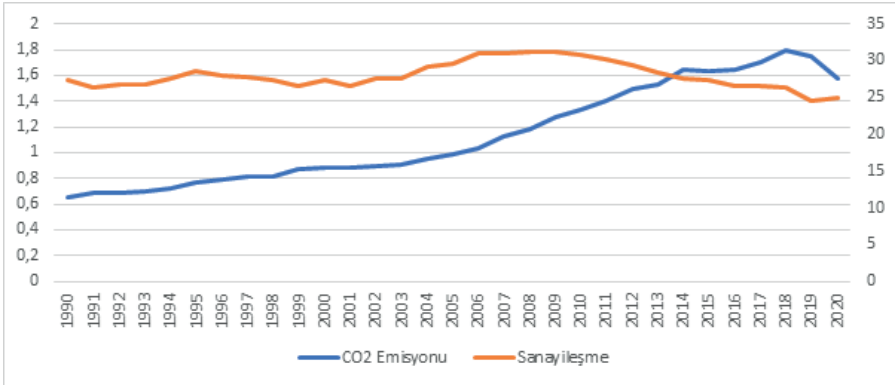
1 Dr, Gaziantep Üniversitesi İİBE, esevimlioglu@outlook.com, 0000-0003-2662-6565

üzerindeki yıkıcı etkileri nedeniyle son zamanlarda dünyanın karşı karşıya kaldığı en büyük sorunlar arasında başı çekmektedir. Küresel ısınmanın en önemli nedeni ise sera gazı emisyonlarıdır (Shahbaz vd., 2019). Sera gazlarının büyük bir kısmı karbon (CO₂) emisyonundan oluşmaktadır (Owusu ve Asumadu, 2016). CO₂ emisyonu literatürde çevre kirliliğinin bir ölçüsü olarak yer almaktadır. CO₂ emisyonlarının en temel nedenini ise ekonomik büyüme oluşturmaktadır.

Ekonomik büyüme ve çevre kirliliği arasındaki ilişki ters U şeklinde bir bağlantı şeklinde tasvir edilmektedir (Grossman ve Krueger 1993). Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) olarak adlandırılan bu hipotez ülkelerin özellikle gelişmekte olan ekonomilerin kalkınmanın erken aşamalarında çevresel sorunlarla karşılaştıkları ifade edilmektedir. Bunun nedeni, ekonomik büyümenin başlangıcında ülkelerin çevre üzerinde olumsuz etki potansiyeli olan kirlenici kaynakları kullanmasıdır. Bu durum ise kalkınma yapısının yenilenebilir enerjiler (RES) ve yenilikçi üretim süreçleri gibi çevre dostu kaynakları içerecek şekilde değiştirildiği daha yüksek gelir düzeyine kadar devam etmektedir (Dauda vd., 2021). Söz konusu hipotez ekonomik büyümenin bir kentleşme ve sanayileşme süreci olduğunu yani insanların kırsal alanlardan kentsel alanlara ve tarımdan endüstriyel istihdama doğru birlikte gelişen hareketi olduğunu göstermektedir (Li ve Lin, 2015). Benzer şekilde ticari faaliyetlerin de çevre kirliliğine neden olduğunu öne süren çalışmalar bulunmaktadır. Geçtiğimiz yıllarda ticari faaliyetler hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde genel küresel ekonomiye muazzam katkılarda bulunmuştur. Buna göre ticari faaliyetlerin toplam küresel ekonomi içindeki payı 1960 yılında %24,2 iken, 2015 yılında %58,3'e yükseldiği yani iki kattan fazla arttığı görülmektedir. Ancak ticari faaliyetlerin genişlemesiyle birlikte ekonomik büyümede artış görülürken öte yandan sera gazı emisyonları da beraberinde artış göstermiştir (Zhang vd., 2017). Yukarıda anlatılanlar doğrultusunda ekonomik büyüme, sanayileşme ve ticari faaliyetlerin CO₂ emisyonu ile ilişkisi grafik üzerinden yorumlanmaya çalışılmıştır.

Şekil 1: Hindistan'da GDP ile CO2 Emisyonu Arasındaki İlişki

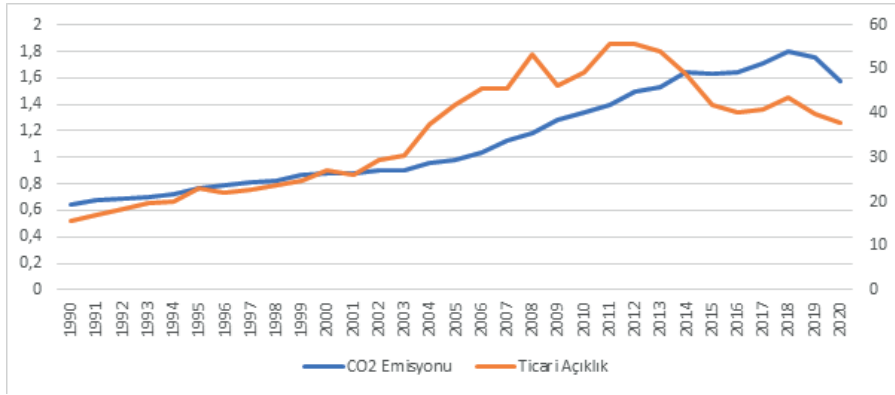
Hindistan için 1990-2020 yılları arasını kapsayan dönemde GDP'nin genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Benzer şekilde CO2 emisyonu da artış eğilimi göstermiştir. Ancak ekonomik büyümenin devam ettiği 2018 yılında CO2 emisyon salınımının azaldığı izlenmektedir. GDP ise 2019 yılı itibariyle azalmaya başlamıştır. Bu süreçten sonra her iki göstergenin de azalış eğilimine girdiği görülmektedir. 1990 yılında GDP 534,4 dolar iken, 2020 yılında yaklaşık %239 oranında artış göstererek 1813,5 dolara yükselmiştir. CO2 emisyonu 0,64 metrik ton iken, 2020 yılında %145 oranında artarak 1,57 metrik tona yükselmiştir.

Şekil 2: Hindistan'da Sanayileşme ile CO2 Emisyonu Arasındaki İlişki

Hindistan için 1990-2020 yılları arasını kapsayan dönemde sanayileşme oranı dalgalı bir seyir izlemesine rağmen genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2014 yılında ise sanayileşmede gerileme izlenmektedir.

CO2 emisyonuna bakıldığında ise genel olarak artış eğiliminde olduğu gözlemlenmektedir. 2018 yılına gelindiğinde ise CO2 emisyonunda da azalış baş göstermiştir. Sanayileşme oranlarındaki gerilemenin kısa bir süre içerisinde CO2 emisyonuna da yansıdığı söylenebilir. 1990 yılında sanayileşme oranı %27,45 iken, 2020 yılında %27,06 oranında azalış göstererek %25,02 oranına gerilemiştir. CO2 emisyonu 0,64 metrik ton iken, 2020 yılında %145 oranında artarak 1,57 metrik tona yükselmiştir. CO2 emisyonunun 2018 yılı itibariyle azalış eğilimine girmiş olsa da totalde artış gösterdiği görülmektedir.

Şekil 3: Hindistan'da Ticari Faaliyetler ile CO2 Emisyonu Arasındaki İlişki

Ticari faaliyetler ile CO2 emisyonu arasındaki ilişkinin seyri incelendiğinde ticari faaliyetlerin 2014 yılına kadar dalgalı bir seyir izlemesine rağmen genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2014 yılı itibariyle ise ticari faaliyetlerin genel olarak azalış eğiliminde olduğu izlenmektedir. CO2 emisyonunun ise 2018 yılına kadar artış eğiliminde olduğu söylenebilir. Ticari faaliyetlerin GSYH içerisindeki yüzdelik payı 1990 yılında %15.50 iken, 2020 yılında %143.87 oranında artarak %37.80 oranına yükselmiştir. CO2 emisyonu ise 0,64 metrik ton iken 2020 yılında %145 oranında artarak 1,57 metrik tona ulaşmıştır.

CO2 emisyonu dünyada 4,02 metrik tondan %6,71 oranında artarak 2020 yılında 4,29 metrik tona yükselmiştir. Hindistan'da ise 1990 yılında %145,31 oranında artarak 0,64 metrik tondan 2020 yılında 1,57 metrik tona ulaşmıştır. Görüldüğü üzere söz konusu ülkedeki CO2 emisyonu artış hızı dünya ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Bu nedenle literatürde CO2 emisyonuna etki eden faktörler arasında yer alan sanayileşme, ekonomik büyüme ve ticari faaliyetlerin CO2 emisyonu üzerine etkilerinin araştırılması önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı Hindistan'da ekonomik büyüme,

ticari faaliyetler ve sanayileşmenin CO2 emisyonu üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Bunun için 1997-2018 yılları baz alınarak ARDL sınır testi uygulanmıştır.

2.Literatür Taraması

Sanayileşme, ticari faaliyetler ve GDP'nin CO2 emisyonu üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmalara bakıldığında her bir faktör için heterojen sonuçların elde edildiği görülmektedir. Aşağıda bu çalışmalara yer verilecektir.

He vd., (2021), 1985-2014 aralığını kapsayan dönemde, ARDL panel metodu kullanarak Çin, Finlandiya ve Malezya için EKC'nin geçerli olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre söz konusu üç ülkede de EKC'nin N şeklinde olduğu belirtilmiştir.

Adebayo vd.,(2022), çevresel hedeflere ulaşmak için doğal kaynak entegrasyonunun önemini test etmek amacıyla DOLS, FMOLS, FE ve RE metotlarını kullanarak ampirik bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda, 10 ülke için 1990'dan 2018'e kadar olan verilere dayanarak EKC hipotezi doğrulanmıştır.

Baloch ve Wang (2019), 1996'dan 2017'ye kadar BRICS ülkeleri açısından panel eşbütünleşme metodu ile EKC hipotezinin geçerliliğini incelemişlerdir. Sonuçlara göre BRICS ülkelerinde söz konusu gözlem aralığı için EKC hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur.

Wang vd., (2007), 1984'ten 2003'e kadar Çin'in 30 eyaleti baz alınmış ve mekânsal ekonometrik yöntemler kullanılarak EKC hipotezi araştırılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda söz konusu hipotez doğrulanmıştır.

Naranpanawa (2011), 1960–2006 dönem aralığında Sri Lanka için ticari faaliyetler ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. Araştırmanın sonucuna göre ticari faaliyetlerin CO2 emisyonlarını artırdığı tespit edilmiştir.

Chebbi vd., (2011), 1961–2005 yılları arasında Tunus'ta ticari faaliyetler, ekonomik büyüme ve CO2 emisyonu arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Buna göre ticari faaliyetlerin CO2 emisyonları üzerinde uzun ve kısa vadede doğrudan olumlu etkileri olduğunu, uzun vadede ise dolaylı olarak olumsuz etkileri olduğunu bildirmişlerdir.

Kozul-Wright ve Fortunato (2012), 1990–2004 dönem aralığını baz alarak EKC hipotezini araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre ekonomik büyüme ile CO2 emisyonları arasında U şeklinde bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca ticari faaliyetler olumlu bir etkiye sahipken, kurumsal

kalite ve doğrudan yabancı yatırım girişleri CO2 emisyonları üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğu görülmüştür.

Appiahkonadu (2013), Gana için gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında ticari faaliyetlerin CO2 emisyonları üzerinde hem olumlu etkilerinin (ölçek ve kompozisyon etkisi) hem de olumsuz etkilerinin (teknik etki) olduğunu, ancak ilkinin ikincisini geçersiz kıldığını ileri sürmüştür.

Chang (2013), ticaretin serbestleştirilmesinin, yolsuzluğun yüksek olduğu ülkelerde olumsuz çevresel etkilere sahip olduğunu ve yolsuzluğun daha az olduğu ülkelerde ise olumlu çevresel etkilere sahip olduğunu bildirmiştir. Ayrıca yolsuzluğun daha az olduğu ülkelerde gelir ile CO2 emisyonları arasında U şeklinde bir ilişki saptamıştır .

Ullah vd. (2020), ARDL tahmin aracını kullanarak 1980-2018 dönemi boyunca Pakistan'da sanayileşme ile CO2 emisyonu arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Sonuçlar, GSYİH'ye katkıda bulunan sanayi payındaki artışın hem kısa hem de uzun vadede CO2 emisyonlarında artışa yol açtığını göstermektedir.

Shahbaz vd., (2014), 1975–2010 dönemi boyunca Bangladeş'te sanayileşme, enerji kullanımı ve CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. ARDL sınır testi yaklaşımını kullanan çalışmada, enerji kullanımının çevresel bozulmayı artırdığını ve sanayileşme ile CO2 emisyonları arasında doğrusal olmayan, ters U şeklinde bir ilişki olduğu bulunmuştur .

Mahmut vd., (2020), 1968-2014 dönemi boyunca Suudi Arabistan'daki sanayileşme ve CO2 emisyonu arasındaki bağlantıyı ARDL metodu ile araştırmışlardır. Sonuçlar sanayileşmenin çevresel bozulmayı önemli ölçüde artırdığını göstermektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada Hindistan için 1997-2018 dönem aralığı baz alınarak ekonomik büyüme, ticari faaliyetler ve sanayileşmenin CO2 emisyonu üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda kişi başına düşen metrik ton cinsinden karbon emisyonu, 2015 sabit fiyatları ile dolar cinsinden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla, ticaretin GSYH içerisindeki yüzdelik payı ve sanayi sektörü katma değerinin GSYH içerisindeki yüzdelik payı verileri kullanılmıştır. Tüm veriler “World Development Indicators” veri tabanından elde edilmiş olup, oluşturulan model aşağıdaki gibidir:

$$CO_t = \beta_0 + \beta_1 \ln GDP_t + \beta_2 \ln IND_t + \beta_3 \ln TRA_t + \mu_t (1)$$

1 numaralı denklemde yer alan CO, kişi başına düşen metrik ton cinsinden karbon emisyonunu; GDP, 2015 sabit fiyatları ile dolar cinsinden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılayı; IND sanayi sektörü katma değerinin GSYH içerisindeki yüzde payını, ticaretin GSYH içerisindeki yüzdelik payı ve μ_t hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca tüm değişkenler logaritmik formda kullanılmıştır. Çalışmada serilerin durağanlık durumu ADF birim kök testi ile araştırılmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin araştırılması için ARDL sınır testi kullanılmıştır. ARDL katsayı tahmincisi ile kısa ve uzun dönem katsayı tahmini yapılmıştır.

4. Ampirik Analiz

Tablo 1’de yer alan ADF birim kök testi sonuçlarına göre değişkenlerin düzey değerlerinde birim köklü olduğu tespit edilirken, birinci fark değerlerinde birim kök içermediği saptanmıştır.

Tablo 1: ADF Birim Kök Testi

Değişkenler	Sabit		Sabit ve Trend	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
lnCO	0.5284	0.9835	-3.2410	0.1167
lnGDP	1.3892	0.9982	-2.0433	0.5439
lnIND	1.0994	0.9947	-0.4939	0.9752
lnTRA	-1.9319	0.3123	-0.7102	0.9587
dlnCO	-4.0453	0.0060**	-9568	0.0291**
dlnGDP	-3.7795	0.0106**	-3.8002	0.0037***
dlnIND	-7.6676	0.0000***	9.0265	0.0001***
dlnTRA	-3.6029	0.0154**	4.1491	0.0198**

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.*

Tablo 2’de yer alan ve eşbütünlük ilişkisinin var olup olmadığının tespit edilebilmesi amacıyla uygulanan ARDL sınır testi sonuçlarına göre, f istatistiğinin alt ve üst sınır değerlerinin üzerinde olması dolayısıyla seriler arasında eşbütünlük ilişkisi saptanmıştır.

Tablo 2: ARDL Sınır Testi Sonuçları

Model	Gecikme Uzunlukları	f-istatistiği
$CO_t = f(GDP_t, IND_t, TRA_t)$	(1, 2, 3, 0)	9.1358
Kritik Değerler	Alt Sınır	Üst Sınır
	2,33	4,28

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

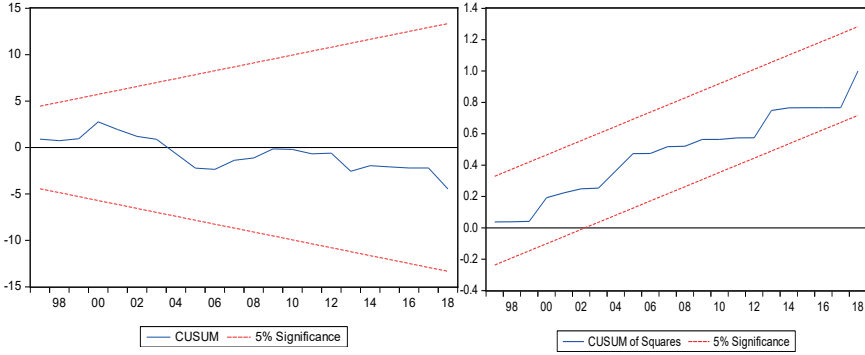
Kısa ve uzun dönem katsayı tahmin aşamasına geçilebilmesi için öncelikle teşhis testlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Tüm teşhis testleri sonuçları incelendiğinde kurulan model açısından gerekli şartların sağlandığı görülmektedir. Buna göre tablo 3'te yer alan teşhis testleri sonuçlarına göre kurulan modelin uzun ve kısa dönem katsayı tahminleri yapılabilmektedir.

Tablo 3: ARDL Kısa ve Uzun Dönem Katsayı Tahmin Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: CO		
Kısa Dönem	Katsayı	Olasılık
GDP	0.599719	0.0057***
IND	-0.166934	0.3131
TRA	0.052153	0.3045
CointEq(-1)	-1.125429	0.0000***
Uzun Dönem		
GDP	0.736882	0.0000***
IND	0.329415	0.0698*
TRA	0.075191	0.1198
Varsayım Testleri		
ARCH	0.171887	0.6839
JB	0.230440	0.8911
LM	2.830380	0.1257
RAMSEY	2.030905	0.1920
CUSUM	İstikrarlı	İstikrarlı
CUSUMQ	İstikrarlı	İstikrarlı

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Şekil 1: CUSUM VE CUSUMQ Test Sonuçları

Tablo 4'te yer alan katsayı tahmin sonuçlarına göre ekonomik büyümenin hem kısa dönemde hem de uzun dönemde çevresel bozulmayı artırdığı görülmektedir. Buna göre GDP'deki %1'lik bir artışın CO₂ emisyonunu kısa dönemde 0.59, uzun dönemde ise 0.73 oranında artırdığı saptanmıştır. Elde edilen söz konusu bulgu ekonomik büyüme faaliyetlerinin fosil yakıtlar ile gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yenilenemeyen enerji kaynakları kullanıldığında hava kirliliğinde ciddi oranlarda artış gerçekleşmektedir. Hindistan bazında üretim faaliyetlerinin yoğunluğu dikkate alındığında kirlilik oranındaki artış miktarının daha fazla olması beklenen bir sonuçtur. Sanayileşme faaliyetlerinin kısa dönemde çevre üzerinde anlamlı bir etkisine rastlanmazken, uzun dönemde çevresel bozulmayı artırdığı bulunmuştur. Buna göre sanayileşmedeki %1'lik bir artışın CO₂ emisyonunu 0.32 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Söz konusu bulgu fabrikaların hava kirliliğini önleyici tedbirleri yeterince almadığını işaret etmektedir. Sanayileşme eski tip teknoloji ile gerçekleştiğinde hem çevresel atıklar nedeniyle hem de hava kirliliği nedeniyle çevrede tahribat meydana gelmektedir. Ticari faaliyetlerin ise hem kısa dönemde hem de uzun dönemde çevresel bozulma üzerinde anlamlı bir etkisine rastlanmamıştır. Ayrıca hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

5.Sonuç

Bu çalışmada Hindistan için 1997-2018 dönem aralığı baz alınarak ekonomik büyüme, ticari faaliyetler ve sanayileşmenin CO₂ emisyonu üzerine etkileri incelenmiştir. Bu doğrultuda kişi başına düşen metrik ton cinsinden karbon emisyonu, 2015 sabit fiyatları ile dolar cinsinden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla, ticaretin GSYH içerisindeki yüzdelik payı ve sanayi sektörü katma değerinin GSYH içerisindeki yüzdelik payı verileri kullanılmıştır. Değişkenlerin birim kök içerip içermediği ADF birim kök testi ile sınanmıştır. Buna göre değişkenlerin düzey değerlerinde birim kök içerdiği,

fark değerlerinde ise birim kök içermediği tespit edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisi ise ARDL sınır testi araştırılmış olup serilerin eşbütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Serilerin kısa ve uzun dönem etkilerinin ayrıştırılması amacıyla ARDL katsayı tahmincisi testleri uygulanmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre ekonomik büyümenin hem kısa vadede hem de uzun vadede çevre kirliliğini artırdığı saptanmıştır. Sanayileşmenin kısa dönemde çevre kirliliği üzerinde anlamlı bir etkisi saptanmazken, uzun dönemde çevre kirliliğine neden olduğu tespit edilmiştir. Ticari faaliyetlerin ise her iki dönem için de çevre kirliliği üzerine anlamlı bir etkisi bulunmamıştır. Hindistan'ın yeni sanayileşen ülkeler arasında yer alması göz önünde bulundurulduğunda çevreyi kirletecek düzeyde karbon emisyonu salınımına neden olması beklenen bir durumdur. Ancak mevcut ekonomi politikaları ile üretim yapmaya devam etmeleri çevre üzerindeki tahribatın artmasına neden olacaktır. Bu nedenle mutlak suretle sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda ekonomi politikaları geliştirmeleri önerilmektedir.

Kaynakça

- Adebayo, T. S., Onifade, S. T., Alola, A. A., & Muoneke, O. B. (2022). Does it take international integration of natural resources to ascend the ladder of environmental quality in the newly industrialized countries?. *Resources Policy*, 76, 102616.
- Ahmad, M., & Zhao, Z. Y. (2018). Empirics on linkages among industrialization, urbanization, energy consumption, CO₂ emissions and economic growth: a heterogeneous panel study of China. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 30617-30632.
- Appiah-Konadu, P. A. U. L. (2013). The effect of trade liberalization on the environment: A case study of Ghana. *Univ. Ghana*, 1-107.
- Baloch, M. A., & Wang, B. (2019). Analyzing the role of governance in CO₂ emissions mitigation: the BRICS experience. *Structural Change and Economic Dynamics*, 51, 119-125.
- Chang, S. C. (2015). The effects of trade liberalization on environmental degradation. *Quality & Quantity*, 49(1), 235-253.
- Chebbi, H. E., Olarreaga, M., & Zitouna, H. (2011). Trade openness and CO₂ emissions in Tunisia. *Middle East Development Journal*, 3(01), 29-53.
- Dauda, L., Long, X., Mensah, C. N., Salman, M., Boamah, K. B., Ampon-Wireko, S., & Dogbe, C. S. K. (2021). Innovation, trade openness and CO₂ emissions in selected countries in Africa. *Journal of Cleaner Production*, 281, 125143.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement.
- He, P., Ya, Q., Chengfeng, L., Yuan, Y., & Xiao, C. (2021). Nexus between environmental tax, economic growth, energy consumption, and carbon dioxide emissions: evidence from china, Finland, and Malaysia based on a Panel-ARDL approach. *Emerging Markets Finance and Trade*, 57(3), 698-712..
- Kozul-Wright, R., & Fortunato, P. (2012). International trade and carbon emissions. *The European Journal of Development Research*, 24, 509-529.
- Li, K., & Lin, B. (2015). Impacts of urbanization and industrialization on energy consumption/CO₂ emissions: does the level of development matter?. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 1107-1122.
- Mahmood, H., Alkhateeb, T. T. Y., & Furqan, M. (2020). Industrialization, urbanization and CO₂ emissions in Saudi Arabia: Asymmetry analysis. *Energy Reports*, 6, 1553-1560.
- Naranpanawa, A. (2011). Does trade openness promote carbon emissions? Empirical evidence from Sri Lanka. *The Empirical Economics Letters*, 10(10), 973-986.

- Owusu, P. A., & Asumadu-Sarkodie, S. (2016). A review of renewable energy sources, sustainability issues and climate change mitigation. *Cogent Engineering*, 3(1), 1167990.
- Shahbaz, M., Gozgor, G., Adom, P. K., & Hammoudeh, S. (2019). The technical decomposition of carbon emissions and the concerns about FDI and trade openness effects in the United States. *International Economics*, 159, 56-73.
- Shahbaz, M., Uddin, G. S., Rehman, I. U., & Imran, K. (2014). Industrialization, electricity consumption and CO2 emissions in Bangladesh. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 31, 575-586.
- Ullah, S., Ozturk, I., Usman, A., Majeed, M. T., & Akhtar, P. (2020). On the asymmetric effects of premature deindustrialization on CO2 emissions: evidence from Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 13692-13702.
- Wang, S., Liu, C., & Wilson, B. (2007). Is China in a later stage of a U-shaped forest resource curve? A re-examination of empirical evidence. *Forest Policy and Economics*, 10(1-2), 1-6.
- Zhang, S., Liu, X., & Bae, J. (2017). Does trade openness affect CO 2 emissions: evidence from ten newly industrialized countries?. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 17616-17625.

Yenilenebilir Enerji Üretimi, Sanayi Üretim Endeksi ve Ekonomik Büyümenin Çevre Politikaları Endeksine Etkileri: ABD Örneği

Hayriye Taşcı¹

Özet

Gelişmiş ülkelerin birçoğunda olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri de teknolojinin ve endüstrinin hızlı gelişmesine bağlı olarak bir takım çevre sorunları yaşamaktadır. Bu çalışmada yenilenebilir enerji üretimi, sanayi üretim endeksi ve ekonomik büyümenin çevre politikaları endeksine etkisinin araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla; Amerika Birleşik Devletlerinin 1981-2019 yılları arasındaki 459 aylık veri kullanılarak Asimetrik Nedensellik ve Fourier ADL Eş bütünleşme testinden faydalanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre açıklayıcı değişkenlerin çevre politikası endeksini pozitif ve anlamlı yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre; ABD’nde yenilenebilir enerji üretimi ve buna bağlı olarak gelişen sanayileşme ve ekonomik büyümenin çevre politikaları endeksini etkilediği gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar politika yapıcılar ve paydaşlar için önemli ipuçları sunmaktadır.

1. Giriş

Enerji bir toplumun ekonomik ve sosyal kalkınmasında kullanılan önemli bir girdidir. Gelişen ülkelerde sürdürülebilir bir kalkınma sağlamak için güvenli, uygun fiyatlı, çevre dostu ve istikrarlı enerji kaynaklarına sahip olmak gerekir. Ayrıca; küresel piyasalarda petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, siyasi istikrarsızlık, arz güvenliği ve çevresel kaygılar sebebiyle de yenilenebilir enerji kaynakları tüm dünyada giderek artan bir ilgiye sahiptir (Erdil & Erbiyık, 2015: 670-671).

Yenilenebilir enerji kaynakları, hem geleneksel hem de modern formlar içerdiği için küresel enerji piyasasındaki enerji karmasında önemli bir yeri

1 Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniv. SBMYO/Dış Ticaret, Orcid: 0000-0002-6402-3151

vardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde yenilenebilir enerji piyasası, devletin verdiği %30'a varan nakit hibelerin etkisiyle güçlü bir şekilde büyümektedir. Hızla artan enerji talebi, güvenliği ve çevre kirliliği endişeleri bu ivmenin devam edeceğini de göstermektedir.

Yenilenebilir enerji teknolojilerinin ekonomik avantaj sağlamasının bazı önemli nedenleri vardır. Emek yoğun olması, istihdam yaratması ve ekonomik kalkınma kaynağı olmasıdır. Bu kaynaklar üretim teknolojilerine göre daha fazla iş yaratırlar. Ayrıca; doğanın sürekli yenileyebildiği milli bir kaynaktır. İthal fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltarak arz güvenliği sağlarlar. (*World Energy Outlook 2013*: 56).

Amerika Birleşik Devletleri, enerji liderliğindeki ekonomik kalkınma stratejilerinde büyük ve küçük kentler arasında hem yenilenebilir hem de yenilenemez kaynaklardan oluşan uzun vadeli ve enerji odaklı planlar yapmaktadır. Enerji odaklı bu kalkınma stratejisinde amaç; kentsel yayılmanın önlenmesi ve küresel enerji merkezlerinin oluşmasıdır. Ayrıca, arz güvenliğini sağlamak, küresel pazar koşulları değiştiğinde, uzun vadeli bir ekonomik başarı sağlamak için de önemlidir (Robinson, 2015: 2).

Yenilenebilir enerji sektörü sermaye yoğun bir sektördür. Amerika Birleşik Devletleri'nde rüzgâr ve güneş enerjisi endüstrilerindeki teknolojik atılımlar her ne kadar enerji üretim maliyetlerini düşürmüş olsa da bu sektörün yaşayabilmesi devletin sübvansiyonlarına bağlıdır. Bu çerçevede hükümetlerin yenilenebilir enerji üretimini teşvik edebileceği bir takım yöntemler vardır. Bunlardan ilki; üreticilerin yenilenebilir enerji satışından elde ettikleri brüt gelirlerini arttıracak ve net maliyetlerini azaltacak teşvikler uygulamak, diğeri de yenilenebilir enerji talebini teşvik etmektir (Marata vd., 2010: 482).

Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelere oranla daha hızlı büyümektedir. OECD ülkeleri 1990-2011 yılları arasında %2.2 oranında büyüme gösterirken, ABD %2.5, Avrupa ülkeleri %2.0, OECD dışı ülkeler %5.0 ve Dünya geneli %3.3 iken, 2011-2020 yılları arasında bu oranlar; OECD ülkelerinde %2.2, ABD'de %2.9, Avrupa ülkelerinde %1.5, OECD dışı ülkelerde %5.8 ve Dünya genelinde ise %4.0 şeklindedir (*World Energy Outlook 2013*: 40).

Enerji yoğun endüstrilerde faaliyet gösteren şirketlerin ülkeler ve bölgeler arasındaki yenilenebilir enerji koşullarındaki farklılıklar iş yeri seçimindeki kararları büyük ölçüde etkilemektedir. İklim değişikliği ve sanayi politikaları arasında giderek daha da önemli hale gelen bu etkileşim yenilenebilir enerjiye dayalı üretim süreçlerinin karbondan arındırılmış ve ucuz enerji senaryosunu etkin kılmaktadır (Samadi vd., 2023: 9).

Çevre kirliliği, iklim değişikliği ve küresel ısınma dünyadaki tüm bölgeler için bir tehdit oluşturmaktadır. Özellikle ekonomik faaliyetlerden kaynaklanan bu kirlenici etkiler tüm bu sorunların temel kaynağıdır (Hassan vd., 2024: 1).

Çevre sorunlarının her geçen gün küresel düzeyde değerlendirilmesi gerekmektedir. Fakat dışsallıkları en yüksek olan ve gelecek nesilleri etkileyebilecek zararlara neden olan çevre sorunlarını ülkelerin kendi çabalarıyla çözebilmesi pek mümkün değildir. Aynı zamanda bu sorunları ortadan kaldırmak ve çevreyi eski haline getirmek maliyetli ve zor bir iştir. Bunun için birçok yasal düzenlemeler, kurumsal faaliyetler, işbirliği, koordinasyon ve teşvikler gerekmektedir. Çevre sorunlarının ekonomik kurallara göre daha hızlı ve sınır ötesi bir dinamığe sahip olması uluslararası çevre anlaşmalarının imzalanmasına ve küresel ortaklıkların kurulmasına yol açmıştır (Kaypak, 2013: 18)

2. Literatür Taraması

Bu çalışma; yenilenebilir enerji üretimi, sanayi üretim endeksi ve ekonomik büyümenin çevre politikaları endeksine etkilerini gözden geçirmektedir. Bu incelemeye dayanarak bazı sonuçlar çıkarılmıştır.

Lee & Li, (2024) ABD’nde çevre politikaları, enerji ve ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi Kantil Analizi ile incelenmişler, yenilenebilir enerji ve ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmaların çevre politikaları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

Hassan vd., (2024) çevre politikalarının sıklık endeksi ile çevresel inovasyon, ticari açıklık, tüketici fiyat endeksi ve ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji tüketimine etkisini GMM tekniğini kullanarak incelemiş ve artan çevre politikalarındaki sıklığın yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde olumlu etkileri olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bayraç & Çıldır, (2017) yenilenebilir enerji kaynaklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini irdeleyebilmek için yenilenebilir enerji üretimi ile kişi başına düşen GSYİH’yı Panel Hata Düzeltme Modelini kullanarak kısa ve uzun dönemde incelemişlerdir. Yapılan analizde yenilenebilir enerji kaynaklarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna varmışlardır.

Işık vd., (2023) ABD’nde faaliyet gösteren 50 eyaletin yıllık verileri ile yenilenebilir enerji kullanımı, sanayi üretimi, iç ve dış ticaret değişkenlerinin karbon salınımına etkilerini ilişkilendirmiştir. Çalışmada SVAR modeli ve heterojen panel kestirimi yöntemi kullanılarak yenilenebilir enerji kullanımının

CO2 emisyonlarını azaltmada etkili bir faktör olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca; İklim politikasındaki belirsizliklerin CO2 emisyonlarını arttırdığı ve iç/dış ticaret üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğuna ulaşılmıştır.

Özetle; bu çalışmanın temel amacı; bir takım ekonomik faaliyetlerin ve yenilenebilir enerji üretiminin çevre politikalarına etkilerini incelemektedir. Ekonomik faaliyetlerin çevre politikalarına etkileri birçok çalışmada tartışılmıştır. Fakat bu çalışmada zaman aralığı biraz genişletilerek ekonomik faaliyetlere ekonomik büyüme dâhil edilip literatürdeki bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın sınırlılığında verilerin mevcudiyeti göz önünde tutulmuştur.

3. Amprik Analiz

3.1. RALS- ADF Birim Kök Testi

Hataların normal dağılmadığı durumdaki bilginin kullanımına imkan veren genişletilmiş en küçük kareler anlamına gelen Ralls-ADF birim kök testi, Im & Schmidt, (2008) RALS prosedüründe aşağıdaki iki koşul ele alınmaktadır (Yılancı vd., 2019).

$$E(e_t \otimes X_t) = 0$$

$$E((h(e_t) - K) \otimes X_t) = 0$$

Bu koşullardan ilki, En Küçük Kareler (EKK) yönteminin standart moment koşulunu belirtirken, ikinci koşul, e_t 'nin doğrusal olmayan fonksiyonlarına dayanan ek moment koşulunu belirtir. Bu iki koşul aşağıdaki gibi modellenmektedir.

$$\widehat{w}_t = h(\widehat{e}_t) - \widehat{K} - \widehat{e}_t \widehat{D}_2 \quad t = 1, 2, \dots, T$$

Eşitlikte \widehat{e}_t ana regresyondan elde edilen kalıntıları göstermektedir ve aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$\widehat{K} = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T h(\widehat{e}_t), \widehat{D}_2 = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T h'(\widehat{e}_t) \quad \text{ve} \quad h(\widehat{e}_t) = e_t^2, e_t^3$$

İlgili denklem açık formda şu şekilde gösterilebilir:

$$\widehat{w}_t = \left[\widehat{e}_t^2 - m_2, \widehat{e}_t^3 - m_3 - 3m_2 \widehat{e}_t \right], t = 1, 2, \dots, T$$

Böylece hataların yüksek momentlerinden yararlanılarak iki yeni seri elde edilmiştir. Denklemden m_2 kalıntıların karelerinin ortalamasını m_3 ise

kalıntıların küpünün ortalamasıdır. Bu iki yeni seri ana modele eklendiğinde hataların normal dağılıma uymadığı bilgisi modele yansıtılmaktadır.

ADF birim kök testi denklemleri aşağıdaki gibidir:

$$\ddot{A}Y_t = \alpha + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \ddot{A}Y_{t-i} + u_t$$

Bu denklem RALS prosedürü kullanılarak genişletildiğinde RALS-ADF birim kök testi elde edilmektedir:

$$\ddot{A}Y_t = \alpha + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \ddot{A}Y_{t-i} + \widehat{w}_t' \varphi + v_t$$

Denklemlerde hataların normal dağılmaması durumunda ortaya çıkan bilgi olan \widehat{w}_t terimi RALS terimidir. RALS-ADF birim kök analizinde durağanlığın varlığı γ parametresi üzerinden analiz edilir. ADF ve RALS-ADF'ye ait birim kök hipotezleri arasında bir fark yoktur. Sıfır hipotezi serinin birim köke sahip olduğu yönündedir (Im & Schmidt, 2008).

3.2. Asimetrik Nedensellik Testi

Nedensellik testinin en önemli amacı, çalışmada değişkenlerin birbirlerinin nedeni olup olmadığını tespit emektir. Bu amaçla iki seri arasındaki şokları pozitif ve negatife ayırarak nedenselliğe bakan Sims (1980)'in geliştirdiği VAR çeşitliğine dayanan Hacker-Hatemi (2006) nedensellik testinde denklem aşağıdaki gibi modellenmektedir.

$$X_t = X_{t-1} + \varepsilon_{1t} = X_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}; Y_t = Y_{t-1} + \varepsilon_{2t} = Y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}$$

Denklem $t = 1, 2, 3, 4, \dots, T$, sabit terimleri, $X_{1,0}$ ve $Y_{2,0}$ başlangıç değerlerini ε_{1i} ve ε_{2i} beyaz gürültü durağan hata terimlerini ifade etmektedir.

Pozitif ve negatif şoklar;
 $\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0), \varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0); \varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0), \varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$, Bütün

olarak $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ ve $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ dir.

$$X_t = X_{t-1} + \varepsilon_{1t} = X_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-; Y_t = Y_{t-1} + \varepsilon_{2t} = Y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$$

Elde edilen bu şoklar, nedensellik testine dahil edilerek pozitif ve negatif şoklar arasındaki ilişkinin tespiti gerçekleştirilir. Bootstrap simülasyonu ile $X^* = \hat{D}Z + \delta^*$ denklemi pozitif ve negatif şokları ayrı ayrı tahmin edilmektedir. δ^* bootstrap hata terimleridir. Gerçekleştirilen test istatistiği, kritik değerlerden büyükse değişkenler arasında nedenselliğin olduğu sonucuna varılmaktadır.

3.3. Fourier ADL Eş Bütünleşme Testi

Eş bütünleşme analizi, durağan olmayan zaman serileri arasından uzun dönemli bir ilişkin var olup olmadığını ortaya koymak için yapılan bir analizdir.

Fourier ADL eşbütünleşme testi için oluşturulan denklem aşağıda gösterilmektedir.

$$\Delta SE_t = \vartheta_0 + \vartheta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \vartheta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \vartheta_3 SE_{t-1} + \vartheta_4 GL_{t-1} + \vartheta_5 HC_{t-1} \\ + \vartheta_6 \Delta SE_{t-1} + \vartheta_7 \Delta GL_{t-1} + \vartheta_8 \Delta HC_{t-1} + u_t$$

Denklemden ϑ_0 sabit terimi, $\vartheta_1, \vartheta_2, \vartheta_3, \vartheta_4, \vartheta_5, \vartheta_6, \vartheta_7$ ve ϑ_8 katsayıları, u_t hata terimini, \sin ve \cos yapısal kırılmaların yakalandığı trigonometrik terimleri, k : tek bir frekansı, T toplam gözlem sayısını ve t ise trendi ifade etmektedir. Çalışmada uygun frekans sayısı maksimum 5 alınarak Akaike bilgi kriteri (AIC) ile belirlenmiştir.

$$t_{ADL}^F(\hat{\mathbf{k}}) = \frac{\hat{\vartheta}_3}{se(\hat{\vartheta}_3)}$$

Denklemden t -istatistiği, Fourier ADL test istatistiğini belirtmektedir. Değişkenler arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten sıfır hipotezi ($H_0 : \vartheta_3 = 0$), eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ifade eden alternatif hipoteze ($H_{alternatif} : \vartheta_3 < 0$) karşı sınanmaktadır. Denklemden

$t_{ADL}^F(\hat{\mathbf{k}})$, FADL test istatistiği, $\hat{\vartheta}_3, \vartheta_3$ 'ün en küçük kareler tahmincisi, $se(\hat{\vartheta}_3)$ ise bu tahmincinin standart hatasıdır. Elde edilen bu istatistik ilgili

gözlem ve frekans sayısı için Banerjee vd., 2017'nin tablo kritik değerlerinden mutlak değer olarak büyük olduğunda sıfır hipotezi reddedilir. Böylece değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna varılır.

4. Model ve Veri Seti

Çalışmanın temel amacı, ABD’nde çevre politikaları endeksi ile yenilenebilir enerji üretimi, sanayi üretim endeksi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymaktır. Bu ilişkinin varlığını ortaya koymak için yapılan modelleme aşağıdaki gibidir.

$$\ln CP_t = \beta_0 + \beta_1 \ln YEN_t + \beta_2 \ln SAN_t + \beta_3 \ln GDP_t$$

Serilerin durağanlıklarını ölçmek için Ralls ADF birim kök testi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo - 1: Ralls ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzy t-İstatistiği	Rho	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
Çevre Politikası	-2.984***	0.969	-3.444	-2.845	-2.529
Ekonomik Büyüme	-2.815***	0.607	-3.279	-2.662	-2.337
Sanayileşme	-11.738	0.685	-3.344	-2.732	-2.419
Yenilenebilir Enerji Tük	-7.656	0.656	-3.344	-2.732	-2.419

*Not: *,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde anlamlılığı ifade etmektedir.*

Tablo 1’deki değerler ilgili Rho değerleri dikkate alınarak Im ve Lee’nin (2009) “More Power ful Unit Root Tests with Non-normal Errors” çalışmasında yer alan kritik değerlere mutlak değer olarak bakılarak karşılaştırılmıştır. ADF birim kök testi sonuçlarına göre çevre politikası endeksi ve ekonomik büyüme %99 güvenilirlikle durağan değildir. Sanayileşme endeksi ve yenilenebilir enerji üretimi ise durağandır sonucuna varılmaktadır.

Değişkenler aynı mertebede durağan olmadıkları için çalışmada Asimetrik Nedensellik uygulanmaktadır.

Bu çalışmada; Yenilenebilir enerji üretimi, sanayileşme endeksi ve ekonomik büyümenin çevre ekonomisi endeksine etkisi asimetrik nedensellik testi ile incelenmiştir. Çevre ekonomisi endeksi CP, yenilenebilir enerji üretimi YEN, sanayileşme endeksi SAN, ve ekonomik büyüme GDP olarak kullanılmıştır. Asimetrik nedensellik testinin analizinde aşağıdaki modeller kullanılmıştır.

$$\text{Model 1: } L SAN_t = \alpha_0 + \alpha_1 L CP_t + \varepsilon_{1t}$$

$$\text{Model 2: } L CP_t = \alpha_0 + \alpha_1 L SAN_t + \varepsilon_{2t}$$

$$\text{Model 3: } LYEN_t = \alpha_0 + \alpha_1 LCP_t + \varepsilon_{3t}$$

$$\text{Model 4: } LCP_t = \alpha_0 + \alpha_1 LYEN_t + \varepsilon_{4t}$$

$$\text{Model 5: } LCP_t = \alpha_0 + \alpha_1 LGDP_t + \varepsilon_{5t}$$

$$\text{Model 6: } LGDP_t = \alpha_0 + \alpha_1 LCP_t + \varepsilon_{6t}$$

Yukarıdaki modelde logaritması alınmış veriler kullanılmıştır. Ayrıca; α_0 sabit terimi ifade ederken, ε_t ise hata terimini ifade etmektedir.

Tablo 2 Asimetrik Nedensellik Test Sonuçları

H ₀ Hipotezi	Wstat	Wcritical		
		%1	%5	%10
SAN→CP	0.922	9.480	6.030	4.641
CP→SAN	4.151	10.279	6.126	4.611
YEN→CP	5.233*	10.056	6.446	4.801
CP→YEN	0.218	9.791	6.276	4.711
GDP→CP	4.322	9.467	6.426	4.701
CP→GDP	0.874	9.205	6.046	4.816

*Not: *,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde anlamlılığı ifade etmektedir.*

Tablo 2'de Asimetrik nedensellik test sonuçları ve olasılık değerleri verilmektedir. Eşleşmelere çift yönlü bakılmıştır. → ifadesi nedenselliğin olduğu sıfır hipotezini göstermektedir. Tablo 2'de görüleceği üzere yenilenebilir enerji tüketiminden çevre politikaları endeksine doğru tek yönlü olarak asimetrik nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu nedensellik ilişkisinin %10 seviyesinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Diğer bileşenler arasında herhangi bir asimetrik nedensellik ilişkisinin bulunmadığı belirlenmiştir.

Çevre politikaları ile açıklayıcı diğer değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi sınanmış ve sonuçlar Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3 Fourier ADL Eş Bütünleşme Testi Sonuçları

CP: YEN+SAN+GDP için

Seçilen Model: FARDL (1, 0, 1, 1)				
k: AIC: -0.235881				
		Bootstrap Kritik Değerler		
Test İstatistiği		%10	%5	%1
F _A	15.59264	3.6667662	4.271769	6.527573
t	-7.738296	-3.246528	-3.404250	-4.518539
F _B	14.37198	3.014821	3.559832	5.987201

Tablo 3’de sunulan Fourier ADL eş bütünleşme test sonuçlarına göre, F_A , t , F_B test istatistiklerinden her üçünün test istatistiği %1 kritik değerlerden mutlak değerce daha büyük olduğu görülmektedir. Bu sebeple değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur temel hipotezi reddedilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri’nde çevre ekonomisi endeksi ile açıklayıcı diğer değişkenler arasında bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada yenilenebilir enerji üretimi, sanayi üretim endeksi ve ekonomik büyümenin çevre politikaları endeksine etkileri incelenmiştir. Bu amaçla ABD’nden alınan aylık 459 veri ile analiz yapılmıştır. Asimetrik nedensellik ve Fourier ADL Eş bütünleşme testi sonuçlarına göre açıklayıcı değişkenlerin çevre politikaları endeksini pozitif ve anlamlı yönde etkilediği sonucuna varılmış olup elde edilen bulgular literatürdeki diğer çalışmalarla benzerlik göstermektedir. İnsanlık açısından önemli olan çevre sorunları bu ülkenin politikalarında bazı niteliksel değişimlerin yapılmasına sebep olmuştur. Bu tarz sorunlara çözüm bulma çabaları, hem endüstriyel faaliyetlerin hem de enerji ve ekonomik büyüme modelinin düşünülmesini gerekli kılmıştır.

Çevresel reformların etkilerini uzun vadeli olarak gözlemlemek gerekmektedir. Bu sebeple de çevre politikalarının sık sık gözden geçirilmesi ve çevreye duyarlı iyileştirmelerin yapılması önemlidir. Ayrıca çevre politikalarının ülke özelinde tasarlanması gerekir.

KAYNAKÇA

- Banerjee, P., Arčabić, V., & Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from Crude Oil Market. *Economic Modelling*, 67, 114-124. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.11.004>
- Bayraç, H. N., & Çildir, M. (2017). AB Yenilenebilir Enerji politikalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17*, 201-212.
- Erdil, A., & Erbiyık, H. (2015). Renewable Energy Sources of Turkey and Assessment of Sustainability. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 207, 669-679. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.10.137>
- Hassan, M., Kouzez, M., Lee, J.-Y., Msolli, B., & Rjiba, H. (2024). Does increasing environmental policy stringency enhance renewable energy consumption in OECD countries? *Energy Economics*, 129, 107198. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107198>
- Im, K. S., & Schmidt, P. (2008). More efficient estimation under non-normality when higher moments do not depend on the regressors, using residual augmented least squares. *Journal of Econometrics*, 144(1), 219-233. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2008.01.003>
- Işık, C., Ongan, S., Ozdemir, D., Jabeen, G., Sharif, A., Alvarado, R., Amin, A., & Rehman, A. (2023). Renewable energy, climate policy uncertainty, industrial production, domestic exports/re-exports, and CO2 emissions in the USA: A SVAR approach. *Gondwana Research*, S1342937X23002502. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.08.019>
- Kaypak, Ş. (2013). ÇEVRE SORUNLARININ ÇÖZÜMÜNDE KÜRESEL ÇEVRE POLİTİKALARI. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, Article 31.
- Lee, C.-C., & Li, Y.-Y. (2024). Does environmental policy matter for renewable energy production and economic activity? Evidence from Granger causality in quantiles. *Economic Analysis and Policy*, 81, 225-237. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.11.024>
- Marata, G., Ferrer, O. S., Dorrill, J. W., & Watkins, E. L. (2010). Renewable Energy Incentives in the United States and Spain: Different Paths – Same Destination? *Journal of Energy & Natural Resources Law*. <https://doi.org/10.1080/02646811.2010.11435251>
- Robinson, D. J. (2015). *The Energy Economy*. Palgrave Macmillan.
- Samadi, S., Fischer, A., & Lechtenböhrer, S. (2023). The renewables pull effect: How regional differences in renewable energy costs could influence where industrial production is located in the future. *Energy Research & Social Science*, 104, 103257. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2023.103257>
- World Energy Outlook 2013*. (2013). International Energy Agency.
- Yılanç, V., Aydın, M., & Aydın, M. (2019). *Residual Augmented Fourier ADF Unit Root Test*.

Predictions of Import and Export Values According to Transportation Types in the Logistics Sector with Trend Analysis Method

Bilge Villi¹

Abstract

As of 2023, when the top 10 countries in terms of economic size are examined, it is observed that these countries are the ones with the largest share in global trade. Turkey ranked 15th in terms of economic size in 2023, and it needs to get a larger share of world trade in order to achieve its goal of being among the top 10 countries in the world in terms of economic size. The importance of logistics activities is also significant in increasing this share. Transportation constitutes the largest expense item within logistics activities. In order for businesses to increase their profitability and gain a competitive advantage in the global market, they need to minimize transportation costs. Transportation constitutes the largest expense item among logistics activities. Businesses need to minimize transportation costs in order to increase their profitability and gain competitive advantage in the global market. Additionally, companies with advanced transportation systems can gain an advantageous position in this sector. In the logistics sector, making predictions of future expenses in terms of import and export in terms of transportation types is very important for businesses to determine their future activities. The aim of this study is to predict import and export values according to transportation types for future periods with the appropriate trend method. In this context, in this study, export and import values between 2013-2023 according to transportation types in Turkey's logistics sector were taken from the Turkish Statistical Institute (TUIK) website and forecast values for the next 4 months (December 2023, January-February-March 2024). While determining the most appropriate trend model for the compiled data set, the Quadratic model with the least error among the existing models (Linear, S-Curve, Quadratic, Exponential) was adopted, and the predictions obtained with the help of this model and the statistics of the model are given in the relevant tables and figures.

1 Öğr. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Sındırgı Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, bilgevilli@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1175-2043.

1. Logistics Sector

In ancient times, when there was no money and individuals bartered/exchanged to meet their needs, the concept of logistics emerged due to barter/exchange needs. It is possible to say that the concept of logistics is as old as human history and that logistics has been effective in many areas such as military, economic and social life throughout the historical process (Couturela and Manole, 2013). The word logistics is derived from the Greek word “logisticos”, meaning “the science of calculation” or “skill in calculation” (Voortman, 2004). While the concept of logistics was previously a term used in the military field, its importance increased and developed further after the Industrial Revolution. In particular, with the signing of global and regional commercial agreements such as the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), the North American Free Trade Agreement (NAFTA) and the European Union, the concept of logistics has transitioned from the military field to the commercial field. made; Over time, it has become one of the indispensable sectors for the global economy.

There are many definitions regarding the concept of logistics. However, the most understandable definition is that made by the “Council of Supply Chain Management Professionals”. The council “logistics; It is defined as “effective and efficient planning, implementation and control of the flow of goods, services and related information from the source to the end user in order to meet the demands of consumers” (Bozyigit, 2016). Turkey’s logistics sector has been developing and growing rapidly in recent years. Geopolitical location has an important place in the development of Turkey’s logistics sector. The most important elements of the development of the logistics sector in recent years are the increase in export and import volume. Against the positive effects of the growth of the sector, factors such as fluctuations in the economy, the increase in freight prices, and the increase in road and toll fees have caused logistics costs to increase in 2022. Despite these increasing costs, Turkey had the opportunity to become an important base for transit transportation during the crisis between Ukraine and Russia.

1.1. Logistics Transportation Types

Transportation and logistics are among the most important foreign exchange-generating service export sectors. A good logistics performance undoubtedly contributes to economic growth (Manavgat and Gökçe, 2021). Transportation constitutes an important issue and the largest expense item of logistics activities. The transportation and logistics sectors are compared to each other because transportation never loses its importance in all stages of

logistics processes. Transportation refers to the delivery of a produced good to the end consumer. Turkish Language Association transportation; “The act of transporting people, goods, etc. from one place to another with various vehicles; It is defined as “shipping, transportation, transport” (TDK, 2023). Since transportation costs constitute the most important and largest expense item of logistics activities, companies aim to increase their profitability and gain competitive advantage in the global market by minimizing these costs and planning for the product to reach the consumer (Akgüngör and Demirel, 2011). Companies with advanced transportation systems have an advantageous position in the sector. In addition, integrating logistics activities with a better transportation system increases logistics efficiency (Yue and Taylor, 2005). The choice of transport type is an important issue and there are many factors affecting this choice. These factors; These are listed as the quality of the products, ensuring reliable transportation, transportation time, regular transportation, and delivery frequency (Waters, 2003). The most commonly used transportation types in transportation are explained below.

1.1.1. Seaway Transportation

Seaway transportation is the transfer of products or people from one place to another by sea. This type of transportation, which has an important share in the globalization of trade, is generally used for the transportation of large volume, time sensitive and low unit price loads. Along with containerization, seaway transportation makes significant contributions to the development of combined transportation. Private maritime transport, visiting ports, factories, terminals, distribution points and markets are included in the maritime transport system (Corbett and Winebrake, 2008). Seaway transportation is the most cost-effective and reliable type of transportation compared to other types of transportation.

1.1.2. Railway Transportation

Railway transportation is a type of transportation used to transport large volumes of goods. In addition, unlike road transportation, it is environmentally friendly. With rail transportation, high volume products reach the end consumer at an affordable cost. For this reason, developed countries are starting to give importance to railway and maritime transportation in their logistics planning by reducing the volume of road transportation (Kaplan, 2019). Railway transportation is less preferred than other transportation methods in export and import transactions in Turkey. Although it is a safe, economical and environmentally friendly type of transportation, its share in

transportation is lower compared to other types of transportation due to the lack of a widespread railway network in our country, the limited number of ports with railway connections, and the lack of the possibility of providing a door-to-door service as in highway transportation (UTIKAD, 2022). However, thanks to the investments made in recent years, interest and demand for railway transportation is increasing. Railway transportation in Turkey is generally used in international transactions, and railway transportation is frequently preferred in Turkey's export and import transactions with its neighboring countries.

1.1.3. Highway Transportation

Highway transportation is one of the frequently used transportation types and refers to door-to-door delivery. As the most preferred type of transportation in Turkey, international road transportation ranks second after international maritime transportation in terms of value and weight. In this type of transportation, products are picked up from the production site and delivered to the delivery address without transfer. In services where delivery time is important, the most reliable way is road transportation. Because there are few external factors that will change the delivery process. In addition, one of the reasons why road transportation is preferred is that it has low investment costs and allows uninterrupted transportation between departure and destination points. As of 2021, 90% of freight transportation in Turkey is done by road (T.R. Ministry of Transport and Infrastructure, 2022).

1.1.4. Airways Transportation

There are two types of services provided in air transportation: transportation of people and products. Airways transportation, which is a service type of logistics activities, is carried out by passenger and cargo aircraft (Keskin, 2015). Air freight transportation is generally used for the transportation of products with the highest unit prices and is preferred for the transportation of loads with high time sensitivity, especially technological products. Airways transportation has an important share in increasing the speed of global trade, as it enables long distances to be covered in a short time. Airways transportation makes significant contributions to country economies, regardless of cargo and passenger transportation. The advantages of airways transportation include having a global airport network, ensuring safety and security at a high level, low risk of damage, allowing transportation in a short time, and being scheduled and planned. However, due to its

limited carrying capacity, it is more costly than other types of transportation (Erdal and Metin, 2009).

1.2. Turkey's International Transportation Activities

Transportation and logistics is one of the most important foreign exchange-generating service export sectors. A good logistics performance contributes to economic growth. Therefore, monitoring global logistics performance becomes an important tool for countries to evaluate their position and take the necessary positions (Manavgat and Gökçe, 2021). Table 1 shows the value of the transportation types used by Turkey in import and export for the last 11 years.

Table 1. Values of Transport Types in Import and Export by Years (Value: Thousand US\$)

Year	Seaway		Railway		Highway		Airway	
	Imports	Export	Imports	Export	Imports	Export	Imports	Export
2013	146 444 550	88 197 732	1 784 905	994 652	43 544 972	57 804 104	32 759 358	13 200 118
2014	147 778 523	88 900 953	1 253 892	964 170	40 577 283	61 133 176	24 889 608	14 388 661
2015	126 868 187	79 762 173	1 434 902	861 740	37 840 932	51 946 113	20 159 751	17 400 190
2016	121 013 276	80 139 270	1 768 602	673 816	36 716 500	49 537 436	23 107 208	17 908 782
2017	138 596 809	93 378 625	1 294 504	699 915	40 374 083	50 988 408	34 439 948	17 217 240
2018	136 737 402	108 802 681	1 299 419	753 544	39 129 380	52 222 468	28 756 745	14 127 905
2019	112 967 845	109 114 264	1 447 897	971 021	37 177 012	54 461 860	29 238 406	14 849 231
2020	114 838 355	100 907 927	2 144 863	1 287 765	41 883 477	53 127 588	39 260 478	12 732 561
2021	157 390 931	133 714 269	2 891 134	1 648 442	48 896 681	68 749 376	26 057 025	18 735 586
2022	193 796 320	150 294 432	2 967 903	2 457 286	59 447 025	78 837 775	38 582 413	20 687 774
2023*	180 455 870	130 263 283	1 857 673	1 831 961	61 234 165	76 219 834	50 112 135	23 012 140

**December is not included in 2023 data.*

Kaynak: Source: Prepared using TUIK data.

When Table 1 is examined, maritime transportation has the greatest value in Turkey's foreign trade activities (both imports and exports) in the last 11 years. Between 2013 and 2023, it is seen that maritime transportation reached the highest value in import transportation in 2022 (\$193 796 320), and the highest value in export transportation in 2022 (\$150 294 432). Road transportation ranks second in terms of value in Turkey's foreign trade transportation. Road transport reached the highest value in imports (\$61 234 165) in 2023 and the highest value in exports (\$78 837 775) in 2022. Air transportation ranks third in terms of value among transportation types. 2023 is the year when the import (\$50 112 135) and export (\$23 012 140) values of air transportation are highest. Railway transportation is the transportation type with the lowest share in Turkey's foreign trade. Railway transportation reached the highest value in import (\$2 967 903) and export (\$2 457 286) transportation in 2022.

1.3. Turkey's Logistics Performance Index

Logistics Performance Index (LPI) is calculated by the World Bank, aims to create a competitive environment among countries and tries to conduct due diligence for countries to improve their logistics performance. LPI provides detailed information about countries' logistics environments, basic logistics processes and organizations, and time and cost performances. It also plays an important role in revealing the logistics problems of countries, reform priorities in public-private sector relations, and the implementation of reforms as soon as possible (The World Bank, 2024). Turkey's logistics performance and sub-indicators were obtained from the World Bank's Logistics Performance Indices reports dated 2007, 2010, 2012, 2014 and 2016, 2018 and 2023. The Logistics Performance Index (LPI) score is calculated based on several sub-indicators including the efficiency of customs processes and procedures (cust), the quality of trade and transportation-related infrastructure (infr), ease of shipping at competitive prices (ship), quality of logistics services (logs), traceability of shipments (track), and on-time delivery (time) (The World Bank, 2024).

In Table 2, the change in Turkey's logistics performance is presented in detail over the years.

Table 2. Turkey's Logistics Performance by Years

Year	Logistics Performance (Score)	Efficiency of Processes (Cust)	Quality of Infrastructure (Infr)	Ease of Shipment (Ship)	Quality of Logistics Services (Logs)	Traceability of Shipments (Track)	On Time Delivery (Time)
2007	3,15 (34)	3 (33)	2,94 (39)	3,07 (42)	3,29 (30)	3,27 (34)	3,38 (52)
2010	3,22 (39)	2,82 (46)	3,08 (39)	3,15 (44)	3,23 (37)	3,09 (56)	3,94 (31)
2012	3,51 (27)	3,16 (32)	3,62 (25)	3,38 (30)	3,52 (26)	3,54 (29)	3,87 (27)
2014	3,5 (30)	3,23 (34)	3,53 (27)	3,18 (48)	3,64 (22)	3,77 (19)	3,68 (41)
2016	3,42 (34)	3,18 (36)	3,49 (31)	3,41 (35)	3,31 (36)	3,39 (43)	3,75 (40)
2018	3,15 (47)	2,71 (58)	3,21 (33)	3,06 (53)	3,05 (51)	3,23 (42)	3,63 (44)
2023	3,4 (38)	3 (47)	3,4 (43)	3,4 (26)	3,5 (38)	3,5 (37)	3,6 (35)

Source: World Bank Global Logistics Performance Index Reports (2007, 2010, 2012, 2014, 2016, 2023; <https://lpi.worldbank.org/international/global> Access Date 28.02.2024)

The values in parentheses in Table 2 show Turkey's position in the world rankings for that year in the relevant index. When comparing 2007 and 2023, the logistics performance (score) index will increase from 3.15 to 3.4; infrastructure quality (infr) index from 2.94 to 3.4; ease of shipping index increased from 3.07 to 3.4; quality of logistics services (logs) index from 3.29 to 3.5; It is seen that the tracking index of shipments increased from 3.27 to 3.5 and the on-time delivery index increased from 3.38 to 3.6. The efficiency index of processes (cust) maintained the same value in both 2007 and 2023.

When the values of Turkey's logistics performance in the world rankings are examined, it was ranked 34th in the logistics performance index in 2007 and fell to 38th place in 2023. It showed its best logistics performance over the years in 2012 and ranked 27th. In the process efficiency index, it decreased from 33 to 47 from 2007 to 2023. The year in which this index performed best was 2012 and it rose to the 32nd place. Considering the quality of infrastructure index, while it ranked 39th in 2007, it fell to 43rd place in 2023 and its best performance year was 2012. While it ranked 42nd in the ease of shipping index in 2007, it rose to 26th place in 2023 and showed the best performance.

When the logistics services quality index is examined, while it ranked 30th in 2007, it fell to 38th place in 2023. The best performance was in 2014 with 22nd place. The traceability index of shipments decreased from 34th to 37th place from 2007 to 2023, and the best performance belongs to

2014. Finally, when the on-time delivery index is examined, Turkey ranked 52nd in 2007 and rose to 35th place in 2023. The year in which this index performed best was 2012, with 27th place. As can be seen, there have been different changes and developments in Turkey's logistics performance over time.

2. Method

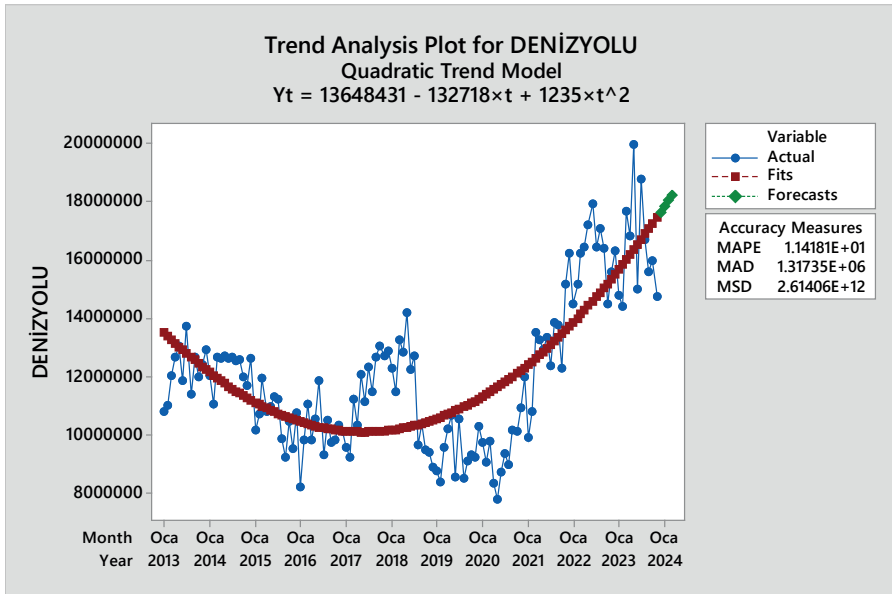
In this study, export and import values between 2013 and 2023 according to transportation types in Turkey's logistics sector were calculated with the Trend analysis method. Data for the years 2013-2023 were accessed from the website of the Turkish Statistical Institute (TUIK). Minitab program was used for trend analysis. Trend refers to the long-term tendency of the term values that make up the time series. Long-term trend of the time series; It may be linearly increasing, linearly decreasing, curvilinearly increasing, curvilinearly decreasing, or it may not be the case for the relevant time series (Saraçlı, 2010). In determining the trend; Techniques such as simple chart technique, moving averages technique and least squares technique are used.

Time series data provides information about the numerical values at which variables are observed consecutively from one period to the next. It is not a necessary condition for the observed data to be sequential in time, but it is important for accurate analysis to follow the development of the sequence at regular time intervals. Time series data is typically collected and compiled at daily, weekly, monthly, quarterly, semi-annual and longer-term intervals. A significant part of economic data constitutes economic statistics measured at equally spaced time points (Sevüktekin and Nargeleçekenler, 2007). While determining the most appropriate trend model in the analysis of the data, the prediction error values of the predictions, namely MAPE (Mean Absolute Percentage Error), MAD (Mean Absolute Deviation) and MSD (Mean Square Deviation), were taken into consideration and the model was chosen at the smallest value among linear, exponential, quadratic and S-curve models. Future period predictions were obtained by adopting the quadratic model (Karabıçak et al., 2018).

3. Results

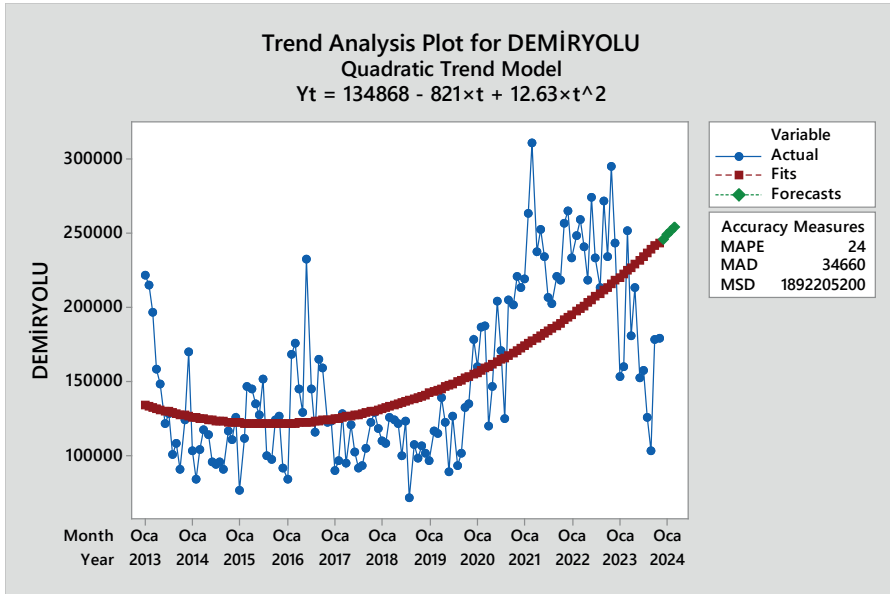
Below are the graphs regarding the results obtained from the trend analysis.

Chart 1. Trend Analysis Result for Seaway Transportation (Import)

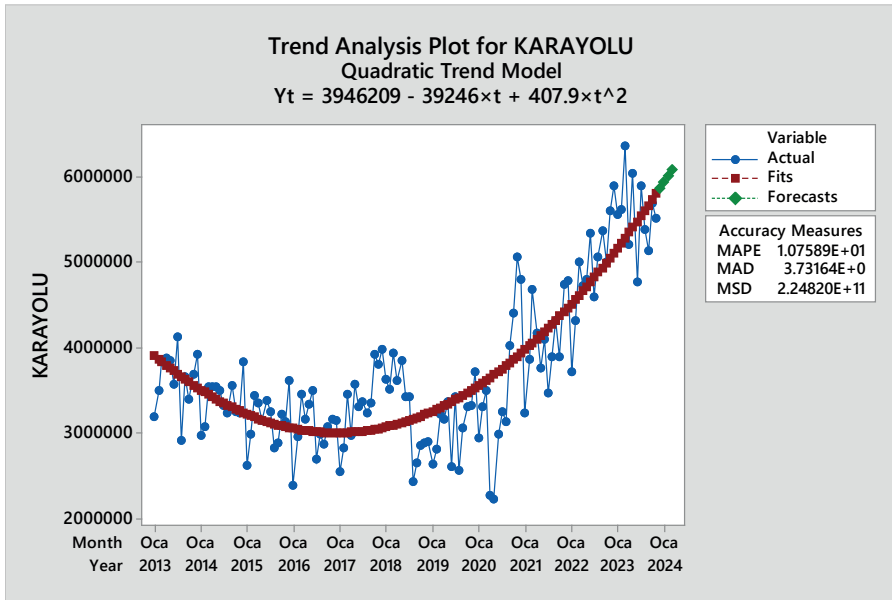
When Graph 1 is examined, the quadratic model is obtained as $Y_t = 13648431 - 132718 \times t + 1235 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. As can be seen from Table 3, the future forecasts for seaway transport imports through the obtained model are 17656030 Thousand \$ for December 2023, 17850705 Thousand \$ for January 2024, 18047851 Thousand \$ for February 2024 and 18247468 Thousand \$ for March 2024.

Chart 2. Trend Analysis Result for Railway Transportation (Import)

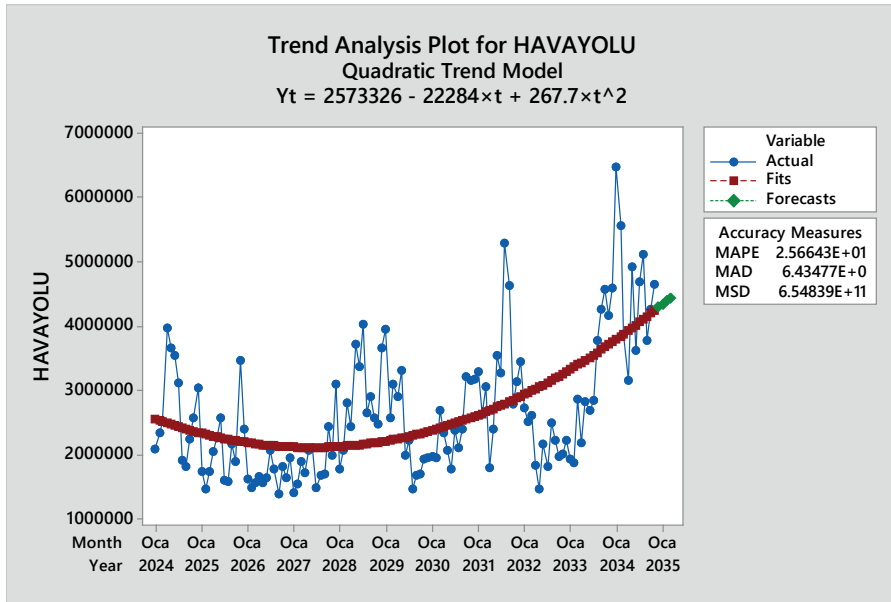
When Graph 2 is examined, the quadratic model was obtained as $Y_t = 134868 - 821 \times t + 12.63 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. Future period projections of railway transport imports through the obtained model, as shown in Table 3, are 246617 Thousand \$ for December 2023, 249144 Thousand \$ for January 2024, 251696 Thousand \$ for February 2024 and 254273 Thousand \$ for March 2024.

Chart 3. Trend Analysis Result for Highway Transport (Import)

When Chart 3 is examined, the quadratic model was obtained as $Y_t = 3946209 - 39246 \times t + 407.9 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. Highway transport import future predictions through the obtained model, as seen in Table 3, are 5873317 Thousand \$ for December 2023, 5942170 Thousand \$ for January 2024, 6011838 Thousand \$ for February 2024 and 6082322 Thousand \$ for March 2024.

Chart 4. Trend Analysis Result for Airway Transportation (Import)

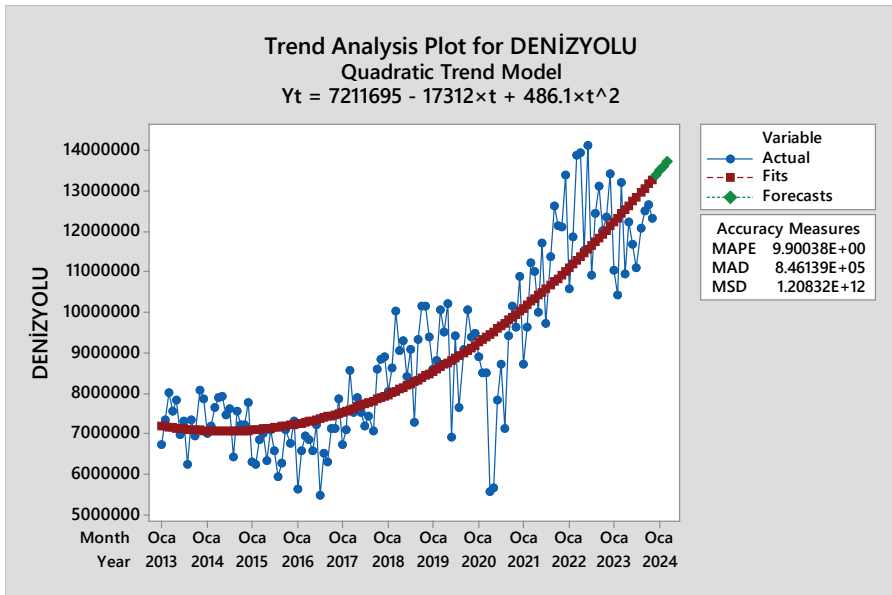

When Chart 4 is examined, the quadratic model was obtained as $Y_t = 2573326 - 22284 \times t + 267.7 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. Airway transport import future forecasts through the obtained model, as seen in Table 3, are 4296617 Thousand \$ for December 2023, 4345279 Thousand \$ for January 2024, 4394476 Thousand \$ for February 2024 and 4444208 Thousand \$ for March 2024.

Table 3. Trend Analysis Results for Import Data

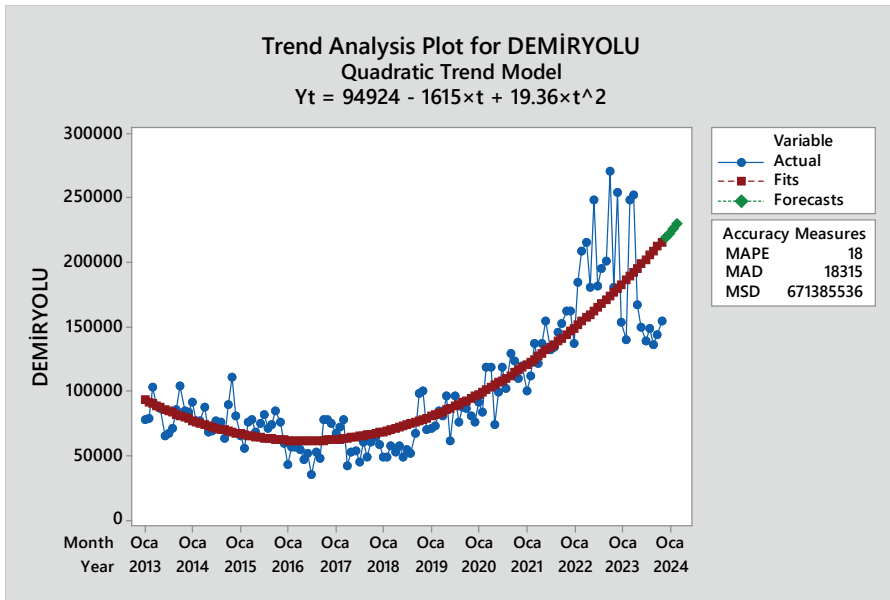
Transport Type	Forecast Values				Performance Criteria		
	December 2023	January 2024	February 2024	March 2024	MAPE	MAD	MSD
Scaway	17656030	17850705	18047851	18247468	1.14181E+01	1.31735E+06	2.61406E+12
Railway	246617	249144	251696	254273	24	34660	1892205200
Highway	5873317	5942170	6011838	6082322	1.07589E+01	3.73164E+05	2.24820E+11
Airway	4296617	4345279	4394476	4444208	2.56643E+01	6.43477E+05	6.54839E+11

Chart 5. Trend Analysis Result for Seaway Transportation (Export)

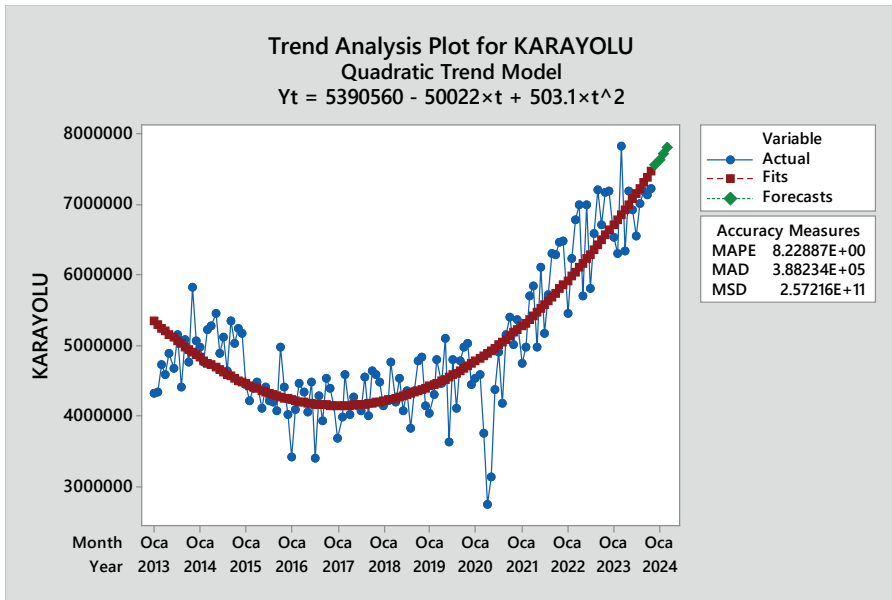
When Chart 5 is examined, the quadratic model is obtained as $Y_t = 7211695 - 17312 \times t + 486.1 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. As can be seen from Table 4, the future forecasts for maritime transport exports through the obtained model are 13395776 Thousand \$ for December 2023, 13507272 Thousand \$ for January 2024, 13619741 Thousand \$ for February 2024 and 13733181 Thousand \$ for March 2024.

Chart 6. Trend Analysis Result for Railway Transportation (Export)

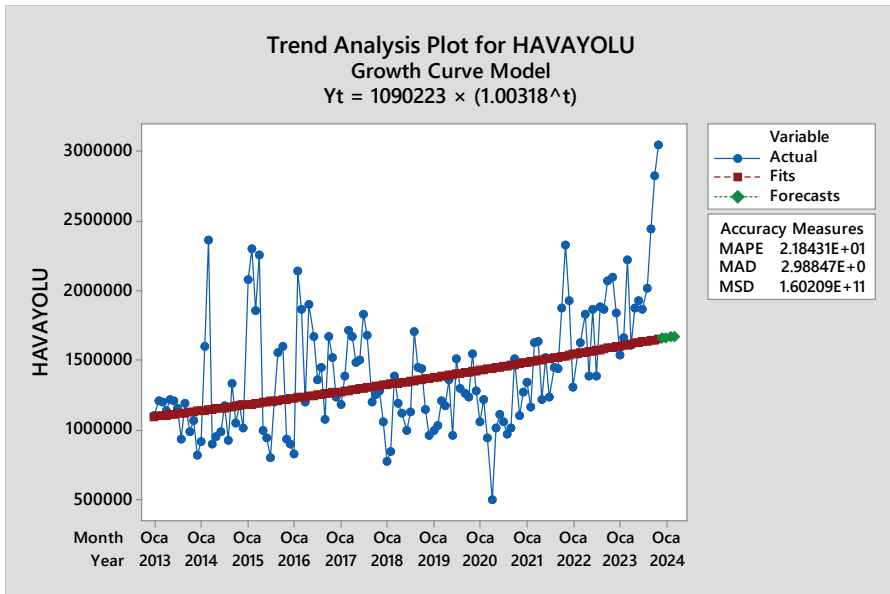
When Chart 6 is examined, the quadratic model was obtained as $Y_t = 94924 - 1615 \times t + 19.36 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. The future forecasts of railway transport exports through the obtained model are 219049 Thousand \$ for December 2023, 222565 Thousand \$ for January 2024, 226119 Thousand \$ for February 2024 and 229711 Thousand \$ for March 2024, as shown in Table 4.

Chart 7. Trend Analysis Result for Highway Transportation (Export)

When Chart 7 is examined, the quadratic model was obtained as $Y_t = 5390560 - 50022 \times t + 503.1 \times t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. Road transport export future predictions through the obtained model, as seen in Table 4, are 7554215 Thousand \$ for December 2023, 7637524 Thousand \$ for January 2024, 7721838 Thousand \$ for February 2024 and 7807159 Thousand \$ for March 2024.

Chart 8. Trend Analysis Result for Airway Transportation (Export)

When Chart 8 is examined, the quadratic model was obtained as $Y_t = 2573326 - 22284 \cdot t + 267.7 \cdot t^2$, and the MAPE, MAD and MSD values of the model are seen. Airway transport export future forecasts through the obtained model, as seen in Table 4, are 1657314 Thousand \$ for December 2023, 1662581 Thousand \$ for January 2024, 1667864 Thousand \$ for February 2024 and 1673164 Thousand \$ for March 2024.

Table 4. Trend Analysis Results for Export Data

Transport Type	Forecast Values				Performance Criteria		
	December 2023	January 2024	February 2024	March 2024	MAPE	MAD	MSD
Seaway	13395776	13507272	13619741	13733181	9.90038E+00	8.46139E+05	1.20832E+12
Railway	219049	222565	226119	229711	18	18315	671385536
Highway	7554215	7637524	7721838	7807159	8.22887E+00	3.88234E+05	2.57216E+11
Airway	1657314	1662581	1667864	1673164	2.18431E+01	2.98847E+05	1.60209E+11

Conclusion

Logistics activities are of great importance in effectively managing export and import processes. The logistics sector has a great potential as a logistics base due to the country’s geographical location, and this makes a significant

contribution to the development of foreign trade. In recent years, Turkey's foreign trade volume has increased rapidly and the logistics sector has been positively affected by this development. Carrying out logistics activities quickly, safely and economically has increased Turkey's export and import volume. In the development of the logistics sector in Turkey; Along with the port, airport and highway infrastructure required for the transportation of export and import cargo, logistics companies that provide services at international standards have an important place. When Turkey's foreign trade activities (both imports and exports) for the last 11 years are examined, seaway transportation has the greatest value. Highway transportation ranks second in terms of value in Turkey's foreign trade transportation. While airway transportation ranks third among transportation types in terms of value, railway transportation ranks fourth with the lowest share.

In this study, export and import values between 2013 and 2023, according to transportation types in Turkey's logistics sector, were taken from the Turkish Statistical Institute (TUIK) website and forecast values for the next 4 months (December 2023, January-February-March 2024) were calculated with the Trend analysis method. According to the results of this analysis (as can be seen from Table 3); Turkey uses seaway transportation the most in imports, and when the forecast values of seaway transportation are examined by month, it is seen that the month with the highest value is March 2024 (\$18247468). When the forecast values of railway, highway and airway transportation were examined by month, the month with the highest value was again March 2024. When export values are examined according to transportation types (as can be seen in Table 4), it is seen that seaway transportation is the most used transportation type. When the prediction values were examined by month, the month with the highest value in all transportation types was March 2024.

As a result, Turkey can increase its foreign trade performance by further developing its potential in the logistics sector. In order to increase foreign trade performance, ports, highways, airports and railways need to be modernized and improved.

REFERENCES

- Akgüngör, A.P., & Demirel, A. (2011). Türkiye'deki Ulaştırma Sistemlerinin Analizi ve Ulaştırma Politikaları. Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 10(3), 423-430.
- Bozyiğit, S. (2016). Türkiye'deki lojistikle ilgili lisans bölümlerinin ders programları üzerine bir inceleme. Journal of Yasar University, 11(42), 133-149.
- Corbett, J.J. & Winebrake, J. (2008). The Impacts of Globalization on International Maritime Transport Activity. OECD Global Forum on Transport and Environment in a Globalizing World 2008, Guadalajara Mexico, pp.6.
- Cuturela, S. C., & Manole, A. (2013). A Short Historical Perspective on the Evolution of Logistics and its Implications for Globalization. Romanian Statistical Review.
- Çekerol, G.S. (2013). Lojistik Yönetimi. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını.
- Erdal, M. & Metin Ç. (2009). Uluslararası Taşımacılık Yönetimi. (3.Baskı). İstanbul, Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği Yayını.
- Kaplan, B. (2019). Türkiye'de Lojistik Sektörünün Dış Ticaret Üzerinde Etkileri (Otomotiv Endüstrisi Örneği). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ.
- Karabıçak, Ç., Avcı, S., Akman, G. & Aladağ, Z. (2018). Determination of Demand Estimation Methods by Values and Variability Measures for Stock Items in a Cleaning Paper Company. Journal of Current Researches on Engineering, Science and Technology, 4 (1), 47-68.
- Keskin, M.H. (2015). Tedarik Zinciri Yönetimi. Ankara, Nobel Yayınları.
- Manavgat, G., & Demirci, A. (2021). Lojistik performans endeksi tutarlılığının sıralı lojistik regresyon modeliyle incelenmesi. Yaşar Üniversitesi e-dergisi, 16(64), 1856-1871.
- Saraçlı, S. (2010). "Zaman Serileri Analizi ve Kestirim", İstatistik, (Ed. Seda Şengül, Gülsen Kral), İstanbul: Lisans Yayıncılık, 327-346.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Ulaşan ve Erişen Türkiye 2022, S. 31.
- The World Bank, (2024). Logistics Performance Index (LPI), <https://lpi.worldbank.org/international/global>, Erişim tarihi: 10.03.2024
- UTIKAD, (2022). Lojistik Sektörü Raporu, <https://www.utikad.org.tr/images/HizmetRapor/utikadlojistiksektoruraporu2022-857.pdf>, Erişim tarihi: 01.03.2024.
- Voortman, C. (2004). Global Logistics Management. Johannesburg: Juta and Company Ltd.

Waters, D. (2003). *Logistics an Introduction to Supply Chain Management*, London, Palgrave Macmillan.

Yue, W. L., & Taylor, M. (2005). The Role Of Transportation In Logistics Chain. *Proceedings of the Eastern Asia Society for Transportation Studies*, Vol:5, 1657- 1672.

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>

Sultan Sencer Devrinde Selçuklu Devleti'nin Siyasi Vaziyeti: Horasan ve Maverainnehir'de Ortaya Çıkan Dahili ve Harici Gelişmeler (Sultan Sencer'in Esaretine Kadar)

Yaşar Bedirhan¹

Özet

Bu çalışmanın konusu Sultan Sencer'in 1118 yılında tahta çıkmasından sonra Horasan bölgesinde ve Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu bölgelerinde meydana gelen iç ve dış gelişmeler üzerinde durulmuştur. Çalışmada Selçuklu Devleti'nde meydana gelen iç çatışmalar ve taht kavgalarının yanında özellikle Abbasi Halifeliği, Gazneliler, Karahitaylar ve diğer dış meselelerle ilgili Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alınmaya kadarki mücadeleleri ve faaliyetleri ele alınmıştır. Sultan Sencer'in Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olması hasebiyle Türk tarihinde önemli bir yere sahip olması ve yine Selçuklu Devleti için kader belirleyici bir rol üstlenmesi, işlenen dönemin önemini arttırmaktadır.

Giriş

Yeğeni Mahmud ile giriştiği saltanat davasından sonra galip gelen Sultan Sencer, annesinin de etkisi ile yeğenini affederek canını bağışlamıştır. Sencer, oğlu olmadığı için Mahmud'u veliahdı yapıp kızı Mahmelek Hatun'u da onunla evlendirip damadı yapmıştır. Öte yandan Sultan Sencer'in yeğenini affetmesinden sonra tekrar taht iddiasında bulunabileceği şüphesi ile belli bir dönem onu kontrolünde tutup yetki vermediği bilinmektedir. (Sevim-Merçil, 1995: 260; Bayındır, 2017: 16/115 – 127).

Sultan Sencer'in tahta çıkmasıyla birlikte Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezi Irak-ı Acem'den Horasan'a nakledildi, payitaht da Merv olarak ilan edildi. Sultan Sencer yeğeni Mahmud'u gözetim altında

1 Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, AĞRI/TÜRKİYE caturalp@gmail.com, orcid.org/0000-0002-3581-0682

tutmak için onun kardeşlerine de eyaletler ve mülkler verdi. Buna göre; Mesud Azerbaycan ve Arran'ı, Tuğrul Gilan'ı, Selçukşah ise Isfahan ile Huzistan'ı aldılar. “*Sultan Sencer kendisine tâbi hükümdarlar ve Bağdad Abbasi halifeleri ile münasebetlerinde mutat olan yolu takip etti.... Selefleri gibi Sultan Sencer de Bağdad gibi esas siyasi Şahme makamında sadık ve inandıgı adamların bulunması için elinden geldiği kadar mücadele etti. Rakiplerini zayıflatmak ve müttetiklerini elinde tutmak için O, çok zaman yerli idarecilere, Oğuz ve Türkmen beylerine yeni iktalar verdi ve hatta daha fazla vereceğini vadetti. Sultan Sencer Irak Selçuklularının bazı eyaletlerindeki divan topraklarını (Divan-ı Hass) özel mülkiyete çevirmek için doğru zamanı beklemiştir. Horasan'da mukim Sultan Sencer, Irak hükümdarlarının rakiplerine her tür yardımı yapmış, Irak Selçuklu Devleti içerisinde ortaya çıkan dahili karışıklıklara müdabil olmaktan çekinmemiştir. Sancar aynı siyasi davranışı Abbasi halifeleri ile ilgili münasebetlerinde de sergilemiştir. Ayrıca Irak sultanları ve Bağdad halifeleri ile akrabalık ilişkilerini güçlendirmek için her yolu denemiştir.*” (Agacanov, 2006: 262).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanmasında Bağdad Abbasi halifelerinin çok büyük çabaları olmuştur. Bunun sebebi Abbasi halifeleri kendilerini Selçuklu sultanlarının siyasi hâkimiyetinden kurtarmak ve uzun zamandan beri unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden canlandırmak istemeleridir. Zira, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh 1118-1135)² Selçuklu sultanlarından bağımsız hareket etmeye başlayarak kendi ordusunu kurmaya başladı. Ancak halifelik ile Selçuklular arasındaki anlaşmaya göre halifelerin güvenliğinden tamamen Selçuklular sorumlu idi. Halifenin bu amacını çok iyi bilen Sultan Sencer, Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Ahmed'i Halife el-Müsterşid-Billâh'ın veziri tayin ederek Bağdad'ta meydana gelebilecek bir takım olumsuz gelişmeleri gözetimi altına aldı. Ancak Halife'nin ordu topladığını haber alınca Yeğeni Mahmud'a Bağdad üzerine sefere çıkmasını emretti. Mahmud da halifeye haber göndererek Bağdad'a geleceğini bildirdi. Lakin halife Bağdad'ta meydana gelen kıtlığı bahane ederek Mahmud'un bu sene değil gelecek sene Bağdad'a gelmesini istedi. Halifenin amacı Selçuklulara karşı toplayacağı ordu için zaman kazanmaktı. Ancak Mahmud

2 7 Şâban 486'da (2 Eylül 1093) dünyaya geldi. 484'te (1091) doğduğu da rivayet edilir. Babası Halife Müstazhir-Billâh, annesi Lübâbe adlı bir câriyedir. Babasının vefatının ardından hilâfet makamına geçti (16 Rebiülâhîr 512 / 6 Ağustos 1118). Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın vefatından (511/1118) sonra başlayan siyasî karışıklıkların devam ettiği bir dönemde halife olan Müsterşid-Billâh, bu durumdan istifade ederek Abbâsiler'in Büveyhiler'in Bağdad'ı istilâ ettikleri tarihten (334/945) beri unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden canlandırmak için faaliyete geçti. (O. Gazi Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, C. 32, ss.145-147.

onun bu sözüne itibar etmeyip ordusuyla birlikte Bağdad'a hareket etti. Selçuklular Nisan 1126 yılında kılıç gücüyle Bağdad'a girdiler (İbnü'l-Esir, 1963: 30; Köymen, 1954: 104). Mahmud Bağdad'a girdikten sonra Halife el-Müsterşid-Billâh'ı yeniden tahtına oturtup ona çok ihtiramda bulundu.

Bu sırada Tuğrul İbn Muhammed kardeşi Sultan Mahmud'a karşı isyan etti. Ancak mağlup olunca Horasan'a kaçtı ve amcası Sultan Sencer'i kardeşine karşı kıskırtmaya başladı. Tuğrul'un iddiasına göre, Sultan Mahmud Abbasi halifesi ile Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e karşı ittifak kurup onu tahttan indirecekler ve yerine halifenin de desteği ile Sultan Mahmud geçecekti. Aslına bakılırsa Sultan Sencer şüphesinde haksız değildi. Zira, kaynakların verdiği bilgilere göre Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh, sultan Sencer'in artan otoritesi karşısında güç kaybetmekte ve bundan da hiç hoşnut değildi. Bu durumdan kurtulup eski siyasi gücüne yeniden kavuşabilmek için Sultan'ın yeğeni Mahmud ile ilişkilerini arttırmaya başlamıştı. Halifenin yaklaşımlarından rahatsız olmayan Mahmud, kurulan bu samimi ilişkiye ses çıkarmayarak olumlu yanıtlar vermiştir. Mahmud'un ise burada Halife ile iş birliği içerisinde olmasındaki asıl amacının Sultan Sencer'den kurtularak kendini Büyük Selçuklu sultanı olarak ilan etmek istemesidir diyebiliriz. Bu amaç doğrultusunda ikili, Sultan Sencer'e karşı bir ittifak kurarak savaş kararı dahi almışlardır (Sevim-Merçil, 1995: 263-264). Sultan Sencer, Tuğrul'un eski atabeyi Şigir'in itaatsizliğini bahane edip 1128 yılında Rey'e geldi ve Sultan Mahmud'u huzuruna çağırdı. Hemedan'dan Rey'e gelen Mahmud'u çok güzel bir şekilde karşılayan Sultan, onu kendi yanına oturttu. 10 Aralık 1128 yılına kadar Rey'de kalan Sultan Mahmud, Sultan Sencer'in emriyle Tuğrul ve 1125 yılında isyan eden Arap Mezyediler sülalesinden Dübeys ile Sadaka'yı bağışladı (İbnü'l-Esir, 1987: X/515; Agacanov, 2006: 263; Köymen, 1987: X/ 486-493).

Kaynakların verdikleri bilgilere göre; *“Bu gelişmelerden sonra Sultan Sencer belki de yeğeni Mahmud'un sadakatini perçinlemek adına, daha önceden evlendirmiş olduğu kızı Mahmelek Hatun ölünce, diğer kızı Gevher Nesb Sultanı Mahmud ile evlendirmiştir. Nitekim akrabalık bağınu kuvvetlendirmek için girişimde bulunan Sultan Sencer'in ikinci kızı da bir süre sonra vefat edince Sultan bu amacını gerçekleştirememiştir. Bunun yanı sıra halife Müsterşid'in kendisine yaptıklarını unutmayan Sultan Sencer, yeğenini onun üzerine göndermiştir. Nitekim yeğeni Mahmud önceden geçirmiş olduğu bir hastalığın bu sefer esnasında tekrar nüksetmesi ile fenalaşarak 10 Eylül 1131 tarihinde vefat etmiştir. Sultan Sencer halife üzerine yaptığı bu seferde yeğeninin ölmesi üzerine başarılı olamamıştır.”* (Merçil, 1991: 66-67; Yazıcı, 2014: 236; Öngül, 2014: 241; Sevim-Merçil, 1995: 266).

Sultan Sencer'in Irak'ta Meydana Gelen Olaylara Müdahalesi

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud İbn Muhammed 1131 yılında ölünceye kadar amcası ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in karşısına bir daha çıkmadı ve Sencer'e hep itaatkâr oldu. Ancak onun vefatıyla ülkesindeki durum yeniden değişti. Umumiyetle Sencer Oğuzlar tarafından esir alınıncaya kadar Irak Selçuklu tahtında meydana gelen her taht değişikliğinde bölgeye müdahale etmiştir. Bu seferki müdahalesinin sebebi ise Mesud olmuştur. Zira, Mahmud'un vefatı üzerine yerine oğlu Davud Irak Selçuklu tahtına oturmuştu. Ancak onun saltanatını kabul etmeyen Mesud hemen isyan etti. Davud amcası Mesud'u Tebriz'de bir müddet muhasara etmiş olsa da hiçbir netice elde edemedi. Diğer taraftan Davud Halifeye elçi gönderip hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Lakin Halife Sultan Sencer'den bu konuda kendisine bir talimat gelene kadar bekleyeceğini Davud'a bildirdi. Diğer taraftan Irak Selçuklularına bağlı olan beylere haber gönderen Halife Bağdad'a gelmelerini ve Mesud'a karşı birleşmelerini haber verdi. Bunun üzerine Şehzade Selçukşah atabeyi Karaca es-Sakî ile Bağdad'a geldiler. Bu sırada Mesud da Musul hâkimi Atabeyi Zengi'ye yardım için müracaat etti ve onun vermiş olduğu yardıma güvenerek taht üzerinde daha ciddi hak iddia etmeye başladı. Bu bağlamda o önce Şehrizur hâkimi Emir Kıpçak İbn Arslan-daştan da askeri yardım alıp, 10 bin atlı ile Musul tarafından Bağdat'a yürüyüşe geçti.³

Mesud'un atabeyi Zengi ile birlikte Bağdad'a doğru ilerleyişinden şüphelenen Atabey Karaca, onlara karşı hücumla geçip Bağdad yakınlarında Atabey Zengi'yi mağlup etti. Karaca es-Sakî, İmadeddin Zengi'nin adamlarından bir gurubu esir alarak Bağdad'a döndü. Zengi ise bu mağlubiyetin ardından 526/1131-1132 yılında Musul'a çekildi (İbnü'l-Cevzî, 1992-1995: XVII/270; İbnü'l-Esîr, 1963:43; Alptekin, 1978: 36;

3 Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar öldüğü zaman geride kalan oğullarından biri de Selçukşah idi. Yerine geçen en büyük oğlu Sultan Mahmûd kardeşi Selçukşah'ın yanına Atabeg olarak Karaca es-Sakî'yi vererek Fars melikliğine tayin etti. Fakat Mahmud'un aldığı bu kararın uygulamasını Sâve savaşından sonra Sultan Sencer, Selçukşah ve Atabeg Karaca'ya Fars eyaletini, İsfahan ve Huzistan'ın yarısını vererek yerine getirdi. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. X, s. 532; Naşır İbn Ali El-Hüseynî, *Abharü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, TTK, Basımevi, Ankara 1999, s. 62-63; Anonim, *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, Yay. Meliküşşuarâ Bahar, Tahran 1318 hş. s. 413)'de Karaca'nın ikinci ismi Zevvak olarak geçer ve Selçukşah'ın atabegî olduğu belirtilir; İbn İsfendiyyar, *Tarih-i Taberistan*, tsh. Abbas İktbal, 1-2. cilt Tahran 1386, s. 246; Karaca es-Sakî'nin Selçukşah'ın atabegî ve koruyucusu olarak davrandığını zikreder; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Yay. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, C. II, s. 45, 75; Karaca es-Sakî'den Sultan Mesud'un veziri olarak da bahsetmektedir; C. L. Klausner, *The Seljuq Vezirate, A Study of Civil Administration (1055-1194)*, Cambridge 1973, s. 85; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, s. 14; E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 16-17; E. Merçil, "Fars Meliki Selçukşah'ın Hayatı ve Paralan", *TED*, Sayı 4-5'den ayrı basım, İstanbul 1974, s.23-34.

Kayhan, 2001: 123-124; Merçil, 1999:25). Buna rağmen Mesud Bağdad yakınlarındaki Abbasiye el-Halise'ye kadar ilerleyerek burada ordugâhını kurdu. Atabeyi Zengi'nin mağlubiyeti üzerine çok zor duruma düşen Mesud Abbasi halifesi ve kardeşi Selçukşah ile görüşmelere başladı. Mesud, Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh'a bir elçi göndererek Sultan Sencer'in Rey'e geldiğini, maksadının Halife'yi cezalandırmak olduğunu söyleyerek onu kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu. Mesud Halife'ye Sultan Sencer'e karşı birlikte hareket etmeyi teklif ediyordu. Halife, Sultan Sencer'e karşı Mesud ile birlikte hareket etmeyi kendi çıkarına uygun buldu ve Mesud'u Bağdad'a davet etti. Cemâziyelevvel 526/Mart-Nisan 1132 yılında Mesud Bağdat'a girerek saltanat sarayına yerleşti. Müsterşid-Billâh anlaşma gereği Mesud'u sultan, Selçuk Şah'ı da veliaht ilân edince Sultan Sencer'in adını hutbelerden kaldırdı (Azimî, 1988: 41-57; Hindüşah es-Sâhibî, 1357: 293-304; Özgüdenli, 2006: 32/ 145-147; Adalıoğlu, 1996: 105-176.) ve böylece Bağdad'ta hutbeler Sultan Mesud ve veliahdı Selçukşah adına okunmaya başlandı (el-Bundari, 1993: 156-160; el-Hüseyni, 1999:96-97; İbnü'l-Esir, 1963: 44; Buniyatov, 2007: 23-24; Alptekin, 1988:174; Hasan, 2011: 74; Sümer, 2004: XXIX/349-351).

Irak'taki olayların kendi inisiyatifinden çıktığını gören Sultan Sencer fillerin de yer aldığı büyük bir ordu ile önce Rey'e oradan da Dinever'e geldi (el-Bundari, 1993: 159; İbnü'l-Esir, 1963:44-45; Buniyatov, 2007: 25-26). Melik Mesud'un kontrolündeki ittifak güçleri ile karşı kariya gelen Sultan Sencer, yanında diğer yeğeni Tuğrul ile birlikte ittifak güçlerine karşı Dinever dolaylarında kıran kırana bir çarpışmaya girmiştir. Şiddetli bir savaş neticesinde yeğeni Melik Mesud ağır bir darbe alarak yenilgiye uğramış, ittifak kuvvetlerinin ordusu Sultan Sencer'in ordusu karşısında tarumar olmuştur (Merçil, 1991:67; Öngül, 2014:242-243; Sevim-Merçil, 2014:266-269). Mesud ve Selçukşah'ın ordularını darmadağın eden Sultan Sencer, Atabey Karaca es-Saki'yi de esir aldı (el-Bundari, 1993: 159). Mesud kaçarken, Halife Müsterşid-Billâh ise Bağdad'ın Musul atabeyleri tarafından işgal edileceğini bahane ederek savaşa katılmamıştı. Sultan Sencer Atabey Karaca'yı idam ettirdi ve Mesud'a bir kişiyi göndererek onu bağışladığını ve ona Azerbaycan'ı ikta olarak verdiğini bildirdi (Buniyatov, 2007: 21). Beraberinde getirdiği Tuğrul'u da Irak Selçuklu tahtına oturttu. "*Nihayetinde Sultan Sencer, kanlı biten bir savaşın ardından Irak Selçukluları Devleti'nin başına, yeğeni Tuğrul'u geçirmeyi başarmıştı.*" (Bayındır, 2017: 119). Hemedan, İsfahan ve Rey'de ve diğer cibal eyaletlerinde onun adına hutbeler okunmaya başlandı (Buniyatov, 2007:21.). Ebu'l-Kasım el-Enasebadi'yi de ona vezir tayin edip, Halife Müsterşid-Billâh'dan kendi ve Tuğrul adına hutbe okutmasını istedi (el-Bundari, 1993:159-160; İbnü'l-Esir, 1963:532

vd; Buniyatov, 2007: 24-25). Sultan Sencer Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'ın kuzey-doğu bölgelerinde yaşayan göçebe Kürtler için de bir eyalet tahsis etti ve buraya “*Kürdistan*” eyaleti adını verdi. Kürdistan adı ilk defa Hamdullah Kazvini tarafından 1339/40 yılında bu hadiseyle birlikte kaydedilir. Sultanın yeğeni Süleyman Şah Ayba buraya vali olarak tayin edilmiş ve Bahar şehri bu eyaletin merkezi olmuştur (Hamdullah Kazvini, 1332: 127-129; Zeki, 1945: 5; Şeref Han, 2006: 48-49; Biçer, 2013: 231-261).

Gazne Sultanı Behramşah'ın Faaliyetleri

Sultan Sencer Irak'taki hadiseleri tanzim edip yoluna koyduktan sonra yüzünü doğuya çevirdi. Zira, Sultan Sencer'in de desteğini alarak 1118 yılında tahta geçen Gazne Devleti Sultanı Behramşah, 1134 tarihine kadar sakin ve refah içerisinde bir saltanat sürmüştü, bu süre içerisinde hiçbir isyan hareketine girişmeden Selçuklu Devletine bağlı kaldığı göstermişti. (Merçil, 1991: 68). “*Ne yazık ki durum Gazne Devleti tarafından Selçuklu Devleti'ne her yıl ödediği 250 bin dinarlık vergiyi 1134 yılından sonra ödememesi ile bozulmaya başlamıştır. Bundan başka Behramşah, kendi halkına da zulmetmeye başlamış ve onların mallarına el koyarak zenginliğini arttırmaya çalışmıştır. Burada Behramşah'ın kendi hükümdarlık alanını genişletmek ve bağımsız bir hale gelmek istemiş olması etkili bir neden olarak görülebilir. Bu bağlamda eski itaatkâr tutumunu tamamen elden bırakan hükümdar Behramşah, yaptığı bu aykırı hareketler neticesinde güçlendiğini ve Selçuklulara karşı bir kuvvet olduğunu düşünmektedir.*” (Merçil, 1991: 68). Bütün bu yapılanlardan az zaman sonra haberdar olan Sultan Sencer hiç vakit kaybetmeden Behramşah'ı halkına karşı zulüm içinde olmasından ve özellikle de Selçuklu Devleti'ne karşı olan bağlılığından kopmasından ötürü cezalandırmak istemiştir (Bayındır, 2017:120.) Bu minvalde harekete geçen Sultan Sencer Ağustos/Eylül 1135 yılında Merv'den hareket ederek Gazne'ye geldi. Ancak Selçuklu ordusu Büst'e geldiği zaman kış bastırılmış ve iklim sertleşmişti. Behramşah kışın sert geçeceğini düşünerek Sultan Sencer'in Gazne'ye gelme ihtimalinin azaldığını düşünerek savaş için hiç hazırlık yapmadı. Lakin, Sultan Sencer'in Gazne'ye geldiğini duyunca aceleyle Sultan'a elçiler göndererek ondan özür diledi. Buna rağmen Behramşah Sultan Sencer'in huzuruna çıkmaktan korktuğu için Hindistan'a kaçtı (İbnü'l Esir, 1987: XI/33-38; Köymen 1991:486-493.) Bunun üzerine Sencer hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'ye girdi. Sencer, Behramşah'ın bütün hazinesini ele geçirdi ve servetine el koydu. Behramşah bu defa Hindistan'dan elçiler göndererek korkusundan geri dönüp huzura çıkmadığını bildirdi. Bunun üzerine Sultan Sencer, halkın sıkıntılarını giderdikten sonra bir daha bu tarz hareketlere girmeyeceğine yemin ettirerek Behramşah'ı affetti ve O'nu yeniden Gazneliler tahtına oturttu. Behramşah Selçuklulara tabi olacağını ve Sultan ile daha önce

yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalacağını beyan etti (el-Bundari, 1993: 263-264; İbnü'l Esir, 1987: XI/36; Hemedani, 1960: 79; er-Ravendi, 1957: 165; Merçil, 2007: 88-89; Köymen, 2011: 305-309). Gaznelileri kendisine tabi kılan Sultan Sencer altı aydan fazla burada kaldıktan sonra bir malumata göre Temmuz, bir başka malumata göre ise Kasım 1136 yılında Belh'e hareket etti (el-Hüseyni, 1999: 91; İbnü'l Esir, 1987: XI/ 36; Alptekin, 1988: 175; Ağacanov,2006: 265).

Karahitayların Ortaya Çıkışı ve Maveraiinnehir Bölgesindeki Faaliyetleri

Belh'e gelen Sultan Sencer, Maveraiinnehir'de iki Karahanlı devleti arasında uzun yıllardan beri devam eden savaşlara son vermek amacıyla kuzeye hareket etti. Zira, bu devirde Sencer'in müttefiki Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han, Doğu Karahanlı Hükümdarı Kadir Han karşısında sürekli mağlup olmaktaydı. Bunun haricinde Sencer'in Maveraiinnehir üzerinde bazı miras hakları da bulunmaktaydı. Çünkü Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han İbn Süleyman'ın kızı Terken Hatun Sultan Sencer ile evli idi. Bunlardan başka Türkistan'da bulunan bazı Oğuz Türkmenlerini de rahatsız eden birtakım gelişmeler bulunmaktaydı. Bütün bu rahatsızlıkların kaynağı ise Karahitaylar⁴ idi (Necf, 2005: 384-386; Barthold, 1987: VI,/273-276; Taşgöl, 2001:24/415-416).

Türklerin Karahitay adını verdikleri “*Kitanlar*” kadim “*Siyanpilerin*” halefleri idiler.⁵ VII. asırda Mançurya'da yaşayan Siyanpilerin arasından

4 “*Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhon yazıtlarında “doğudaki Türk düşmanı kavim” şeklinde tanımlanan Moğol asıllı Hitaylar’ın (Kıtaylar-Ki-tan) anavatanları Mançurya’nın güneyidir. X. yüzyılım başında Yeh-lü A-pao-chi (Apaoki) adlı Hitay reisi, kavminin bütün boylarını itaat altına alarak Moğolistan’ın büyük bir kısmına hâkim oldu ve 916 yılında kendini hükümdar ilan etti. 1121-1126 yıllarında İslâm âlemiyle temasa geçen Yeh-lü Tâ-şi kumandasındaki Karahitay ordusu 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kâşgar bölgesine ilk girdiğinde Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlup edildi. Fakat 1130 baharında Yenisey boyundaki Kırgız topraklarını geçtikten sonra tekrar güneybatıya yönelerek Tarbagatay’da İmil şehrini kuran Yeh-lü Tâ-şi, Karluklar’la Kanglı boyları tarafından sıkıştırılan Karahanlı hükümdarının yardım istemesi üzerine herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Balasagun’a kadar geldi ve bu fırsattan yararlanarak Kâşgar, Beşbalık ve Hoten’i de kendine tâbi kılıp başşehri Balasagun olan Karahitay Devleti’ni kurdu (1130). Yeh-lü Tâ-şi’nin Liao İmparatorluğu’na mensup olmasından dolayı Çin kaynakları bu devleti Hsi Liao (Batı Liao) adıyla zikretmişlerdir. Türk-İslâm kaynakları ise büyük bir ihtimalle Hitâ (Hatâ) dedikleri Kuzey Çin’deki Liao İmparatorluğu’ndan ayırt etmek için bu devlete Karahitay adını vermişlerdir.” A. Taşgöl, “Karahitaylar”, *DİA*. İstanbul 2001, C. 24, ss.514-515.*

5 “Çin kaynaklarından (“Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi, Kuzey Türkler Monografisi”)’e göre, Tunguslardan neç’et eden ve uzun bir zaman Siyanpi Dağlarının eteklerinde yaşamış olduklarından Siyanpi adı verilen bir kavmin Yü-wen adlı boyundan türeyen bir kavim, Şimali Wei döneminde Liao-he vadisine göç ettikten sonra “*Kitan*” adını almıştı.” (Yusufcan Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , (34) , 315-327.

Moğolca konuşan Kitanlar adlı bir boy ortaya çıktı. Bunlar uzun yıllar Göktürklerin ve Uygurların hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 840 yılından itibaren kendilerinden yeniden söz ettirmeye başladılar. Bu sırada Kitanlar sekiz federatif boylar birliğinden meydana geliyorlar ve idare ediliyorlardı. Kaynaklara göre, “X. yüzyılın başlarında Kitan kabile federasyonunun başına geçen ve Türkçe “Töre” adı verilen bir kabilenin reisi “Yalluğ Abavcı”, 907 tarihinde kendisini “Kağan” ilan ederek Kitan devletinin temelini attı.” (Baytur, 1999:728; Necef, 2005:385-286; Yasin, 2013:318.). Devletin inkırazından sonra hanedan ailesinden gelen ve “Gürkan” unvanıyla anılan Yalluğ Taşın, bir kısım Kitanları peşine takarak batıya doğru göç etti. Tarihte bunlara “Kara Hitay” adı verildi. Barthold’a göre; “1121-1126 yıllarında İslâm âlemiyle temasa geçen Yalluğ Taşın kumandasındaki Karahitay ordusu 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kâşgar bölgesine ilk girdiğinde Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlûp edildi. Bu mağlubiyet çok ağır olduğundan Karahitaylar 100 yıl boyunca Karahanlı topraklarına giremediler. Önce Tanrı Dağları’nın kuzeyindeki İmil’de karargâh kurup kendisini toparlayan Yalluğ Taşın, 1133’de Doğu Karahanlıların başlıca şehirlerinden biri olan Balasagun şehrini zapt edip Kara Hitay devletini kurdu.” (Barthold, 1981: 403, 406-408, 416-420, 422-433, 435-456; Togan, 1980: 60, 61; Barthold, 1987: VI/273-276; Yasin, 2013:325).

Karahanlıların dahilinde de durma pek parlak değildi. Karahanlı hükümdarları ile göçebe Gûrlular⁶ arasında sürekli savaşlar meydana gelmekte idi. Aslına bakılırsa Sencer Büyük Selçuklu tahtına çıktığında ona ilk isyan eden Gûrlular olmuştu (Köymen, 2017: 157). Nitekim onların 515/1121 yılında Sencer’in iktidarına başkaldırdığına dair bilgiler Hasan-ı Yezdî’nin *Câmi’u’t-tevârîh-i Hasenî* isimli eserinde geçmektedir (Hasan-ı Yezdî, 1987). Gûrluların isyanı üzerine Sultan, Tâc Ferruḡşâh, Feleküddin Alî ve Cemâleddin Muhammed Yahyâ isimli komutanları asilerin üzerine göndermiştir. Adı geçen komutanlar bölgedeki Ahmedlâk, el-Mandis, Sersang ve Lâhums Kalelerini ele geçirip Gûr meliki Muhammed’i yeniden itaat altına almayı başarmışlardır (Özkuzugüdenli, 2014: 178; Köymen, 2011:156-157; el-Cüzcani, 2022: 135-136).

6 “Bugün Hezaristan olarak adlandırılan, Orta Afğanistan’ın dağlık bölgesine Gur denilmiştir. Burada hüküm süren hanedana Gurlular adı verilmiştir. Gurlular önceleri Gazneli hâkimiyetinde yaşamışlardır. Daha sonra Sultan Sencer Horasan’a melik olarak atanınca Gurluları da diğer komşu devletler gibi hâkimiyetine almıştır. Kaynaklarda Afğan, Arap, Hint, Türk ve Fars olabileceklerine dair bilgiler vardır. Bu görüşler içinde Fars olmaları iddiası daha baskın gibi gözükmektedir. Ancak tarihi kaynaklardaki bilgi eksikliği ailenin menşeiini belirsiz bırakmaktadır.” (M. Longworth Dames, “Guriler”, İA., IV, İstanbul 1978, ss.826-830; İktidar Hüseyin Siddiki, “Gurlular”, DİA., XIV, ss.207-211; Sena Saraç, Gûrlular Devleti’nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019. s. 15.)

Gûrluların Bütün Maverâünnehir’de meydana getirmiş olduğu istikrarsızlığa (el-Hüseyni, 1999: 91) son vermek için 1129 yılında Sultan Sencer Belh’e gelmiştir. 1130 yılında Selçuklu atlıları Amuderya (Ceyhun) nehrini geçti. Sultan Sencer’in hareketini haber alan Karluklar Semerkant üzerindeki hücumlarını sonlandırıp geri çekildiler (İbnü’l-Esir, 1987: XI/54; Cüveyni, 1332: II/ 86 vd.)

Harezmşah Atsız’ın Sultan Sencer’e İsyanı

Sencer’i doğuda rahat bırakmayan ve saltanatı boyunca da asla rahat bırakmayacak olan başka bir problem daha ortaya çıkmıştı. Bu da Harezmşahlar Devleti idi. “*Harezmşah Kutbe’-d-Din Muhammed’in 1128 yılında ölümüyle birlikte yerine oğlu Atsız, Sultan Sencer’in izniyle buraya Harzemşah olarak atanmıştır.*” (Sevim-Merçil, 2014:27). Atsız’ın Harezmşahlar’ın başına geçmesinden itibaren bağımsız olarak kalmanın yollarını aramaya başladılar. Aslında Harezmşah Atsız’ın Sultan Sencer’e karşı isyan etmesinin asıl sebebi Selçuklu sarayındaki kayıplar oldu. Atsız Sultan Sencer’in Gazne seferine iştirak etmiş, ancak bu sefer sırasında Harezmşah Atsız ile Sultan Sencer’in diğer emirlerinin arası bozulmuştu. Zira, bu seferde Atsız’ın Sultan Sencer’den izin alarak Harezm’e dönerken, Sencer yanındaki emirlere; “*herhalde Atsız’ı bir daha göremeyeceğiz*” demiştir (Alıyarlı, 1996:16).

Atsız da ilk başlarda tıpkı babası gibi Sultan’a sadakatle bağlılığını bildirmiştir; fakat daha sonra Cend ve Mangışlak gibi askeri bakımdan stratejik değeri olan yerleri ele geçirmesiyle birlikte hatırı sayılır bir kudrete erişmiştir. Atsız bu yerleri ele geçirirken Sultan Sencer’den icazet almadığı gibi, bu bölgede kâfirlere karşı savaş veren Müslüman halkı da öldürmüştür (Öngül, 2014: 246-247). Bu durumdan hiç de hoşnut olmayan Sultan Sencer, kendisinden bağımsız hareket eden atsızın güçlenmesini engellemek amacıyla onun üzerine bir sefer düzenleme kararı alarak 1138 yılında ordusunu hazırlatarak üzerine yürümüş ve onu mağlup etti. Bu savaşta 10 bin askeri öldürülen Atsız kaçarak canını zor kurtarmıştır. Kaynaklar öldürülen Harezmşah askerleri arasında Atsız’ın oğlu Atlıg’ın da yer aldığını kaydederler. Zaferin ardından Harezm’in zaptını sağlayan Sultan Sencer bölgeyi yeğeni Gıyaseddin Süleymanşah bin Muhammed’e bırakmış ve akabinde Merv’e dönmüştür (Kafesoğlu, 2000: 45-50).

Nitekim Merv’e dönen Sultan Sencer’den sonra işler pek de olumlu yönde seyretmemiş, Sencer’in Harezm’den ayrıldığı haberini alan Atsız derhal harekete geçerek Süleymanşah ile mücadeleye girişmiştir. Neticede 1141 tarihinde meydana gelen savaşta Süleymanşah’ı mağlup eden Atsız, Harezm’e tekrar hâkim olarak hükümdarlığını ilan etmiştir (Köymen, 2011:

310-323; Merçil, 1991: 68). Sultan Sencer'in buna ses çıkarmamasının sebebi olarak Z. Buniyatov: "*Sultan'ın bu sıralarda daha büyük bir bela olarak kabul edilen Karahiyatlarla meşgul olmasına başlamaktadır.*" (Buniyatov, 2003: 18).

Karahanlı topraklarının kuzey bölgeleri boyunca (Balkaş Gölü'nden Cend'e kadar) yığılan kalabalık Kitan, Kıpçak, Kanglı, Uran, Yimak, Bayırku, Kun ve Kay adlı Türk boyları Karahanlı topraklarında konar-göçer hayat yaşayan Karlukların topraklarını yavaş yavaş işgal ettiler. Bunun üzerine kalabalık Karluk boyları Semerkant taraflarına gelmiş ve buralarda yaşayan yerli halkın topraklarını yağmalamaya başlamışlardı. Bu da halkın gözünde ve Batı Karahanlı hükümdarlarının Karluklara karşı düşmanca davranmalarına neden olmuştu. Karluklar birçok defa isyan etmiş olsalar da bu isyanları şiddetli bir şekilde bastırılmıştı. Bunun üzerine 1137 yılında Karluklar yeniden isyan ettiler. Semerkant'ta oturan Karahanlı hükümdarı Mahmud Han'ı Hocend yakınlarında meydana gelen savaşta mağlup eden Karluklar Semerkant'ı istila ettiler (İbnü'l-Esir, 1987: XI/55-57).

Zor duruma düşen Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud Han İbn Arslan Han askeri yardım için akrabası olan Sultan Sencer'e müracaat etti. Sultan Sencer hem müttefikinin çok çetin vaziyette olması, hem de Karahitay hücumu sebebiyle bütün Maverâünnehir topraklarını yitirmesi tehlikesiyle hadiselere müdahale etmek istedi. Haziran 1141 yılında Büyük Selçuklular 70 bin kişilik orduyla Horasan'dan Amuderya istikametinde hareket etti. Sultan Amuderya nehrini geçip Semerkant'a geldiğinde, Karluklar Semerkant üzerindeki muhasarayı kaldırıp kuzeye hareket ederek Karahitay Gürkanı Yalluğ Taşın'den yardım istediler (Sevim-Merçil, 2014: 273; Köymen, 2011:322-335). İbnü'l-Esir'e göre, Gürkan Yalluğ Taşın 700 bin kişilik orduya sahipti (İbnü'l-Esir, 1987: XI/ 57). Ancak bu sayının çok abartıldığını sanıyoruz. (Agacanov, 2006: 270). Karluklar ise 34 bin askeri güce sahiptiler. el-Bundari bunların sayısını 50 bin olarak göstermektedir (el-Bundari, 1999: 248; Winfogel-Feng, 1125: 639). Herhalde kaynakların abartılı olarak vermiş olduğu bu bilgileri bir kenara koyarsak Karahitayların da 100 bin kişilik bir orduya sahip oldukları doğrudur. Sultan Sencer'in Maverâünnehir'e girdiğini haber alan Harezmşah Atsız Sultan Sencer'e bağlılığını bildiren bir mektup (*sevğendname*) göndererek kendini sağlama almak istemiştir. Hal böyle olunca Sultan Sencer Atsız'ın daha önce yaptığı yanlışları ve itaatsizliği görmezden gelerek bağlılığını kabul edip destek sağlamıştır (Köymen, 2011:310-321; Kafesoğlu, 2000:48-49; Öngül, 2014:247; Buniyatov, 2003: 17-18). Aynı tarihte Karahitay Gürkanı Yalluğ Taşın de Sultan Sencer'e bir mektup göndermiştir. Mektubunda Gürkan

Yalluğ Taşın, Karlukların bağışlanmasını ve sultanın onlara dokunmamasını rica ediyordu (İbnü'l-Esir, 1987: XI/80; Buniyatov, 2003: 20).

Lakin Karahitay Gürkanı'nın göndermiş olduğu bu mektup Sultan Sencer'i oldukça kızdırdı. Bunun üzerine Gürkanın elçisini huzuruna çağıran Sultan ona, "*askerlerinin okla saç telini ikiye ayırdığımı*" hükümdarına iletmesini ve Gürkan'ın İslam dinini kabul edip Müslüman olmasını istedi. Sultan Sencer'in bu davranışı çok yakışsız olduğundan (İbnü'l-Esir, 1987: XI/82; Buniyatov, 2003: 20.) Karahitay Gürkanı Yalluğ Taşın de Sultan Sencer'in elçisine aynı şekilde muamele etmiştir. Karahitay hanının emriyle Sultan Sencer'in elçisinin sakalını kestiler. Sonra da Gürkan elçinin eline bir iğne ve saç teli vererek onu ikiye ayırmasını istedi. Elçi bunu yapamayınca Gürkan ona; "*nasıl oluyor da senin iğne ile ikiye ayıramadığın saç telini askerleriniz oklarıyla ikiye ayırabiliyor*" dedi (Buniyatov, 2003: 20).

Sonunda taraflar meselelerini savaş meydanında halletmeye karar verdiler. İki ordu 5 Safer 536 (9 Eylül 1141) yılında Semerkant yakınlarında bulunan, Katvan bozkırında karşı karşıya geldiler (İbnü'l-Esir, 1987: XI/31-33; Öngül, 2014: 247-249). Selçuklu ordusunun sol kanadını Sencer'in nerede ise bütün seferlerine iştirak etmiş olan Sistan hâkimi Taceddin Ebu'l-Fazl, sağ kanadında ise Belh hâkimi ve bir zamanlar Sencer'in atabeyi olmuş olan tecrübeli komutan, şimdi ise artık yaşlanmış Emir İmadeddin Kumaç yer almaktaydı. Sultan'ın kendisi ise merkezde yerini almıştı. Nitekim kaynaklar Karahitay ordusunun sayısının 100 bin olduğunu ve bunun da Selçuklu ordusunun iki katı büyüklüğünde olduğunu kaydetmektedirler (Alptekin, 1988: 177; Agacanov, 2006: 271; Buniyatov, 2003: 20; Turan, 2014: 241; Yazıcı, 2014: 237). Karahitay ordusunun büyük bir kısmını göçebe Türkler teşkil ederken, kanatların birinde de kaderlerini bu savaşın sonucuna bağlamış olan Karluklar yer alıyordu. Gün boyu devam eden savaşın ilk başlatan tarafının Karahitaylar olduğu haber verilmektedir. Çok kanlı geçen savaşta Karlukların cesareti ve azimkârlığı dikkati çekmiştir. Savaş başlar başlamaz Karahitay ordusu Selçuklu ordusunu üzerine çekerek bozkır taktiğini uygulamış ve Selçuklu ordusunu muhasaraya alarak her taraftan hücumla başlamıştır. Sultan Sencer de bu muhasaranın tam ortasında kalmıştır. Sultan muhasarayı yarmak için ordusuna geri çekilme emri vermişse de Selçuklu ordusu büyük zayıt vermiş ve hatta ordunun büyük bir kısmı arkadaki nehre düşerek boğulmuştur. Bu vaziyette sıkışıp kalan Sultan Sencer etrafındaki 300 kişilik askerleriyle muhasarayı yarıp kaçmaya çalışmışlar, Sultan kaçmayı başarsa da yanında ancak 15 askeri kalmıştır. Bundan sonra Sultan ordusunu Katvan'da ölüme terk edip çöl istikametinde kaçtığı haber verilmektedir. Hatta bir müddet sonra çölde yolunu kaybeden Sultan Sencer'in hayatını bir Türkmen kurtarmış ve ona yolu göstermesiyle Belh istikametinde giderek

Tirmiz'e ulaşabilmiştir. Sultan savaş meydanından kaçarken arkasında adeta kanı seller gibi akan ceset yığını bırakmıştır. Başta Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun olmak üzere en yakın emirleri Kumaç ile Taceddin Ebu'l-Fazl ve birçok komutanı esir düşmüşlerdir. Savaş sırasında Sencer'in en büyük komutanlarından Kureyş İbn Zengi, Ömer İbn Onar, Yutunkuş, Mahmud el-Kâşini gibi onlarcası hayatını kaybetmiştir. Sultan'ın yanında onunla kaçabilen 15 olduğuna bakılırsa savaşta sağ kalabilen çok az Selçuklu askerinin olduğunu söyleyebiliriz. Kaynakların verdiği farklı rakamlar arasında bize göre en makulü savaş esnasında 10 bin Selçuklu askerinin öldüğüdür. Ancak geri kalanı da ya esir düşmüş ya da yaralanarak Karahitayların insafına terk edilmiştir. Bir başka malumata göre Karahitaylar esir düşen ve yaralanan Selçuklu askerlerinden daha önce onlara yapmış oldukları zulmün intikamını almaya başlamışlardır. Neticede Katvan savaşında Sultan Sencer Karahitaylar karşısında büyük bir yenilgi almış ve savaş Karahitay Gürkanı Yalluğ Taşın'ın mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır (İbnü'l-Esir, 1987: XI/84 vd; el-Bundari, 1999: 276 vd; el-Hüseyni, 1999: 91 vd; er-Ravendi, 1957: 172-174; İbnü'l-Cevzi, 1992-1995: X/ 97; Nişâbü'rî, 2018: 45-46; Wittfogel – Feng 1949: 639; Buniyatov, 2003: 20; Köymen, 2011: 336 vd; Agacanov, 2006: 272; Alptekin, 1988: 177-178; Turan, 2014: 241; Yazıcı, 2014: 237).

Katvan savaşı Sultan Sencer için büyük bir felaket idi. Sultan Sencer İslam dünyasının “*Büyük Sultanı*”, “*Selçuk uruğunun ulusu*” gibi şöhet ve şanımlı taamıyla yitirdi. Şöhretiyle birlikte itibarı ve liyakati de zedelenen sultanın savaş meydanında bırakıp gittiği esirler tamamıyla Karahitay Gürkanı Yalluğ Taşın'ın inisiyatifine terk edilmiştir. O da esirlere çok iyi davranmış, hatta savaşdaki cesaret ve yiğitliğine hayran olduğu Sistan hâkimi Taceddin Ebu'l-Fazl'ı serbest bıraktırmıştır. Zedelenen liyakatini kurtarmak isteyen Sultan Sencer eşi Terken Hatun için 500 bin, Emir Kumaç için de 100 bin dinar fideye ödemek zorunda kalmıştır. Çin kaynaklarına göre bu savaşta ölenlerin cesetleri 10 li, yani yaklaşık 6 km. lik bir mesafeye yayılmıştır. Savaştan sonra Selçuklu tarafı kendi askerlerini şehit ilan etti. Semerkant'ın doğusunda bulunan bozkırda Meşhed çayı kıyısında büyük bir mezarlık yapıldı. Merv'de savaşta ölenler için 40 gün yas ilan edildi (İbnü'l-Esir, 1987: XI/84-85; el-Bundari, 1999: 278; er-Ravendi, 1957:173; İbnü'l-Cevzi, 1992-1995: X/97).

“*Yapılan bu savaşta hayatının ilk yenilgisini alan Sultan Sencer, Ceyhun nehri ötesinde kalan ve Çin hudutlarına kadar uzanan topraklardaki bütün ülkelerini kaybetmiştir.*”(Sevim-Merçil, 2014: 274-276.) “*Öyle ki Katvan bozkırlarında yapılan savaş mağlubiyeti Selçuklu Devleti ve İslam dünyası açısından ağır bir darbe olmuş, aynı zamanda Türkistan toprakları ilk defa putperest bir kavimin hâkimiyet sahasına dâhil olmuştur.*”(Kafesoğlu, 2000: 53-54; Öngül, 2014: 249.) “*Yine bu bağlamda, Katvan mağlubiyeti aynı*

zamanda Türk-İslam dünyasının bundan sonra doğudan gelebilecek herhangi bir istila karşısında mukavemetinin de kalmadığını göstermektedir.”(Turan, 2014: 241-242).

Katvan Savaşı'nın dünya tarihi açısından da çok büyük tesiri olmuştur. Selçukluların yenildiği haberini duyan Müslüman Türklere karşı Haçlı Seferleri düzenleyen Avrupa krallıkları, özellikle de Roma Papalığı büyük merasimler ve şenlikler düzenlemişlerdir. Hatta, Avrupa Hıristiyan kaynakları bu olayı “*Hız. İsa (AS)’ın ordusunun doğuda ortaya çıkışı*” olarak değerlendirmekten çekinmemiştir. Papalık kaynaklarında “*Müslümanları mağlup eden hükümdarın Rahip Kral Johannes*”, maksadının ise “*Hıristiyanlığı kurtarmak*” olduğu gibi ihtişamla kaydedilmiştir. Hatta o dönemin papası Papa III. Alexander saray kâtibi Filip’i “*Üç Hindistan Kralına*” mektubu ile 1177 yılında Karahitay Hükümdarı Yeh-lü’ye göndermiştir (Carpini, 2001: 12-13).

Katvan Savaşı sonrasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu çok büyük bir sarsıntı yaşadı. Ancak Karahitaylar, kazanmış oldukları bu başarının farkında değillerdi. Onlar yalnızca Karahanlı Devleti’nin topraklarını ele geçirmekle yetinip, Büyük Selçuklu topraklarına saldırmaya cesaret edemediler. Kara Hitay Gürkanı Yalluğ Taşın savaş meydanında üç ay kaldı. O, bu zaman zarfında askerlerinin gömülmesini ve ele geçirmiş olduğu büyük ve zengin ganimeti paylaşmış ve esirlerle ilgili olarak da Selçuklularla görüşmeler yapmıştır. Daha sonra Karahitay Gürkanı Yalluğ Taşın Buzar ile Semerkant’ın ortasında yer alan Kermin şehrine geldi. Burada Şaman geleneklerine uygun olarak bir merasim düzenledi ve kendini “*Ulu Hakan*” ilan etti. Bazı tarihçiler Karahitay Devleti’nin kuruluş yılı olarak bu hadiseyi kabul etmektedirler (Wittfogel – Feng, 1949: 639-640; Menges, 1955: 68-79; Barthold, 2019: 348-349; Agacanov, 2006: 273).

“Katvan bozgunundan sonraki süreçte Selçuklular, Hârizmşahlar ve Gurlular gibi iki asi tabiiyle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Sencer her ne kadar Hârizmşahlara karşı başarılı sonuçlar alsada en büyük komutanlarından biri olan Emîr Kamac tarafından idare edilen ordusu Gurlulara karşı mağlup olmuştur. Öyle ki bizzat Sencer ordunun başında Gurlulara karşı hareket edene kadar başarı sağlanamamıştır.”(Köymen, 2011: 359; Saraç, 2022: 57-68).

Katvan Savaşı’ndan Sonra Ortaya Çıkan Siyasi Olaylar

Katvan Savaşında ağır bir yenilgiye uğrayan Sultan Sencer’in bu zor durumunu fırsata çevirmek isteyen birçok devlet ve kişi bulunmaktaydı. Daha önce birçok defa Selçuklu Devleti’ne ve Sultan Sencer’e bağlılık yemini ederek af dileyen kişiler şimdi Sultan Sencer’i yok etmek için bulunmaz bir

fırsat yakalamışlardı. Bunların başında da Harezms̄ah Atsız gelmekteydi. Harezms̄ah Atsız Sultana olan bağıllık yeminini bozarak hiç vakit kaybetmeden Karahitaylarla iletişime geçerek önce onlarından aldığı destekle Ekim 1141 yılında önce Serahs'a saldırdı. 17 Rebiülevvel 536 (21 Ekim 1141) yılında ise Atsız, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ihtişamlı başkenti Merv'i istila ederek cehenneme çevirdi. Sultan Sencer'i müdafaa eden Mervlileri kılıçtan geçirmiş, Sultan Sencer'e ait olan hazineleri yağma etmiştir (Merçil, 1991: 69; Bayındır, 2017: 121). Sultana ait kıymetli taşları sandıklara doldurarak ağzını mühürleten Atsız, kendisi de “*Büyük Sultanın*” tahtına oturdu (el-Bundari, 1993: 256; el-Hüeyni, 1999: 93). Merv'de bulunduğu sırada Atsız aleyhine ortaya çıkan bir isyanı kanlı bir şekilde bastıran Harezms̄ah Atsız, çağında Merv'in en büyük ilim adamları ve alimleri olarak kabul edilen Ebu'l-Fazl el-Kirmanî, Ebu Mansur el-Abbadî, Gazi el-Hüseyin İbn Muhammed el-Ersebandî, Filozof Ebu Muhammed el-Harikî ve bunlar gibi daha bir çoğunu isyana destek verdikleri gerekçesiyle önce hapsedirdi ve daha sonra da Gürgenç'in manevî ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadı ile beraberinde götürdü (İbnü'l-Esir, 1987: XI/ 85; Reşîdüddîn, 2010: 119; Buniyatov, 2003:11; Kafesoğlu, 2000: 55; Sevim-Merçil, 2014: 219; Öngül, 2014: 249). Bu bilim adamlarını Hârezm'e götürmekle Atsız, kendi devletinin başkentini bilim ve sanat merkezine çevirmek istemiştir. Merv'in yağmalanması sırasında saray kütüphanesindeki kitaplar kaybolmuştur. Hâkim Hasan Kattan-ı Mervezî, Merv'in yağmalanması sırasında saray kütüphanesindeki kitapların kaybolmasından da Reşîdüddin Vatvât'ı sorumlu tutmuştur.⁷ Bunların dışında Atsız, Sultan Sencer'in himaye edip yetiştirdiği âlimleri ve din adamlarını kendine karşı isyan girişiminde halkı ayaklandırdığını görünce 20 Ekim 1141 tarihinde hisımla hareket ederek bu âlim ve din adamlarının çoğunu öldürterek infaz etmiştir (Sevim-Merçil, 2014:276). Bunların başında Şafi İmamı İbrahim el-Mervezî, ansiklopedik ilim sahibi Ali İbn Muhammed İbn Arslan, Merv'in şeriflerinden Ali İbn İshak el-Musevî gelmektedir (İbnü'l-Esir, 1987: XI/85; Özgüdenli, 2013: 275-276; Köymen, 2011: 337; Kafesoğlu, 2000: 54-55; İbnü'l-Cevzi, 1992-

7 “Reşîdüddîn Vatvât, Hârezm'de yaşayan ünlü dil bilimci Zemahşeri'nin derslerine katılarak kısa sürede Arap ve Fars dili ile edebiyatında kendi zamanının önde gelen müşşilerinden biri olarak şöhrete kavuşmuştur. Hârezmşah Sultan'larından Atsız ve İl-Arslan dönemlerinde *Dîvân-ı İnşâ kâtipliği* yapmış ve 1177 senesinde vefat etmiştir.” (Derya Örs, “Reşîdüddîn Vatvât”, *DİA*, C.XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.573.) “Ayrıca Reşîdüddîn Vatvât, kitapların alınmasından sorumlu tutulduğu ve dedikoduların artmasından rahatsız olduğu için kendini aklamak adına bir mektup yazmıştır. Mektubunda Allah'ın kıyamet gününde suçluları ve yalancılara cezalandıracağını bildirerek dedikoduların yalan olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.” Bkz: Cüveynî, *Tarih-i Cibân Güşa*, ss.251-252; Fırat Umanç, *Atsız Dönemi Harezms̄ahlar Tarihi* (1128-1156), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2017, s.32.

1995: X/ 95; Cüveyni, 1332: 280; Buniyatov, 2003: 21; Yeşildurak2015: 441-452; Yeşildurak, 022).

“Bu aşamada Sultan Sencer, Hârezmşah Atsız ile savaşa girmekten çekinmiştir. Çünkü Karahitay orduları hala Mâverâünnehir ve civarında karışıklıklara sebep olmaktadır. Karahitay lideri Gürhan, Mâverâünnehir’de hâkimiyet kurduktan sonra Erbüz komutasındaki bir Karahitay ordusunu Hârezm’e göndemiş ve Karahitaylılar bu bölgeyi yağmalayıp birçok insanı katletmişlerdir (Özgüdenli, 1994: 78-79; Umanç, 2017: 33.) Bu sebeple Atsız, Horasan seferini yarıda bırakarak Hârezm’e geri dönmüştür. Karahitay nüfuzunun Mâverâünnehir’de kendini kuvvetle hissettirmesinden sonra Atsız, Karahitaylar’a her yıl 30 bin dinar altın vermeyi kabul etmiştir.”(Barthold, 2019: 349; Buniyatov, 2007: 13; Taneri, 2019: 20; Vurgun, 2021: 38).

Harezşah Atsız bir süre daha Sultan Sencer’in hâkim olduğu topraklarda bulundu. O, Mayıs 1141 yılında Merv’den Nişabur’a hareket etti. Bu sefer Nişabur’da herhangi bir çatışma olmadan burayı sulh yoluyla ele geçirdi. Horasan’da Muharrem 537 (Temmuz 1142) yılına kadar “Sultan” sıfatıyla Atsız’ın adına hutbeler okundu. Bunu fırsat bilen Abbasi Halifesi Müktefi-Liemrillâh da Bağdad’ta Sencer adına okutulan hutbeleri kestirdi (İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 85; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.53; Buniyatov, 2007: 13; Merçil, 2005: 120; Buniyatov, 2003: 21-22). Kaynakların bize bilgilere göre, bu tarihlerde Atsız tümüyle Sencer’in tâbiyetinden çıkmıştı (Köymen, 2011: 336-337; Alptekin, 1988: 177-178; Merçil, 2005: 115; Demir, 2011: 161; Yakupoğlu, 2012: 161; Piyadeoğlu, 2012: 79-80). Devrin saray şairi ve Harezşahlar Devleti’nin divân kâtibi olan Reşideddin Vatvat bu durumu şöyle tasvir etmektedir:

“Atsız İmparatorluk tahtına çıktı

Sencer ve soyunun mutluluğu bitti” (Buniyatov, 2003: 23; Cüveynî, 1332: 252; Buniyatov, 2007: 13).

“Nişabur’da bulunduğu sıralarda Atsız, kardeşi Yınal-Tegin emrinde gönderdiği kuvvetlerle Beyhak, Feryûmez ve havalisi ile diğer bazı şehirleri yağmalatmıştır. Atsız özellikle Beyhak’a bağlı yerlere asker sevk etmiştir. Askerler beş gün boyunca halk ile savaşmış, daha sonra vazgeçip ülkeyi yağmalamak üzere oradan ayrılmışlardır. Sultan Sencer ise bütün bu olaylar olurken kayıtsız kalmıştır.”(Vurgun, 2021: 39). Bunun sebebi olarak da İbnü’l-Esîr şu bilgileri vermektedir: “Sultan Sencer, Maveraünnehir’de bulunan Karahitaylar’dan ve onların Harezşah ve Horasan’daki diğer şehirlerine yakın olmalarından korkarak Harezşah Atsız ile savaşa girişmekten kaçınmıştır.”(İbnü’l-Esîr, 1987: XI/85; Buniyatov, 2007: 13).

Bu sırada Sultan Sencer Tirmiz'de idi. Sultan burada bulunurken Karahitaylarla irtibata geçmiş ve aralarında sulh yapılmasını sağlamıştır. Yapılan sulh anlaşmasına göre Sultan Sencer Karahitaylara her yıl 30 bin akçe ve çeşitli hayvanlardan oluşan vergi vermeyi kabul etmiştir. Aslına bakacak olursak bu vergi Selçuklu Devleti için oldukça cüzi bir miktardı. Zira, Selçuklu Devleti'ne bağlı bir vasalın gönderdiği yıllık haracın ancak yarısına eşdeğerdi (Cüveynî, 1332: 356.) Katvan mağlubiyetinden sonraki bir yılını Tirmiz'de geçiren Sultan Sencer bütün becerisini ve gücünü kullanarak bir yıl içerisinde eski gücüne kavuşmayı başarabildi ve Merv'e geldi. Dağılmış ve yıkılmış olan payitahtını geri aldı ve buradaki hâkimiyetini güçlendirdi. Atsız'ın Hârezm'e dönmesinden sonra Sencer, Horasan'a yeniden hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1987: XI/ 92; Kafesoğlu, 2000: 57). Sultan Sencer karşısında hiçbir şey yapamayacağını anlayan Atsız, Karahitaylara elçi göndererek Sultan Sencer'e karşı ittifak yapmak istedi. Karahitay hükümdarı Buhara'yı Atsız'a verdiğini bildirerek onunla ittifak kurmuştur (Buniyatov, 2007: 23).

Bundan sonra Sencer, Atsız'dan intikamını almak ve onu ortadan kaldırmak için harekete geçti. Sencer, 1143 yılında başlayan ikinci Hârezm seferine çıktı (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 176; Merçil-Yıldız- Sevim, 1999: 106; Merçil, 2005: 116; Yakupoğlu, 2012: 161; Çakmak, 2012: 251-268). Nişabur'u ele geçiren Sencer Hârezm'e yönelerek ve Hârezmşahlar'ın merkezi Gürgenç'i kuşattı (Cüveynî, 1332: 253; Buniyatov, 2007: 14). “Şehrin kapısına kadar inmîş olan Sultan Sencer, buraya mancınkların yerleştirilip savaş bayrağının çekilmesi emrini verdi.”(Cüveynî, 1332: 253; Buniyatov, 2007: 14). Sultan Sencer ile savaşı göze alamayan Atsız şehrin merkezine çekilerek savunma savaşı yapmayı planladı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI/92). Savaş ile ilgili kaynaklar şu bilgileri vermektedir: “Savaş başlamış ve surlar mancınklarla tahrip edilmeye başlandı. Emir Sungur doğu tarafından, Emir Miskalü't-Tâcî batı tarafından şehri aynı zamanda taarruza başladılar. Hârezmşah, uzun uğraşlar neticesinde ikisini de şehirden uzaklaştırmayı başarmıştır. (İbnü'l-Esîr, 1987: XI/92; Kafesoğlu, 2000: 57). Fakat Sultan Sencer bir hamlede daha bulunursa bu bölgeyi alabilecek durumdaydı. Hârezm'in düşmek üzere olduğunu Sencer karşısında tutunamayacağını anlayan Atsız, Sultan'a ve emirlerine kıymetli hediyeler yollayarak onlardan bağışlanmasını istedi. Atsız'ın af talebine bu sefer de olumlu karşılık veren Sultan Sencer, büyüklüğünü bir kez daha gösterdi (Cüveynî, 1332: 252; İbnü'l-Esîr, 1987: XI/92; Buniyatov, 2007: 14; Merçil, 2005: 73; Barthold, 1981: 190; Köprülü, 1925:265-267). Yapılan barış anlaşması neticesinde Atsız, Horasan'da ele geçirdiği Selçuklu hazinesini ve bütün malları iade edecek ve Sencer'e tekrar tâbi olacaktır.”(İbnü'l-Esîr, 1987: XI/92; Buniyatov, 2007:14; Kafesoğlu, 2000: 57; Merçil, 2005: 121; Bayındır, 2017: 122; Vurgun, 2021: 41; Akyol, 2013: 88).

Sultan Sencer'in Katvan'da almış olduğu büyük yenilginin Irak Selçuklu sultanları ve Abbasi Halifesi üzerinde de etki ettiğini görmekteyiz. Öyle ki hem Irak Selçuklu sultanı ve hem de Abbasi halifesi artık Büyük Sultan Sencer'in hâkimiyeti altından kurtulma ve bağımsız hareket etmek için harekete geçtiler. İlk olarak da kendi ülkelerinde okutulan hutbelerden Sultan Sencer'in adını çıkardılar. İlk harekete geçen de Halife Müktefi li-Emrillah (530-555/1136-1160) oldu. O, Bağdad'ta okunan hutbelerden "*Sultanü'l-Azam Sencer*"in adını çıkardı (İbnü'l-Cevzî, 1992-1995: X/68; İbnü'l-Esîr, 1987: IX/292, Ravendî, 1957: 119-120; Bündârî, 1993:169; İbnü'l-İbrî, 1945: 372). Irak Selçuklu sultanı Mesud İbn Muhammed ise kendini "*Sultanü'l-Azam ve Hakan*" ilan etti. Sultan Mesud'un bu kararı almasında Irak Selçuklu Devleti'nin bütün idaresini eline geçiren Emir Hasbeg Belengeri'nin büyük tesiri olmuştur (Kayhan, 1994: 43). Aynı zamanda fırsatı ellerine geçirdiklerini düşünen Rey, Sistan ve Taberistan emirleri de Sencer'in hâkimiyetini tanımadıklarını bildirdiler. Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Emir Hasbeg Belengeri'nin Rey'i ele geçirip buranın başına Abbas'ı geçirmesi Sultan Sencer'in Irak'ın iç işlerine müdahale etmesine neden oldu. Bir elçi göndererek yeğeni Mesud'u uyardı ve acele bu emiri uzaklaştırmasını emretti. Emrini yerine getirmediği taktirde hem yeğenini hem de Hasbeg Belengeri'yi cezalandıracağını bildirdi. Mesud, amcasının bu ultiatomuna karşılık oyalama siyaseti gütmeye başlayınca, Sultan Sencer ordusuyla Rey'e kadar geldi. Bunun üzerine durumun ciddiyetinin farkına varan Mesud, amcasının huzuruna çıkarak (543/1149) onu ikna edip, Hasbeg Belengeri'yi bağışlatarak, ülkesine geri döndü. Bundan sonra da Hasbeg Belengeri'nin nüfuzu kırıldı (el-Bundari, 1993: 222-225; İbnü'l-Kalânîsî, 1983: 301-302; Agacanov, 2006: 283-284; Kayhan, 2001:43-44).

Katvan mağlubiyetini bahane ederek Selçuklu Devletine baş kaldıran bir başka vassal ise Gurlular idi.⁸ Katvan mağlubiyeti sonrası Gurlular, Herat'ı ele geçirmiş, Belh'e kadar da ilerlemişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Gurlular'ı durdurmak amacıyla, Selçuklu kumandanı Emir Kumaç harekete geçmiş nitekim bu hareketinde başarılı olamamıştır. Emir Kumaç ile yaptığı savaşı kazanan Gur hükümdarı Alâeddin Hüseyin buradan güç alarak Selçuklulara ödediği yıllık vergiyi de ödememeye başlamıştı (el-Yezdî, 2020: 107). Diğer taraftan Gaznelilerle de savaşa tutuşan Alâeddin Gazne'yi zapt ederek halkın

8 "Yedi asırdan daha uzun bir süre Afganistan'daki Helmand Vadisi ile Herat arasında bir bölgede hüküm süren Gurlular'ın menşei kesin olarak bilinmemektedir. Onların soyları ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Kaynaklarda Afgan, Arap, Hint, Türk ve Fars olabileceğine dair bilgiler vardır. Bu görüşler içinde Fars olmaları iddiası daha baskın gibi gözükmektedir. Ancak tarihî kaynaklardaki bilgi eksikliği ailenin menşei belirsiz bırakmaktadır." (Sena Saraç, *Gurlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019. s. 15).

büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi, hatta son Gazne sultanlarının kemiklerini mezarlarından çıkarıp yaktırmıştır (Köymen, 2011:370-372.). Tabii bu sırada şehirde yağma ve katliam da yapılmıştır ve halkı kılıçtan geçirmiştir (Merçil, 2007: 88-91). Öte yandan Gazne'de yedi gün yedi gece sürecek bir yangın çıkarmış olan Alâeddin, bu davranışından ötürü *Cihânsûz* (Dünyayı yakan) lakabını almıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: 89-90, 107-109, 123-124, 173; Agacanov, 2006: 284).

Sultan, Herat ve Gûr taraflarına yürümeye karar verdiği zaman Sîstan Meliki Taceddin Ebü'l-Fazl Nasr'a elçi olarak Selçuklu komutanlarından Alp İnanç'ı yollayıp elinden geldiğince büyük bir orduyla yardıma gelmesini istemişti (Köymen, 2011: 356-358; Köymen, 1951: VII/4: 564). Öte yandan Sultan savaş hazırlıkları yaparken ona karşı bir başka isyan da dönemin önemli emirlerinden biri olan Ali Çetir'den geldi. Bu zat Alâeddin Hüseyin ile birlikte hareket etmekteydi (el-Yezdî, 2020: 107).

Savaş hazırlıklarını tamamlayan Sultan Sencer, Merv'den harekete geçerek isyankârların üzerine yürüdü. Selçuklu ordusu 19 Rabiulevvel 547/24 Haziran 1152 tarihinde Herat ile Firuzkûh arasındaki Nâb denilen yerde Gûrlularla karşı karşıya geldi (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2014: 121; Semerkandî, 2016: 110; el-Cûzcânî, 2022: 58; İbnü'l-Esîr, 1987: IX/ 219; Köymen, 1991: 376-377; Aştîyanî, 1347: 693; Sevim-Merçil, 2014: 280; Merçil, 2005: 129; Bayındır, 2017: 123). Kaynakların ifadesiyle: “*Savaş öncesinde Alâeddin Hüseyin kendi ordusunun arka tarafındaki arazinin sular altında bırakılmasını emretmiş ve kaçacak olanların bu bataklıkta boğularak öleceklerini söylemiştir. Zira ordusunda Selçuklu Sultanı Sencer'e karşı savaştan kaçınacak askerlerin olduğunu bilmesi bu önemi almasında etkili olmuştur. Fakat tüm tedbirlerine rağmen Oğuz, Türk ve Halaçlardan oluşan yaklaşık 6000 kişilik bir grubun Gûr saflarından kaçarak Sencer'in tarafına geçmesine engel olamamıştır. Durumdan istifade etmek isteyen Sultan zayıflayan Gûr ordusunun üzerine şiddetli bir saldırıda bulunmuş ve neticede yenilen Gûr ordusundan 30.000 kişi öldürülmüştür. Selçuklu birlikleri çok miktarda ganimet ve silah elde etmiştir. Kazanılan başarı Selçuklu Sultanı için çok önemliydi. Nitekim Katvan mağlubiyetinden sonra sarsılan itibarını yeniden tesis edebilmiştir.*” (İbnü'l-Esîr, 1987: IX/219; Cûzcânî, 2022/ 359; Köymen, 1991: 378-379; Ayan, 2013:16; Saraç, 2022: 64).

Sultan Sencer, savaş sırasında ele geçirilen eski Herat valisi Ali Çetir'i derhal idam ettirirken Alâeddin'i de esir etti (el-Cûzcânî, 2022: I/358; İbnü'l-Esîr, 1987: XI/123-124; Agacanov, 2006: 285; Zahîru'd-dîn Nişâbüri, 2015: 116-117; Ravendî, 1957: I/172; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010: 120; Şebankarei, 1376: 152; Mîrhând, 2015: II/ 786; Kazvîni, 2018/361;

Yazıcızâde Ali, 2017: 74-75; Deniz, 2016: 189-190; Sevim-Merçil, 2014: 280; Merçil, 2007: 106; Saraç, 2019: 64).

Gûr hâkimi Sencer'in yanına götürüldüğünde bir isteğinin olduğunu bildirip Sencer'i esir etmesi halinde altın zincirlere vurmayı planladığını, kendisine de aynı muamelede bulunulmasını istediğini söylemiş, bunu duyan Sultan, bu isteğini kabul ederek Alâeddin'in ayağına altın zincirler taktırtıp deveye bindirtmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX/220; Cûzcânî, 2022: I/360; Müneccimbaşı, 2017: 146; Köymen, 1991: II/380; Sevim-Merçil, 2014: 281).

Sultan Sencer'e isyan edip tacını tahtını ve özgürlüğünü dahi kaybeden Gûr hâkimi Alâeddin esir kaldığı süre içerisinde kendisini Sultan Sencer'e sevdirmeyi başarmıştır. Kaynaklar bunun Alâeddin'in şiire olan merakının da etkili olduğunu söylemektedir. Esir Gûr hükümdarı çağdaşları nezdinde zekâsı ile tanınan bir şahsiyetti. Dolayısıyla Sultan Sencer de bunu çok iyi bilmekteydi. Esir alınmasından birkaç gün sonra Alâeddin'i huzuruna çağırarak Sultan ona mücevherler hediye edince Alâeddin, Sencer'e şu rubâîyi yazıp arz etmiştir:

“Her ne kadar kesin olarak öldürülecek biri olsam da

Şâh beni yakaladı, fakat öldürmedi, düşman saffında olsam da

Sonra ona inciyle tepsi sundum,

Benim başışladıklarım için, o da beni başışladı; öyleyken böyle yaptı.”(Mîrhând, 2015: 188; Saraç, 2019: 64).

İbnü'l-Esîr'e göre; *“nitekim tüm bu vasıflarından ötürü Alâeddin Hüseyin kısa sürede esirlikten Sultan Sencer'in yanından ayırmadığı nedimi statüsüne yükselmiştir. Aralarındaki muhabbetin güderek artmasıyla içkili bir davet sırasında Alâeddin Hüseyin, Sultan'ın ayağının altındaki beni görünce öpmüş ve bu konuda iki beyit söylemiştir:*

“Ey Sultan Sencer, senin sarayının kapısının tozu benim tacumdur.

Senin bendelik halkan benim zîynetimdir;

Tabanının ben'ine bûse kondurduğum zaman,

İkbal de benim başımın üzerine bûse kondurur.”(Cûzcânî, 2022: I/360-361; Pirneya-İkbâl, 1382: 693; Köymen, 1991: II/ 381-382; Sevim-Merçil, 2014: 280).

Gûr hükümdarı Alâeddin'den oldukça memnun kalan Sultan Sencer O'nu affederek ülkesine göndermeye karar verdi. *“Öte yandan savaşlarda üstün gelse bile rakibine karşı merhametli ve affedici bir hükümdar olan Sencer,*

Büyük Selçuklu tahtını elinden aldığı yeğeni Mahmud'a batı topraklarının idaresini bırakmıştı. Bununla beraber üç isyan girişiminde bulunan Harizmşah Atsız'ı da affetmişti. Bu sebepten Alâeddin'i affetmesi de yine onun kişilik özelliği ile ilgilidir."(Saraç, 2019: 64). Ayrıca Cûzcânî'nin verdiği bilgiye göre, "Sultan Sencer, Oğuzlar üzerine harekete geçeceğinden kendi hazinelerini ve mal varlığını da Alâeddin'e bırakmıştır. Eğer ki Oğuzlara yenilirse ülkesinin ve mallarının onların eline geçmesindenense Alâeddin'e kalmasını istemiştir."(Cûzcânî, 2022: I/361). Bu rivayet Gûrluların sarayında yetişmiş bir tarihçi tarafından verildiği ayrıca devletlerarası ilişkilere ve akla uygun olmadığı için doğru görünmemektedir. Mehmet Altay Köymen, "Gûrluların, Selçukluların topraklarında mirasçı olarak kendilerini gördüklerini ve buna zemin hazırlamak için böyle bir iddiada bulduklarını"(Köymen, 1991: II/382.) söylemektedir (Saraç, 2019: 65).

Selçuklu Devleti'nin Son Yılları ve Devletin Yıkılış Sebepleri

Katvan Savaşı maalesef Selçukluların kimyasını bozmuştu. Mağlubiyetten sonra Sencer'in ordu komutanları ve devlet ilerin durumunu Sadreddin el-Hüseyini şöyle tasvir etmektedir: "Onlar (komutanlar ve idareciler) aç gözlü ve sanki birbirlerinin düşmanı gibi davranmaya başladılar. Devlet ileri gelenlerin hemen hepsi Sultan Sencer'den diğerinin sahip olduğu vazifeyi istemeye ve birbirlerini kıskanmaya başladılar."(el-Hüseyini, 1999: 113). Bir diğer Selçuklu devri tarihçisi Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî ise vaziyeti şöyle anlatmaktadır: "Yüksek mevki sahibi emirler, ordu komutanları ve askerlerin ileri gelenleri Sultan'ın emrinden çıktılar, Sultan'ın üzerlerindeki tesir gücünü tamamen kendi ellerine aldılar ve Sultan'ın hazinesini yağmalamaya başladılar." el-İsfahânî'ye göre ordu içerisinde ve saray çalışanları arasında hizipler (gruplaşmalar) ortaya çıktı. "Bu hiziplerin her biri kendi emellerine uygun hareket ettiklerinden çıkarları çatışmaya başlamıştı." (el-Bundari, 1993: 276).

Katvan mağlubiyetinde Sultan Sencer 55 yaşında idi. Bu yaş ona devlet idaresini ve teşkilatını yeniden kurma imkânı verdi, çünkü Sultan'ın gücü ve kuvveti buna müsait idi. Lakin, Katvan yenilgisinden sonra Sultan Sencer manevi ve psikolojik olarak çok kötü durumda idi, hatta "ölmüştü" diyebiliriz. Şüphesiz, Sultan Sencer, Melikşah'tan sonra Selçuklu tarihinin en büyük hükümdarı idi. Aslında devlet idaresini daha küçük yaşlardan itibaren (11 yaşında Horasan hâkimi oldu) biliyordu. Genceli Nizami'nin (öl. 1209/11) "Sırlar Hazinesi" adlı eserinde tasvir ettiği gibi "zalim sultan" imajına rağmen Sultan Sencer Selçuklu tarihinin en hakkaniyetli sultanlarından birisi olmuştur (Araslı, 1981; Öliyeç, 1981: 5-18; Xalisbâyli, 1991). O, devrin kaynaklarının da bildirdiği gibi, en adaletli ve merhametli sultanı

idi. Bundan başka Sencer devleti yeniden kuran kurucu bir hükümdardı. O, Horasan bölgesinin idaresini eline aldıktan sonra burada bulunan şehirlerin tamamını yeniden mamur hale getirmiş, su kanalları ve yollar yaptırmıştı. Üstelik Horasan halkı da onu çok sevmekteydi. Zira, Atsız'ın hücumuna karşı Mervliler Sultan Sencer lehine Harezmsah'a karşı şehri müdafaa etmiş ve isyan etmişlerdi. Aynı şekilde Nişabur ve Rey şehirlerinde de olmuştu. Katvan mağlubiyetinden sonra da Sancar'ın devlet kurmak için emek sarfettiğini O'nun ardı ardına Harezm, Gûr ve Irak seferlerinden de görebiliriz. Ancak Katvan'dan sonra Sultan saray, eyalet idarecileri ve askerler arasında sıkışıp kalmıştır. Yani, Selçuklu İmparatorluğu artık idari yönden işlemez hale gelmiştir. Türklerde devletin yok olmasında en büyük payın idare mekanizmasının töre dışına çıkmasıdır. Sultan Sencer'in başında bulunduğu bürokratik sistem neredeyse tamamen çökmüştür. Bunda da tabii ki İran asıllı devlet ileri gelenlerinin büyük payı olmuştur.

El-Bundari, devletin içerisinde, özellikle de sarayda, ayrı ayrı grupların olduğundan bahisle, burada sosyal statüleri, etnik mensubiyetleri farklı olan grupların çekişmelerini ortaya koymaktadır. Selçuklular devrinde savaşan unsurların Türklerden, bürokratik unsurların ise Türk olmayanlardan meydana gelmesi devlet içerisinde her zaman sürtüşmelere neden olmaktadır. Sultan Sencer'in etrafında Mu'ayyed İbn Yurunguş, Emir İmadeddin Kumaç, Ali Çetri, Sungur el-Azizi, Kızıl, Kureyş İbn Zengi, Ömer Acemi, İsfahsalar Ergaş gibi büyük şahsiyetli devlet adamları ve komutanlar yer almakta idi. Bunlar askeri teşkilatın birinci dereceden emirleri ve komutanları olarak kabul edilmekteydi. Bürokratik sistemin başında ise Nizamü'l-Mülk'ün torunları yer almaktaydı. Devletin işleyişinde hiçbir dahli olmayan Türkmen unsurlar ile İrani unsurlar arasındaki çekişmeler hiçbir zaman azalmamış hatta gittikçe artmıştır. Mesela Mu'ayyed İbn Yurunguş ile Kumaç ve Ali Çetiri grupları arasında Sultan Sencer'in son döneminde çekişme ve kavgalar bir hayli artmıştı (Agacanova, 2006: 280).

Selçuklu Devleti'nin zayıflamasının bir başka sebebi ise ülkedeki dini hayatın değişmesi, mezhepler arasındaki ihtilafların artması ve yeni dini-siyasi cereyanların ortaya çıkması idi. Devletin ilk kurulduğu dönemde Horasan bölgesine hâkim olan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, bölgede var olan bu problemi tamamıyla çözmüş, mezhepler arası mücadeleleri yasaklamış ve Ehl-i Sünnet mezhebi içerisinde Hanefiliği benimseyerek diğerlerine yaşama hakkı tanımamıştı. Bu durum devletin siyaseti açısından oldukça zaruri idi. Ancak Sultan Alp Arslan Hanefilikle birlikte Şafi, Maliki ve Hanbeli mezheplerinin de serbest olmasına imkân verdi. Ancak bu devlet seviyesinde böyle idi. Gerçekte ise Selçuklular devletin siyasi işleyişine gaile teşkil etmedikleri sürece bütün dinlerin ve mezheplerin faaliyetlerine

serbestlik tanımışlardır. Aslında Türkler tarihleri boyunca aynı hoşgörü iklimini gittikleri her yerde oluşturmuşlardır. Özellikle de Sufi cereyanlar Selçuklular devrinde geniş faaliyet imkânına sahip olmuşlar ve tarikat şeyhleri kendi düşüncelerini rahatça yayma imkânı bulmuşlardır.

Sultan Sencer devrinde geniş nüfuza sahip din adamları, tarikat şeyhleri ve din alimleri vardı. Bunlar elde ettikleri nüfuz ve imkanları hangi sebeple olursa olsun ellerinden bırakmak istemiyorlardı. Her şeyden evvel ilk defa İslam tarihinde Selçuklular devrinde din adamları devlette belirli görevlere getirilmeye başlanmışlardı. Bunlar bir müddet sonra “büyük aileler” oluşturmaya başladılar. Mesela bunlardan gazilik vazifesini içre eden Zeyd İbn Muhammed Temimi ailesi, eyalet teşkilatında görev yapan Ebu Ubeyd Nasır İbn Hüseyin Hemedanî ailesi, Sultan Tuğrul Bey tarafından sözlerine ve tavsiyelerine müracaat ve itibar edilen İmam Rünü'l-İslam Hibetullah İbn Muhammed Bistamî ailesi Selçukluların hâkimiyeti boyunca devlet işlerinde görevlendirilmiş, icra ettikleri görevleri babadan oğula miras şeklinde intikal etmiştir (Köymen, 1993: 475-476). Devlette çeşitli görevler alarak servet sahibi olmuş olan aileler de bulunmaktaydı. Bunlardan Ebu'l-Fakir Farisi, Ebu Abdullah Hamd İbn Muhammed Taberi'yi örnek olarak verebiliriz (Köymen, 1993: 476).

Hatta bir süre sonra daha önce sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ticaretle meşgul olan din adamları ticaret yapmayı bırakarak devlet işlerinde çalışmayı daha kazançlı olarak görmeye başladılar. Bunlardan Ebu'l-Fakir Farisi “*tacirler arasında meşhur olup, satış reisi (reisü'l-ba'a) vazifesine kadar yükselmiş bir şeyh devlet idaresinde (amel min amali's-sultan) bir işle görevlendirildikten sonra oldukça zenginleşmiş, emlak ve akar sahibi olmuştur.*” (Köymen, 1993: 477.) Birden çok dini vazifeyi elinde tutan alimler de vardı. Ebü'l-Ala Said ibn Mansur adlı “*Gazi'l-guzat*” unvanına sahip bir din adamı halife tarafından muhtelif elçilik heyetlerinde görevlendirildiği gibi “*Gazi*”, “*Hatip*” “*Müderris*” ve “*Müftü*” gibi bütün dini görevlerin tamamını da uhdesinde bulundurduğu da bilinmektedir (Köymen, 1993: 477). Kaynakların bize kadar ulaşan haberlerine göre böyle durumda olan birçok alim ve din adamı bulunmakta idi. Mesela, Belh Selçuklu Medresesi Müderrisi Abdullah İbn Tahir Şahfur, Nesa Müderrisi Ali İbn Muhammed Hemedanî, Ebu'l-Fazl Abdullah İbn Muhammed Cenzî bunlardandı (Köymen, 1993: 478).

Din adamları arasında Merv reisi Ebu'l-Kasım Ali İbn Musa gibi *reislik*, *muhtesiplik*, Herat'ta hazinedarlık yapan Ebu'l-Hasan Ali İbn Osman Fevakihi gibi *hazinedarlık*, Sufi ailesinden Ebu Sehl Abdü'l-Melik İbn Abdullah Desti gibi *müşriflik*, Şafî vaizi Ebu Said Abdurrahman İbn Muhammed

gibi “arızlık” ve Fakih Abdülfeth Nasır İbn Ahmed İyasi Serahsî gibi *vakıf mütevellisi* görevlerini yapanlar da bulunmakta idi Köymen, 1993: 479-480). Dini gruplar ve mezhepler arasında makam ve mevki elde etmek için şiddetli mücadelelerin olduğu da bilinmektedir. Hatta aynı mezhebe mensup olanlar arasında dahi büyük rekabet mevcuttu. Bunlar 1092 yılında Sultan Melikşah’ın vefatından sonra daha da azıtmışlardı. Dini gruplar arasında yeni yeni cereyanlar da ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri de *Ayyarlar* idi.⁹ Bunları ezilen halkların savunucusu olarak gören tarihçiler olsa da, “*şehir eşkıyaları*” olarak adlandıranlar da olmuştur (Agacanov, 2006: 236; Hasan-ı Rumlu, 2006: 397-98; Günaltay, 1943: VII/65-66). Ayyarlar 1092 yılında Sebzevar’da bir isyan çıkarmış (Pırlanta, 2020). Şehri altı ay kadar ellerinde tutarak büyük katliamlara sebep olmuşlardır. 1096 yılında Nişabur’da Karmatilere karşı Şafi ve Hanefilerin birleşip hücum ettikleri ve onları kılıçtan geçirdiklerine dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır (Taeschner, 1987: I/817-818; Özcan, 1991: IV/296).

Sultan Sencer’in Esirlik Dönemi

Sultan Sencer’in Gurlularla mücadelesinin akabinde döneminin en ciddi sayılabilecek olaylarından biri olan Oğuzlar ile münasebeti oldukça dikkat çekmektedir. Çünkü Sultan Sencer bu ilişki neticesinde esir edilmiş uzun sayılabilecek esirlik hayatı hem onun hem de Selçuklu Devleti’nin durumunu ciddi şekilde etkilemiştir (Bayındır, 2017:123).

İbnü’l-Esir’in veridiği bilgiye göre: “*Oğuzlar, Katvan Savaşı’ndan sonra Belh civarına gelmişler ve Huttelân otlaklarında yaşamaya başlamışlardı.*” (İbnü’l-Esir, 1987: XI/154; Râvendî, 1999: 173). Sayıları yaklaşık 40 bin çadır kadardı (Mîrhând, 2015: 189). Her çadırda ortalama 5 kişinin yaşadığını varsayarsak Belh Oğuzlarının umumi sayısının 200.000 kadar olduğu düşünülebilir. Başlarında Dinâr, Bahtiyâr, Tûtî, Arslan, Çağrı, Korkud ve Mahmud adlı beyler vardı (İbnü’l-Esir, 1987: XI/154; Ahmed b. Mahmud, 1977: II/76). İbnü’l-Esir’e göre: “*Üç-ok ve Boz-ok şeklinde iki kola ayrılmış Oğuzların Boz-ok kolunun başında Korkud b. Abdülhamîd, Üç-ok kolunun başında ise Tûtî b. Dadbeg vardı.*” (İbnü’l-Esir, 1987: XI/ 81; Ayan, 2008: 90).

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, “*Belh Oğuzları çok zengin olup büyük hayvan sürülerine sahiptiler. Bu onların, Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer’in sarayına yılda 50 bin deve ve at, 200 bin koyun, 200 bin rükni dinar vergi vermeyi*

9 “*Ayyarlar; sözlükte çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek, atılan gibi anlamlara gelmektedir. Horasan Melâmetiyyesine bağlı zümrelerle olan münasebetleri sebebiyle fütüvvet ve müriyyet ehli için kullanılan fityân tabiri ile de anılmışlardır.*” Abdülkâdir Özcan, “Ayyâr”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s.296; Mustafa Şahin, “Ortaçağda İslam Dünyasında Ayyarlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XIII/2 (Kış 2013), s.303-311.

kabul ettikleri de ispat etmektedir." (el-Bundari, 1993: 282; er-Ravendi, 1957: 178; Sevim-Merçil, 2014: 281; Mîrhând, 2015: 189; Reşîdî'd-đin Fazlullâh, 2010: 121-122; el-Yezdî, 2020: 108; Oruç, 2020: 237- 260; Bayındır, 2017: 124). Sultan Sencer'in iştahını kabartan da Sultan Sencer'in bu zenginlikleri olmuştur. Buna göre, Oğuzların idaresini ellerine geçirebilmek için sarayda mücadeleler başlamıştır. Bu işin başında ise Emir Kumaç yer almaktadır.

Oğuz isyanının başlamasına sebep olan kişi olarak Emir Kumaç'ın görülmesi Toharistan'ın Onun iktası olması idi. Kumaç ile Oğuzlar Toharistan otlaklarının paylaşılması konusunda anlaşmazlık yaşıyorlardı. Zira, Kumaç onların bu bölgelerde yaşamak için otlakları ellerinde tutmasına karşı idi. Lakin Oğuzlar bölgede hayatlarını idame ettirmeleri karşılığında Emir Kumaç'a yüklü miktarda para ödeyince sorun çözülmüş oldu. Ancak Kumaç bir müddet sonra Oğuzların kendisinin iktai olan bu yerlerden çıkmalarını talep etti. İşte Oğuzlarla Selçuklu devlet emirleri arasında meydana gelen problemin temelinde bu toprak meselesi yer almaktadır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI/ 79; Agacanov, 2006: 295).

Öte taraftan Toharistan'ın tek hâkimi Emir Kumaç değildi. Eyaletin bir kısmı Zengi İbn Halife eş-Şibani'nin idaresi altında idi. Buna göre de Kumaç Oğuzlarla birlikte Zengi İbn Halife eş-Şibani'ye karşı da mücadele verdi. Zengi İbn Halife eş-Şibani Kumaç'ı ortadan kaldırmak için Oğuzları kendi topraklarına davet etti ve onlara otlaklar ve araziler tahsis etti. Görünen o ki, Zengi İbn Halife eş-Şibani ile Kumaç aralarındaki mücadelede Oğuzları kullanmak istemekteydiler. Zengi İbn Halife eş-Şibani ile Kumaç arasında meydana gelen savaşlarda Oğuzlar Zengi'nin yanında yer aldılar. Ancak Emir Kumaç birçok vaatlerle Oğuzları kandırıp kendi yanına çekmek suretiyle Zengi'yi mağlup etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI/ 79; Agacanov, 2006: 295).

Oğuzların da yardımıyla Zengi'yi ortadan kaldıran Emir Kumaç, Oğuzların kendi topraklarına yerleşerek otlak ve yaylaklarından faydalanmalarına izin vermiştir. Emir Kumaç'ın asıl maksadı Oğuzların hem mal zenginliklerinden faydalanmak ve hem de onların askeri gücünü kullanmaktı. Bunu için de onları kendi hâkimiyeti altına almayı planlıyordu. Kaynakların verdiği bilgiye göre Oğuzların askeri gücü 30 binin üzerindeydi ve bu gücü kendine bağlamak istiyordu (Agacanov, 2006: 296-297). Bunun için de, Emir Kumaç Sultan Sencer'e müracaat ederek Sultanı ikna etmeyi başardı. Böylece Belh Oğuzlarının hâkimiyetini kendi eline aldı (Mîrhând, 2015: 183; er-Ravendi, 1957: 177-178). Lakin, Oğuzlar Emir Kumaç'ın idaresi altına girmeyi kabul etmediler. Ravendi diyor ki: "*Onlar Emir Kumaç'ın gönderdiği şalbine, biz Sultan'ın şahsi tebaasıyız ve başkasının emri altına girmeyiz*" (er-Ravendi, 1957: 177.) dediler ve onu topraklarından kovdular.

Anonim *Mücmelü't-Tevarih* adlı eserin müellifine göre vergi toplama görevi kendisine verilmiş hân-sâlârın Oğuzlara gönderdiği tahsildar, koyunların bedelleri ve kabul edilip edilmemeleri konusunda zorluk çıkarmış, rüşvet almak istemiş, Oğuzlara son derece kaba davranmıştır. Bunun üzerine Oğuzlar vergi tahsildarını gizlice öldürmüşlerdir (*Mücmelü't-tevârih ve'l-kusas*, 1318: 526.). Kaynakların verdiği bilgiye göre, ilk zamanlarda Oğuzlar Emir Kumaç'ın idaresine itiraz etmemişler, hatta ona yıllık vergilerini dahi vermişlerdir (el-Bundari, 1999: 281; er-Ravendi, 1957: 178.). Lakin daha sonra Kumaç'ın vergi miktarını arttırması ile Oğuzlar ile Emir Kumaç'ın arası bozulmuştur. Herhalde Oğuzlar kendilerinden istenen fazla vergiye itiraz etmişler ve emir Kumaç'ın göndermiş olduğu vergi memurunu cezalandırmışlardır. Oğuzlardan bu memurların hesabını soran Emir Kumaç, Oğuzların kendileriyle uğraşmamasını, otlaklarında rahat bırakılmalarını istemelerine rağmen bu konu da ikna olmamış ve 10 bin kişilik bir orduyla Oğuzların üzerine yürüme (Öngül, 2014: 254; Sevim-Merçil, 2014: 281.) kararı aldığı anda Oğuzlar Emir Kumaç ile müzakere görüşmek istemişler ve hatta “ulemadan alimleri” Emir'e göndermişlerdir. Oğuzlar, Emir Kumaç'a bir anlaşma teklif etmişlerdir. Anlaşmaya göre çadır başı 200 dirhem vererek buldukları otlakta kalmayı ve onlara dokunulmamasını istemişlerdir (Bayındır, 2017: 124.). El-Bundari'nin dediğine göre, “Oğuzlar Emir ile anlaşabilmek için ne kadar çaba sarfetmiş olsalar da, Emir Kumaç onları ortadan kaldırma niyetinden vazgeçmemiştir.”(el-Bundari, 1993: 282).

Bunun üzerine görüşmelerden bir sonuç alınamamış ve her iki taraf da savaş hazırlığına başlamışlar. Oğuzlar ile Emir Kumaç ordusu arasında üst üste iki savaş meydana geldi. İlk savaşta Emir Kumaç'ın oğlu Alaeddin dahil bir çok Selçuklu gulamı öldürüldü, bir çoğu da esir alındı. İkinci savaşta da Emir Kumaç ve birçok komutan esir alındı. Esir edilen Kumaç Oğuzlar tarafından öldürüldü (Ahmed b. Mahmud, 1977: II:77; er-Ravendi, 1957: 178; el-Bundari, 1993: 282; Hasan, 2011: 81; Agacanoğlu, 2006: 302; Bayındır, 2017:124). Kaynakların verdikleri haberlere göre: “Bütün bu gelişmeler Oğuzları Sultan Sencer'in asıl meselesi haline getirmiştir. Sultan Sencer her ne kadar onlara haber gönderip tehdit etmiş, ülkesinden gitmelerini istemişse ve Oğuzlar da sultanlarından özür dileyerek Emir Kamâc ve oğlu için yüksek bir diyet teklif etmişse de Sultan Sencer'in etrafındaki devlet adamları onu savaşmaya sevk etmiştir.”(el-Yezdî, 2020: 109-110; İbnü'l-Esîr, 1987: XI/ 154-155; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010: 122). Ravendi diyor ki: “Oğuzlar Sultan Sencer'in üzerlerine bir orduyla geleceğini öğrendiklerinde çok endişelenmişler ve hemen bir elçi göndererek şöyle demişlerdir: “Biz daima pâdişâh-ı âlemin fermânının hükümlerine göre hareket etmiş itaatli kullar idik. Kumâc ve oğlu, bizim hânemize ve ocağımıza taarruz ettiler. Biz de

çocuklarımızı ve ailelerimizi korumak için mecburen savaştık. O ve oğlu, bizim taarruz ve çabamızla öldürülmüş değillerdir. Takdir-i kazâ bu şekilde oldu. Şimdi bu kötü kulluğun zararı ve tazminatı olarak yüz bin dinar ile yüz nefer siyah saçlı siyah gözlü, uzun boylu, uzun ve ince boyunlu, ince ve nazik belli, uzun saçlı, uzun yelesi, bazakları güçlü, ay yüzlü ve güneş parlaklığında Hitâ'î ve Yağma'î gulam verelim de Sultan bizim günâhımızı bağışlasın. Padişahın alacağı her bir bende, bir Kumâc olacaktır". Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010: 122.). Ravendî'ni verdiği bilgiye göre; emirler Sultan'a şöyle dediler. *"bu tür hareketlere sessiz kalmak olmaz. Eğer onları cezalandırmazsan onlar daha da ileri giderler. Cibân Sultanı atına atlamalıdır; üzengisini eline alması gerekir; zira meydana gelen bu hadiseler ehemmiyetsiz gibi görülemez."*(er-Ravendî, 1957:178.)

Son ana kadar Sultan Sencer ve Oğuzlar birbirleri ile savaşmayı istememişlerdir. Oğuzlar Sultan Sencer üzerlerine yürüdüğünde de ondan af dilemişlerdi. Diyet miktarını artırmışlar; hatta Oğuzlar Sultan'ın onları bağışlaması mukabilinde 50.000 deve ve at, 200.000 rükni dinar ve 200.000 koyun, 1000 köle ve türlü hediyeler vermeye razı olduklarını söylemişler, (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010: 122-123; Râvendî, 1999: I/175; Sevim-Merçil, 2014: 281; Öngül, 2014: 252-253; Turan, 2014: 245.) hatta adın ve çocuklarıyla onu karşılamaya çıkmışlar, aman dilemişlerdi (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010: 122-123; Râvendî, 1999: I/ 175). Sultan Sencer Oğuzları çoktan affetmeye razı idi, lakin emirler buna buna imkan vermedi (Köymen, 2011: II/ 440). Özellikle Belh'e şahne atanan Müeyyed Ayaba ile Yarankuş-i Herevî (Mîrhând, 2015: 192) ve Ömer-i Acemî Oğuzları affetmeye ve atının dizginini çevirmeye niyetlenmiş Sultan Sencer'in dizginini tutarak onu geri dönmekten vazgeçirmişlerdir (el-Yezdî, 2020: 111; Râvendî, 1999: I/175; Mîrhând, 2015: 192; Hasan Yezdî, 2014: 239). Sultan Sencer'in saltanatının ikinci ve son mağlûbiyeti böylece kaçınılmaz hâle gelmiştir (Oruç, 2020: 241). *"Burada dikkat çeken bir husus Oğuzların savaşmamak için ellerinden geleni yaptıkları hususudur. Çünkü otlaklarında rahat bırakılmak istediklerini defalarca bildirmelerine, hatta Selçuklu birliklerini bozguna uğratmalarına rağmen savaştan uzak durmak istemeleri barış içerisinde yaşamayı tercih ettiklerinin göstergesi sayılabilir."*(Bayındır, 2017: 124).

Belh sınırları içerisinde yapılan savaşta, bir boğaz dışında girilecek yolu olmayan, etrafı dağlarla çevrili geniş bir alanda çadırlarını kuran, hayvanlarını çadırların etrafına bir sur gibi yerleştiren Oğuzlar tarafından 100 bin kişilik bir orduya sahip Sultan Sencer'in ordusu mağlûp edilmiştir (Muharrem 548/Mart- Nisan 1153) (Ahmed b. Mahmud, 1977: II/ 78; İbnü'l-Verdî, 2017/96; İbnü'l-Esîr, 1987: XI/ 156; Köymen, 1947/ 171; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: 430). Sultan Sencer'in Oğuzlarla savaşmasında en büyük etki Müeyyed Ayaba'nındı. Onun geri dönmesine engel olmuş; Sultan'ı savaşması

hususunda ikna etmişti. Kaynaklarda savaş zaferle sonuçlanırsa Müeyyed Ayaba'nın namının büyüyeceğini düşünen Selçuklu askerlerinden bazılarının, Ayaba'ya karşı husumet beslemesinden dolayı gayretle savaşmadıkları, savaş sırasında gevşeklik gösterdikleri kaydedilmiştir (Reşîdü'd-dîn, 2014: 123; Râvendî, 1999: I/ 175). Aynı zamanda Yarankuş-i Herevî de kendisine husumet beslenen emirlerdendi (Hamdullâh Kazvîni, 2015: 75; Mîrhând, 2015: 192). Selçuklu ordusu içindeki isteksizliğin, birbirini çekememezliğin ve düşmanlığın varlığına karşın Oğuzlar birbirlerine kenetlenmişlerdi (Ahmed b. Mahmud, 1977: II/ 78; el-Yezdî, 2020: 111). Canla başla savaşan Oğuzlar savaş sırasında büyük bir başarı göstermişlerdir. Oğuzlar boğazdan giren Selçuklu ordusu ile savaşırken Sultan Sencer ise alana girmeyerek az sayıda emîri ve askeriyile boğazda savaşın sonucunu beklemekteydi (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013: 430). Boğazdan çıkan Oğuzlar Sultan Sencer'i ve yanındaki emîrleri görmüşler; yetişerek etrafını sarmışlar, onu bir halka içine almışlardır (el-Bundârî, 1993: 253; Mîrhând, 2015: 193; Hamdullâh Kazvîni, 2015: 75). Böylece Sultan Sencer'in esâreti başlamıştır. Kaynağın ifadesiyle, “*etrafi sarıldığında atı onu kurtarmak cömertliğini göstermemiştir.*” (el-Bundârî, 1993: 253; Oruç, 2020: 242).

Selçuklu müverrihi Sadreddin el-Hüseyni'ye göre, Sultan Sencer'i esir alarak ellerine geçiren Oğuzlar onun karşısında yer öptüler ve “*Biz senin kullarımız*” diyerek ona itaat ettiler (el-Hüseyni, 1999: 88). Anonim *Mücmelü't-Tevârih* müellifi de Sadreddin el-Hüseyni'nin sözlerini aynen tasdik etmektedir (*Mücmelü't-Tevârih*, 1318: 526). El-Bundari'ye göre, “*Oğuzlar esir aldıkları Sultan'ı kendi tahtına oturttular.*” (el-Bundari, 1999: 284). İbnü'l-Esir ise Sultan Sencer'i tahta oturtan Oğuz beylerinden Korkut ile Tuti'nin Sultan Sencer'in huzurunda ayakta beklediklerini yazmaktadır (İbnü'l-esir, 1987: XI/ 132.).

Oğuzlar'ın Sultan Sencer'e izzet ve hürmetinin sebebi, O'nun adına Büyük Selçukluların idaresine hâkim olmak idi. Halbuki Sultan Sencer'i demir bir kafes içerisinde tutuyorlardı. Zira, Sadreddin el-Hüseyni, “*Oğuzların Sultan'a gösterdikleri hürmetin aslında bir zulüm olduğunu*” kaydetmektedir (el-Hüseyni, 1999: 88). İbnü'l-Esir ise esir Sultan'ın vaziyetiyle ilgili olarak daha ağır şeylerden bahsetmektedir. İbnü'l-Esir Sultan Sencer'in bu kötü durumunu şöyle tarif eder: “*Sultan Sencer sözde sultanı, fakat tutuklu olduğu için sözüne kulak asılmıyordu, hatta çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde silahını taşıyacak adam olmaz, silahını beline bağlayıp yola öyle çıkardı. Sultan Sencer kendisine sunulan yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için ayırırdı. Bilahere yemek verilmeyeceğinden korkardı, çünkü yeteri kadar yemek vermez ve sultana karşı vazifelerini ihmal ederlerdi, böyle şeylerden haberleri yoktu.*” (İbnü'l-esir, 1987: XI/ 133). El-Bundari ile el-Hüseyni, “*Oğuzların bir at bakıcısına*

(seyis) daha güzel yemekler verdiklerini” yazmaktadır (el-Bundari, 1993: 184; el-Hüseyni, 1999: 88). Ata Melik Cüveynî'ye göre, “Oğuzlar kaçmamaları için Sultan Sencer’i geceleri demir kafese kilitliyorlar; gündüzleri ise etrafına muhafızlar koyuyorlardı.” (Cüveyni, 1332: II/ 12). Avfi, “Sultan Sencer’in her gece talihinden şikâyet ettiğini, Allah’a canın bir an önce alması için yalvardığını, yüksek sesle ıstırap çektiğini ve ağladığını” kaydetmektedir (Tâhir b. Osman, 1914: 35, 375; Kömen, 1991: II/416-417). Döktüğü gözyaşlarının, çektiği eziyetlerin haberi Bağdad’a da ulaşmaktaydı. Hatta Bağdad’a ulaşan haberler burada bir darb-ı mesel olarak anlatılır olmuştur (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: 463; Köymen, 1991: II/ 418). Meşhur tabakat müellifi Cüzcanî ise Sultan Sencer’in durumu hakkında şu malumatı vermektedir: “Onlar (Oğuzlar, Sencer’in) üzengisinin yanında durdular ve O’na sultan gibi hizmet etmeye başladılar. Oğuz beyleri Tutı, Melik, Korkut, Dinar, İbrahim Hutteli ve sultan tahtına (hürmet) geleneğine riayet ettiler. Onlar ise birbirlerine emirler veriyorlar ve bütün Horasan’ı aralarında pay ediyorlardı. Onlar yapmak istedikleri her şeyi yaptılar; (bunları yaparken de) Sultan’ın kendilerine böyle emir verdiğini söylüyorlardı.” (Agacanov, 2006: 312).

Sultan Sencer esâretten kurtulmasını sağlayacak fırsatları da değerlendirmişti. Bu fırsatlardan biri Hârezmşah Atsız’ın kendisine başvurmasıyla ortaya çıkmıştır. Atsız Sultan Sencer’in hakkını arama bahanesiyle Horasan’da Âmûye Kalesi’ni (Âmul/Amûy) ele geçirmek istemiş; ancak alamamıştı. Bunun üzerine Sultan’a gönderdiği bir elçi ile bağlılığını bildirmiş ve kalenin kendisine bırakılmasını talep etmiştir. Atsız’ın bu talebi üzerine Sultan’ın ona “Kaleyi ona bırakmak istemem. Fakat sen önce İl Arslan’ı bir orduyla bana yardıma gönder, ben de Amûye kalesini ve etrafındaki bölgeyi sana bırakayım” şeklinde bir cevap verdiğini görüyoruz (Cüveynî, 1332: 261). Sultan Sencer böylece Atsız’dan kendisini kurtarmasını istemişse de onun bu girişiminden bir sonuç çıkmamıştır. Atsız kaleyi ele geçirmekten vazgeçerek geri dönmüştür (Cüveynî, 1332: 261; Köymen, 1991: 423). Bu olay aynı zamanda esir Sultan’ın her ne kadar bilfiil devletinin başında olmasa da ülkesinin hâkimiyetini bütünüyle kaybetmemiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sultan Sencer’in ölümüne kadar, hatta Bağdad hariç tutulursa ölümünden bir sene sonrasına kadar, adına okunan hutbenin kesilmemiş olması onun devletin gerçek hükümdarı olarak kabul edilmeye devam edildiğinin işaretidir. Ayrıca Oğuzlara yardımcı olup onların safına katılmış olan Selçuklu devlet adamlarından Ebû'l-Kâsım İsmail Nişâpûrî’nin Oğuzların Belh’e çekildikleri sırada, esâret altındaki Sultan Sencer’in emriyle idam edilmiş olması (1154) ve Oğuzlar tarafından öldürülmek istenen bir şeyhin de yine onun şefaati ile serbest bırakılması oldukça dikkat çekicidir (Oruç, 2020: 249).

KAYNAKLAR

- Adaloğlu, H. Hüseyin (1996). *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Mü-nasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Agacanov, S. G. (2006). *Selçuklular* çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- Ahmed b. Mahmûd (1977). *Selçuk-Nâme I-II*, Yay. Erdoğan Merçil, İstanbul.
- Akyol, Y. (2013). *Büyük Selçuklu Devleti'nin Doğu Politikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alptekin, C. (1978). *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum, Atatürk University Press.
- Alptekin, C. (1988). "Büyük Selçuklu Devleti" *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Editör: H. Dursun Yıldız), C. 7 Çağ yay., İstanbul, ss. 177-178.
- Alıyarlı, S. (1996). *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870-ci İllere Geder*, Bakı Azerbaycan Neşriyatı.
- Anonim (1318 hş). *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, Yay. Meliküşşuarâ Bahar, Tahran.
- Araslı, H. (1981). *Nizami Gencavi, Sırlar Hazinesi* Bakı.
- Ata Melik Cüveyni (1332hş). *Tarih-i Cihan-güşa*, Mirza Muhammed Kazvini, Tahran.
- Ayan, E. (2008). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılış Süreci", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri* (5-6 Kasım 2007), Sakarya.
- Ayan, E. (2013). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi, İstanbul.
- Azimi (1988). *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H.430-538* (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara.
- Barthold, V. V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul. Togan, Zeki V. (1980). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- Barthold, V. V. (2001). "Kara-Hıtaylar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, ss.273-276.
- Barthold, V. V. (2019). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Yayınlayan, Hakkı Dursun Yıldız, TTK. Ankara.
- Bayındır, A. (2017). "Sultan Sencer (Sancar) Dönemi Selçuklularda Taht Mücadeleleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 1, ss.115 – 127.
- Baytur, Enver (1999). *Şincang'deki Milletlerin Tarihi*, Beijing, Milletler Neşriyatı.

- Biçer, Bekir (2013). "Ortaçağda Kürtler ve Türkler.", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Volume 6, Issue 6, p.231-261, June.
- Buniyatov, Z. (2003). *Haremşahluğu Və Enuştekinler Devleti*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Buniyatov, Z. (2007). *Azerbaycan Atabeyleri Dövləti*, Şarg-Garb, Bakı.
- Carpini, Johann De Plano (2001). *Moğol Tarih-i ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon.
- Çakmak, M. A. (2012). "Haremşahlar Devleti", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 251-268.
- Dames, M. L. (1978). "Guriler", *İA.*, IV, İstanbul, ss.826-830.
- Demir, M. (2011). *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya.
- Deniz, A. (2016). *Habîbü's-Siyer Adlı Eserin Selçuklularla İlgili Kısmının Çeviri ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Ebü'l-Fazl b. Ebî'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i Hemedanî (1960). *Camiü't-tevarih*, yayınlayan Ahmed Ateş. TTK. Ankara.
- El-Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamuddin Fethb. Ali b. Muhammed (1993). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev.). Kıvameddin Burslan, TTK. Yay. Ankara.
- El-Cüzcani, Minhac - ı Sirac El-Cüzcani (2022). *Tabakat - ı Nasvî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. M. Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- Əliyev, R. (1981). *Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması* (ön söz) / N. Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*. Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu. – Bakı: Yazıçı, ss.5-18.
- el-Yezdî, Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî (2020). *Selçukluların Hikayesi "el Urâza fi'l Hikâyeti's Selcûkiyye"*, çev. M. Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Günaltay, Ş. (1943). "Selçukluların Horasana İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durunu", *Belleten*, C. VII, Sayı 25, TTK, Ankara, ss.65-66.
- Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî (2018). *Selcuknâme : kitâb-ı Selcuknâme-i zahîrî-yi Nisâbûrî*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Ktb. İstanbul.
- Hamdullah Kazvini (1332). *Nüzhetü'l-Külub*, Tahran.
- Hamdullâh Kazvînî (2015). *Târîh-i Güzîde* (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân), ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî (2018). *Târîh-i Güzîde*, çev. M. Öztürk, Ankara.
- Hasan Pîrniya Müşîr ed-devle ve Abbas İkbâl Aştîyanî (1347). *Devre-i Tarih-i İnan, Az Agoz ta inkiraz-ı Kaçariye* (İran Tarihi Devresi), Tahran.

- Hasan Yezdî (2014). *Hasan Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı* (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme), haz. Bülent Özkuzugüdenli, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Hasan, Hasan İbrahim (2011). *İslam Tarihi*, I-XVII, Çevr. İsmail Yiğit, Sadredin Gümüş, Kayhan Yayınları, İstanbul.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Absenü't Tevârîh*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Hasan-ı Yezdî (1987). *Câmi'u't-tevârîh-i Hasenî*, Bahş-i Tîmûriyân pes ez-Tîmûr, neşr. Huseyn Muderrisî-yi Tabâtabâ'î - İrec Afşâr, Karachi.
- Hindûşah es-Sâhibî (1357 hş.). *Tecâribü's-selef* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran.
- İbn İsfendiyar (1386). *Tarih-i Taberistan*, tsh. Abbas İkbâl, 1-2. cilt Tahran.
- İbnü'l-Cevzî (1992-1995). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XVII, Yay. Muhammed b. Atâ-Mustafa A. Atâ, Beyrut.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (1963). *et-Tarihü'l-Bahir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*, Kahire.
- İbnü'l-Kalânîsî (1983). *Zeylû Târihu Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkar, Dimaşk.
- İbnü'l-Verdî (2017). *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, trc. ve notlar Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebracus Yuhanna (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev.) Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Harezmsahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), TTK, Ankara.
- Kayhan, H. (1994). *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi* (529 - 547 / 1134 - 1152), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kayhan, H. (2001). *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- M. Fuad Köprülü, "Harezmsahlar Tarihine Ait Notlar ve Vesikalar", *TM*, I (1925), s. 251-254.
- Klausner, C. L. (1973). *The Seljuq Vezirate*, A Study of Civil Administration (1055-1194), Cambridge.
- Köymen, M. A. (1947). "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.5, S.2, Ankara, s. 171.
- Köymen, M. A. (1951). "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları", *DT-CFD*, VII/4, s. 564.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu II*, Ankara.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II- İkinci İmparatorluk Devri*, TTK. Ankara.

- Köymen, M. A. "Sencer", *İA*, X, ss, 486-493.
- Menges, Karl Heinrich (1955). *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II*. Wiesbaden.
- Merçil, E. - Yıldız, H. D. - Sevim, A. (1999). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (Osmanlılar Hariç), İstanbul.
- Merçil, E. (1974). "Fars Meliki Selçuk-şah'ın Hayatı ve Paralan", *TED*, Sayı 4-5'den ayrı basım, İstanbul, ss.23-34.
- Merçil, E. (1990). *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara.
- Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara.
- Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Merçil, E. (2005). *Büyük Selçuklu Devleti* (Siyasi Tarih), Ankara.
- Merçil, E. (2007). *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Mîrhând (2015). *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Tabaka-i Selçûkiyye), trc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara.
- Mîrhând (2015). *Ravzatu's-safa fî sîreti'l-enbiya ve'müluk ve'l-hulefa* (tabaka-i Selçukiyye) (Göksu, E. Terc.). Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Muḥaddîs, Tahran.
- Muhammed B. Ali B. Muhammed-i Şebankarei (1376). *Mecma'u'l-Ensâb*, Nşr. Mîr Hâşîm
- Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ b. Tâhir b. Osman (1914). *Lübâbü'l-Elbâb*, şrh. Said-i Nefîsî, Kitab furuşı-i İbn Sina, Tahran.
- Mücmelü't-tevârih ve'l-kusas*, Neşr. M. Ramazani, Çaphane-i Haver, Tahran 1318hş.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (2017). *Câmiu'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, İstanbul.
- Naşır İbn Ali El-Hüseyni (1999). *Abbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, TTK. Basımevi, Ankara.
- Naşır İbn Ali El-Hüseyni (1999). *Abbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.Necati Lugal, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Necef, Ekber N. (2005). *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Oruç, Z. (2020). "Sultan Sencer'in Esareti", *USAD*, Bahar, (12): 237- 260.
- Öngül, A. (2014). *Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular; Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Örs, Derya (2012). "Reşîdüddîn Vatvât", *DİA*, C.XLII, TDV Yayınları, İstanbul, s.573.
- Özcan, A. (1991). "Ayyâr", *DİA*. İstanbul, C. 4, s.296.
- Özcan, A. "Ayyâr", (1991). *DİA*., C. 4, İstanbul, s.296.

- Özgüdenli, O. G. (1994). *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaılar, Katavân Savaşı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular*, I, İsam Yayınevi, İstanbul.
- Özgüdenli, O. Gazi ((2006). “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, C. 32, ss.145-147.
- Özgüdenli, O. Gazi (2006). “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, İstanbul, C. 32, ss.145-147.
- Özkuzugüdenli, B. (2014). *Hasan-ı Yezdi'nin Câmî'ü't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Pırlanta, İ. (2020). *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*, Hikmet yayınları, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2012.
- Ravendî, Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (1957). *Raba-tü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, (Çev.). Ahmet Ateş, TTK. Yay. Ankara 1957.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2010). *Cami'ü't-tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), TTK yay., İstanbul.
- Saraç, S. (2019). *Gürlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Saraç, S. (2019). *Gürlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Saraç, S. (2022). “Büyük Selçuklu Devleti'nin Gürlular Devleti İle Siyasi Münasebetleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Volume 4, Sayı/ Issue 7, Ocak/January, ss. 57-68.
- Semerhandi, Nizami Aruzi (2016). *Çehar Makale*, çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul.
- Sevim, A. - Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara. Bayındır, Abdullah (2017). “Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 1, ss. 115 – 127.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013). *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-A yân*, C. XX, tahkik İbrahim Zeybek, Risâletü'l-Alemiyye, Beyrut.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013). *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-A yân*, C. XX, tahkik İbrahim Zeybek, Risâletü'l-Alemiyye, Beyrut.
- Sıddıki, İqtidar H. (2002). “Gurlular”, *DİA*., XIV., ss.207-211.
- Sümer, F. (2004). “Mes'ûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, C. 29, ss. 349-351.
- Şahin, M. (2013). “Ortaçağda İslam Dünyasında Ayyârlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XIII/2 (Kış), ss.303-311.

- Şeref Han (2006). *Şerefnâme*, (Çev. M. Emin Bozarıslan), İstanbul.
- Taeschner, F. (1977). “Ayyār”, *EI2* (Fr.), I, 817-818.
- Taşğul, A. (2001). “Karahitaylar”, *DİA*. İstanbul, C. 24, ss.514-515.
- Turan, O. (2014). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Umanç, F. (2017). *Atsız Dönemi Harezmsahlılar Tarihi* (1128-1156), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Vurgun, N. (2021). *Harezmsahlılar Devleti'nin Dış Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmeddin Erbakan üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Winfogel, K. A. - Feng, C. S. (1949). *History of Chinese Society Liao* (907-1125), American Philosophical Society.
- Xalisbəyli, T. (1991). *Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları* / T. Xalisbəyli. – Bakı: Azərnaşr.
- Yakupoglu, C. (2012). “Sultan Sancar Devri”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara.
- Yasin, Y. (2013). Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü . Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi , (34) , ss.315-327 .
- Yazıcı, N. (2014). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Yazıcızâde Ali (2017). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul.
- Yeşildurak, E. (2015). “Sultan Sencer Devri Selçuklularda İlimi Hayat (İlim Adamları, Akli İlimlerde Yapılan Çalışmalar Ve Türk İslam Medeniyetine Katkıları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 36, ss.441-452.
- Yeşildurak, E. (2022). Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat (1038-1157), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Zeki, Mahmud Amir (1945). *Tarih ed-düvel ve'l-imeran ve'd-Kürdiyye*, Kahire.

Kazakistan'da Dini Durum Üzerine Değerlendirmeler

Yunus Emre Tansü¹

Mustafa Doğukan Berk²

Özet

Orta Asya tarih boyunca tüm büyük medeniyetlerin hedef noktası olmuş ve bu topraklarda yüzyıllar boyunca çok kudretli devletler kurulmuştur. Şüphesiz burada kurulan devletlerin en büyükleri Türkler tarafından kurulmuş ve bu devletler zamanla dış etmenlerden ve iç siyasi olaylardan etkilenerek yıkılmış olsa da tekrardan bir araya gelerek yine bir otorite kurmayı başarmıştır. Şüphesiz bu devletlerin en önemlilerinden biri de Kazakistan'dır. Kazakistan, gerek sahip olduğu yer altı kaynakları gerekse de coğrafi konumu bakımından bölgede en etkin güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin bölgede güç kaybetmesi ile birlikte bölgede Çin ve Rusya hakimiyeti uzun dönem varlığını devam ettirmiştir. Özellikle, Çarlık ve Sovyet yönetimi dönemlerinde Rusya bölgenin hamisi durumuna gelmiştir. IX ve X. Yüzyıllar süresince bölgede İslamiyet yayılmaya başlamış aynı zamanda da eski din olan Gök Tanrı inancı devam ettirilmiştir. Rusya'nın bölgeye hâkim olmaya başlamasından sonra uyguladığı politikalar neticesinde bazı topluluklar Hristiyanlığı kabul etmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra ise dini faaliyetler özgürleşmiş, İslamiyet halk tarafından daha rahat ve yaygın bir biçimde benimsenmeye başlanmıştır.

Giriş

Kazak kelimesinin manası hür, cengâver, başıboş, mert erkek olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya toplulukları arasında kendi başına buyruk, bir kavim olarak nitelendirilir (Kudaıbergenov, 2019, s.3). Kazakların, tarih sahnesinde boy göstermeleri hem siyasi hem de idari olarak bağımsız bir

1 Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, ytansu@gmail.com, 0000-0002-6183-5306.

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, dogukanmsn0@gmail.com, 0009-0000-9837-7137.

devlet olmaları 15. Yüzyıl'ın sonlarına doğru gerçekleşmiştir (Beylur, 2019, s.100). Kazakların soyunun Sakalar, Hunlar ve Göktürklere dayandığına dair görüşler mevcuttur. Bu görüşler ışığında Kazakların en eski kadim Türk topluluklarından olduğu da bilinmektedir (Hizmetli, 2011, s.26). Kazakistan Cumhuriyeti günümüz sınırları Türklerin ana yurdu olan Orta Asya'dan başlarken doğu Avrupa'nın en uç noktasında sonlanmaktadır. En eski Kazak Hanlığı ile bugünkü toprakları kıyaslarsak, Kazakların hep aynı bölgede yaşadığını görebiliriz. Timur'un Toktamış'ı yenilgiye uğratmasından sonra zayıflayan ve çöküş sürecine giren Altın Orda Devleti'nin baskısından kurtulan Ruslar 1552 yılında Kazan Hanlığını 1556 yılında Astrahan Hanlığını ele geçirmiştir. Kazak toplulukları ise 1569'da Nogayları bertaraf etmiştir. Bu oluşan yeni sınırlar Ruslar ve Kazaklar arasında ileride yaşanacak sorunlara zemin hazırlamıştır (Çağlar, 2018, s.72).16. yüzyıla gelindiğinde kuzeydeki Moskova Knezliği III. İvan yönetiminden itibaren her geçen gün güçlenerek, 1700 yılına kadar önce Kazan Hanlığını ardından Astrahan Hanlığını daha sonra Sibir Hanlığını işgal ederek Kazak Hanlığı sınırlarına kadar dayandı, genişleme ve ilerleme sonucunda ülke Moskova Knezliğinden Rus Çarlığına dönüştü. 18. yüzyılın başlarında Kazak Hanlığı ekonomik anlamda tarihinin en güçlü dönemindeydi. Hem doğudaki Oyratlara karşı sınıf çatışmalarından hem de Ruslara karşı düzenlediği akınlardan elde edilen ganimetle Hanlığının kasasını doldurmuşlardır. Bu akınlardan oldukça bıkan Ruslar, Kazak akınlarını önlemek amacıyla sınıra elli civarı kale inşa ettirirken bu hamle oldukça başarılı oldu. Kazak akınlarının önlenmesi sayesinde Ruslar, Orta Asya'daki etkilerini arttırırken bu sefer saldıran taraf kendileri oldu. Ancak Kazak topraklarını işgal girişimi ilk seferinde başarısızlıkla sonuçlandı. Askeri yolla başarı kazanamayacaklarını anlayan Ruslar yöntem değiştirerek bölgede yaşayan Rus kökenli vatandaşları sayesinde ülke içinde etkili olmaya başladı. Bunun yanında Oyratlar kışkırtılarak Kazaklara karşı doğudan bir cephe açılması sağlandı. 1723 yılında Kazakların Ruslar ile oyalanması fırsat bilen Oyratlar, Güney Kazakistan'a girerek tüm köyleri yakarak yağmaladılar. Bu istila nedeniyle güneydeki Kazak halkı kuzeye doğru göç etmeye başlarken, göç sırasında yaşanan ağır şartlar nedeniyle çok sayıda Kazak hayatını kaybetti, yine bu saldırılarda Kazakların geçim kaynağı olan hayvan sürüleri ya telef oldu ya da Oyratlar tarafından ele geçirildi. Bu büyük felaket Kazak Kağanlığının zayıflamasına neden olurken Hanlık yavaş yavaş bölünmeye başladı.

1730 yılında Hanlığın lideri Bolat Han öldü yerine oğlu Ebü'l Mehmed geçti. Ancak buna itiraz eden Ebü'l Kayır Han, Hanlığın kendisine verilmesini teklif etti. Han sülalesinin ileri gelenlerini yaptığı görüşmelerden sonuç çıkmayınca Kazak Hanlığı üç parçaya bölündü. Bu parçaların her

birine Cüz denilirken artık ÷lke Kazak Hanlığı olarak değil kazak Cüzlüğü olarak anılmaya başlandı. Hanlığın en batısındaki küçük Cüz 1731 yılında kendi isteğiyle Rus Çarlığının himayesine girdi, orta cüz ve büyük cüz ayrı ayrı Hanlıklar olarak yollarına devam ederken orta cüz batıdan Rus saldırılarına doğudan ise bölgede etkili olmaya başlayan Çin'in saldırılarına maruz kalmaktaydı. İlk yıllarda bu saldırılara karşı başarılı savunma yapsalar 'da 1788 yılında Rusların Orta Asya'da etkisini artmasıyla Rus idaresine girmekten kaçamadılar. Artık Kazak Hanlığından geriye sadece büyük Cüz kalmıştı. 19'uncu yüzyılın başlarında büyük Cüz, Rus etkisinden kurtulmak için Cin'e sığındı, ancak Orta Asya'nın tek hâkimi olmayı kafasına koyan Rus İmparatorluğu 1854 yılında büyük Cüz'ü de hakimiyeti altına almayı başardı. Böylece 1465 yılında bağımsız bir Hanlık olan Kazaklar 389 yıl sonra 1854 yılında bu bağımsızlıklarını kaybettiler.

1917 yılına kadar Rus İmparatorluğu hâkimiyetinde yaşadıktan sonra Kasım 1917'de Merkezi hükümetin düşmesi ile Alaş otonomu kuruldu. Rus iç savaşı boyunca ayakta kalmayı başaran otonom 1920'de Kızıl Ordu'nun işgal etmesiyle Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altına girdiler. Beş yıl sonra Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismiyle özel statü kazansalar da 1936 yılında bu özelliklerini tekrar kaybettiler. Kazakistan Sovyetler Birliği döneminde petrolün dünya sahnesine çıkmasıyla Ruslar için vazgeçilmez bir toprak olarak görölmeye başlandı. Sahip olduğu doğal gaz ve petrol rezervleri sayesinde Sovyet ekonomisine en çok katkı sağlayan devlet olan Kazakistan aynı zamanda Sovyetlerin uzay teknolojisine de ev sahipliği yapmaktaydı. Tarihler bin 1991 yılını gösterdiğinde Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Birliği oluşturan devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle Kazaklar Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ettiler (Hizmetli,2011, ss.24-41).

Bu çalışmada Orta Asya'nın demografik, ekonomik, siyasi, dini olarak en güçlü ve stratejik yaşadığu mücadeleler ve büyüme sürecini gerek Türk toplulukları gerek Çin gerekse de Ruslarla giriştiğu mücadeleleri, bu mücadeleler neticesinde yaşamış olduğu etkileşim ve değişimlerin dahilinde özellikle dini alanda yaşanan gelişmeleri değerli kaynaklar ışığında incelemeye çalışacağız.

1. Kazakların Dini Yapısı ve Sovyetler Döneminde Kazakistan'da Dini Durum

Orta Asya, tarihte görölmüş en kudretli devletlerin ortaya çıktığı, en kıymetli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan, büyük imparatorlukların birbirleri ile sürekli mücadele içinde olduğu büyük bir coğrafyadır (Ağır ve Arpacı, 2019, s.1028)

İslam dininin Kazaklar üzerindeki rolü her açıdan önem arz etmektedir. Orta Asya coğrafyasında İslam, her dönemde varlığını sürdürmüştür, bu varlığının izlerini kültürel, sosyal, günlük hayatta hissettirmiştir. Bağımsızlık sonrası günlük yaşamda görülen dini canlanma ve artan din eğitimine talep bu durumun net bir göstergesidir (Erpay vd., 2020, s.53).

Sovyet otoritesi altında Kazakistan'da ekonomik alanında, eski Türk topluluklarında olduğu gibi tarım ve hayvancılık ön planda iken idari yapıda da köy, boy, köy cemaatleri biçiminde ortaya çıkan bir yapılanma bulunmaktadır. Bu durumu önemli kılan mesele ise bu biçimde ekonomik-idari teşkilatlanmayı genel olarak İslami ideoloji ile benimsemesidir. Kısacası bağımsızlıktan önceki dönemde Kazakistan'da İslam dini baskın olarak bulunmaktaydı (Çağlar, 2018, s.768).1917 Bolşevik ihtilali ile birlikte yıkılan Çarlık rejiminden sonra 1922 yılında Rusya'da Sovyetler Birliği kurulmuştur. Kurulan bu Sovyet rejimine göre komünizme ulaşmak için geçirilen süreç ve eğitim alanında yapılan gelişmelerle de inanç sistemi üzerinde en etkin düzenlemeler yapılacaktı. Bu yeni rejime göre din, devrimin getirdikleri karşısında büyük bir engel teşkil etmesinin yanı sıra devrimci güçlere bağlılığı ve sadakati de zedeliyordu. Aynı zamanda çeşitli etnik grupları etkisiz alarak, kendi düşünce sistemini öğretmeyi de amaç edinen Sovyet rejiminin dine bakışı ülke sınırları içerisinde bulunan Müslüman toplumu olumsuz yönde etkilediği de tartışma konusudur (Yrysbayev, 2021, s.24).

Çarlık rejiminin Müslümanlara uyguladığı kontrolü sonlandırmak ve onlara daha serbest bir yaşam vadi sunan Sovyetlerin bu tavrı 1917'deki devrime kadar sürmüştür. Sovyet yönetimi zamanında dine karşı ortaya konan otoriter uygulamalar neticesinde ülkede dini eğitimler ve faaliyetler kısıtlandı, yapılan faaliyetler de gizlice yürütülmeye başlanmıştır. (Musahan, 2015, s.228-229). Tüm eğitim düzeyinde işlenen derslerde dine karşı propaganda içeren konular anlatılmaya başlandı, ilerleyen süreçte ise müfredattan dini temelli derslerin okutulması özel yasakla kararlaştırıldı. İbadethaneler kullanıma kapatıldı (Yrysbayev,2021, s.12). Sovyet yönetiminin Müslümanlar ve diğer dinler üzerindeki politikalarını aşamalı olarak gerçekleştirmiştir (Musahan, 2015, s.229).

Ruslar, Kazaklar üzerinde hâkimiyetlerini sağladıktan sonra faaliyete geçirdikleri okullar vasıtası ile Kazakların aslında Müslümanlığı hiç benimsemediği ve asıl dinlerinin farklı olduğunu söyleyen doğruluğu gerçek olmayan bilgiler vermeye başlamışlardır. Sovyetlerin bu faaliyetleri sonrası toplum içinde dine karşı olan ve "elit" olarak adlandırılan bir grup ortaya çıkmıştır (Beylur, 2019, s.111). Sovyet ideolojisinin halkı dinden

ve dini faaliyetlerden soyutlaması ile özellikle eğitim alanında yeni nesilleri ateizme yönelten birçok propaganda faaliyeti yürütölmüş, okullardaki ders kitaplarının çoğunda ateizme ve Sovyet rejiminin haklılığına vurgular yapılmıştır. Ders kitaplarındaki dini öğeler olabildiğinde sadeleştirilmiş hatta dini bütün olgular çıkarılmıştır (Yaman, 2015, s.683).

Sovyetlerin, Müslömanları kontrol altına almak için uyguladığı diğer bir politika ise halk ve devlet tarafından kullanılan alfabeyi öne Latince daha sonra ise Kiril alfabesine çevirerek halkın okuma yazma oranını düşürüp, geçmişlerini unutturmaya ve bilinmezliğe sürüklenme yoluna götürmek olmuştur. İslam dininin öğretilmesi ve kuranın okunmasında kullanılan Arapçayı kaldırarak önce Latince ve daha sonra ise Kiril alfabesini getiren Sovyet yöneyimi bu adımı ile birlikte İslami eğitimin nerdeyse ortadan kaldırılmasını sağlamış oldu. Üç farklı dil ve alfabe öğrenen dönemin kuşağı arasında hem kültürel hem de yazılı anlamda bir kopukluk meydana geldi (Musahan,2015, s.230).

Avrupa'da ortaya çıkan Sanayi İnkılabı ile birlikte sanayisi gelişen devletlerin hammadde olan ihtiyacı artmış ve bu devletler ürünlerini satabilmek için pazar arayışına girişmişlerdir. Bu durum bölgedeki etkin güç olarak bulunan devletlerin birbirleriyle mücadele etmesine sebebiyet vermiştir. İleride bu durum I. Dünya Savaşının çıkmasına sebep olacaktır. Dönemin en güçlü devletlerinden olan Çarlık Rusya Petro ve Katerina dönemleri ile birlikte Avrupa'daki yarışa katılmış siyasi, askeri ve iktisadi alanlarda varlığını göstermeye başlamıştır. Rusların yüzyıllardır amacı olan sıcak denizlere inerek ticaretin hâkimi konumuna gelme çabaları 19. ve 20.yüzyıllar boyunca üst noktasına ulaşmıştır. 1914 senesinde patlak veren I. Dünya Savaşı ile Çarlık Rusya için yıllardır üzerinde çalışmalar yaptığı planlarını uygulamak adına müthiş bir fırsat oluşturmaktaydı. Savaşın ilerleyen dönemlerinde özellikle Osmanlı devletinin Çanakkale müdafaası neticesi ile ikmal ve lojistiği kesilen Rusya zor duruma düşmüş ve ülke içerisinde muhalif kesimler güç sahibi olmaya başlamıştır. Vladimir İlyiç Lenin liderliğinde örgütlenen işçi sınıfının yapmış olduğu çeşitli protestolar ve mitingler neticesinde Çarlık yönetimini iyice zayıflamış ve ihtilalin fitilini ateşlemişlerdir.

1917 senesine gelindiğinde I. Dünya Savaşı halen devam ederken, Çarlık Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi ile birlikte Romanov hanedanı devrilererek yerine Lenin önderliğinde Bolşevik Parti başa gelmiş ve 30 Aralık 1922 tarihinde Resmi olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuştur. Sovyetler birliğinin kurulması ile birlikte Rusya'da komünist, ateist politikalar son derece bağlayıcı bir biçimde uygulanmaya başlamıştır (Hudaynazarov,2006, ss.4-6).

2. Sovyetler Sonrası Kazakistan'da Dini Durum

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Rusların egemenlik sahası içerisine giren Türkistan coğrafyası, idari bölümlere ayrıldığı Sovyet yönetimi altında hem siyasi, askeri hem de kültürel anlamda asimilasyona uğramış, bu coğrafyada bulunan devletler pek çok farklı anlamda sınırlamalara maruz kalmıştır. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi de dini anlamda yaşananlardır. Rusların İslam dinine olan tutumu, sosyolojik anlamda Müslümanların Ortodoks halk içinde ikincil unsur olarak sayılmalarını beraberinde getirmiştir. Fakat “dini milliyetçilik” kavramı ve Sovyet yönetimi altında iken temkinli yaklaşılana “Müslüman” kimliği, 1991 yılında gelen bağımsızlıkla beraber yeni bir millet inşa etme sürecinde belirleyici unsurlardan biri olmuş ve Müslümanlık vurgusunu temel alan bu yeni kimlik ile gelecek yıllarda da artarak devam edecek “öze dönüş” hareketi başlamıştır. Bu hareket her bölgede aynı etkiyi göstermemiş, nüfusunun %25'i Ruslardan oluşan Kazakistan'da farklı dinlerle olan etkileşim ve laik politikaların getirdiği ılımlı tutumla birlikte Müslüman kimliği daha esnek bir hale getirilmiştir (Ağır ve Arpacı, 2019, s.1027).

Kazakistan'da bağımsızlık sonrası dini kuruluş ve örgütlenmede hızlı ve etkili gelişmeler olmuştur. Kazak toplumunun geneli İslam dinine bağlı bulunmakla beraber mezhep olarak Sünnilik ve Hanefi mezhebinin çevresi etrafında dini etkileşimlerini yaşamışlardır (Sandybayev,2014, s.215). Kazakistan'ın İslamiyet'e olan bakış açısı gelenekselciliğe dayalı Hanefi-Maturidi mezhebiyle bağdaştırılır. Çarlık Rusya döneminde hükümetin halka yönelik uyguladığı Hristiyanlaştırma politikaları Sovyet Rusya döneminde de hız kesmeden devam etmiş, bu dönemde halk, ateizme ısındırılmaya çalışılmış ve bu bağlamda politikalar izlenmiştir. Devletin uygulamaya koyduğu tüm bu politikalara rağmen İslam dininin ülkede etkisinin ortadan kaldırılmaya çalışılması bir sonuç vermemiş ve bağımsızlık öncesi dönemde Kazakistan'da İslamiyet varlığını ve baskınlığını devam ettirmiştir (Çağlar, 2018, s.77).

1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından kurulan bağımsız cumhuriyetlerin yönetimlerinin dine karşı ola bakışlarında ilk başlarda çekingen bir tavır takındıkları gözlemlenmektedir. Bu durumun asıl nedeni ise yıllardır kontrol altında tutulan dini faaliyetlerin serbest bırakılması ile dine sağlanacak olan özgürlük ortamının aşırı şekilde yaşanarak yerelde kurulan yönetimlere ve hatta devlete karşı dahi sorunlar yaratacağı endişesidir (Yaman, 2008, s.63). Rusların hakimiyeti altında yürütülen dini faaliyetler bağımsızlıktan sonraki dönemde İslami merkezde bir etkiye girmiştir. Bağımsızlık öncesi dönemde farklı inançlar da bulunsa da

Ruslar hem arlık döneminde hem de Sovyetler birliği döneminde kendileri için en tehlikeli gördükleri İslamiyet'i hedef olarak görmüş ve sindirmeye çalışmışlardır. Çarlık döneminde Rusya'da yaygın olan din Hristiyanlığın Ortodoks mezhebi iken, 1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte Kazakistan ve tüm Sovyetler Birliği topraklarında dine karşı agresif bir tutum ve ateist politikalar hâkim olmuştur. Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Kazakistan toplumu da bu politikalar neticesinde toplu olarak olmasa da kısmi olarak ateizme yönelmiş ve geri kalan kesim tarafından dini faaliyetler gizli olarak yapılmaya çalışılmıştır. Kazakistan bağımsızlığını kazanmadan önce ülkede pek çok farklı dini görüş bulunuyordu fakat Ruslar kendileri için bir tehdit unsuru olarak gördükleri ve ileriki yıllarda kendilerine tehlike arz edebilecek İslam dinini hedef almışlar ve bu yönde politikalar ortaya koymuşlardı.

İşte bütün bu politikalarda bağımsızlık sonrası dönemde devletin dini temellere oturmasını sağlamış ve Kazakistan'da İslamiyet merkezli bir devlet anlayışı ortaya koyulmuştur. Böylece halk, ulusal değerlere önem vermeye başlamış ve Kazakistan'da medrese, cami, külliye inşa faaliyetlerine girişilmiş, İslami kurallar önemsenmeye ve uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca bütün bunların yanında Rusların İslamiyet'e karşı olan politikaları sonrası Kazakistan halkı, İslam dinine daha bilinçli şekilde bağlanmış ve Kazakistan'da ilahiyat fakülteleri açılarak tasavvufi öğreti ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bağımsızlığın ardından Kazakistan toplumunda İslamiyet dini devletin ve milletin ortak bir paydada bütünleştirici bir şekilde kaynaşmasını sağlayan ahlaki değerlerin önemli bir parçası olarak görülmektedir. Toplum bu milli benlikle cami ve medreselerin inşası ve tadilatına yönelmiş ve İslami kuralların uygulanması hızla artmıştır. Bu durum ile beraber Rus hegemonyası, bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan'da İslamiyet'in daha ateşli bir şekilde uygulanmasını oluşturmuştur. Kazakistan'da Türkiye örneğinden hareketle ilahiyat fakülteleri kurulmuş, tasavvufi eğitimler öne çıkarılmış ve Yesevi Tanu (Yesevilik Bilgisi) adıyla bir ders, temel dersler arasına konularak Yesevilik Kazakistan'da gündeme taşınmıştır. Sonuç olarak Kazakistan'da İslami ideoloji, ulus inşa sürecinin kıymetli bir aracı olmuş ve küreselleşmenin de bir unsuru olarak kullanılmıştır (ağlar, 2018, s.77).

1991 senesinde bağımsızlığına kavuşan Kazakistan topraklarında 68 cami bulunmaktaydı. Bu camilerden bazıları Sovyetler döneminde Rusya tarafından ahır, depo, ambar gibi âtil faaliyetlerde kullanılmaktaydı (Yrysbayev, 2021, s.16). Kazakistan Devleti, bağımsızlıktan ve cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Sovyetler zamanındaki tüm denetimlerden kurtulduktan sonra, dini yönden halka çok geniş ayrıcalıklar tanınarak yurtdışından ülkeye gelen sosyal ve dini teşkilatlara kapılarını açtı. Bu sosyal kurumlar ve vakıflar aracılığı ile Sovyetler döneminde yıkılan ve faal olarak kullanıma kapatılan

camiler tekrar canlandırılmaya çalışılmış, bunlara ek yeni cami ve dini eğitim veren kurumlar kurulmaya başlanmıştır (Yrısbayev, 2021, s.1).

Sonuç

Orta Asya toprakları tarih boyunca Çin, Rusya gibi dünyada hâkim iki büyük güç tarafından etki altına alınmış, yer altı ve yer üstü kaynaklar yönünden zengin ve jeopolitik açıdan zengin bir bölge olması suretiyle tarih süresince güçlü devletlerin çıkar mücadelelerinin etkin bir biçimde yaşandığı bir saha konumunda olmuştur.

Kazakistan tarih sahnesine Altınorda Devleti'nin güç kaybetmesi ile birlikte müstakil bir Hanlık olarak çıkmıştır. Kazakistan kuruluşu ile birlikte Rus Knezlikleri ile özellikle de Moskova Knezliği ile önemli siyasi mücadeleler yaşamış bu mücadeleler kimi zaman lehine kimi zamansa aleyhine sonuçlanmıştır. En başından beri atalarının dini olan gök Tanrı inancını benimseyen Kazaklar, 751 Talas savaşı ve daha sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde Müslümanlaşmaya başlayan diğer Türk toplulukları gibi yavaş yavaş İslamiyet'e geçiş yapmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar bağımsızlıklarını koruyan ve müstakil bir devlet olan Kazaklar, bu tarih itibari ile bağımsızlıklarını kaybedip Çarlık Rusya'nın hakimiyetine girmiştir.

Çarlık yönetimini döneminde İslamiyet'in yaşanması ve yayılmasında duraklama ve gerileme görülürken, Sovyetler döneminde de İslami din eğitim veren kurumlar kapatıldığı, din adamlarının sürgün edildiğine dair görüşler mevcuttur. 17 Ekim 1917 tarihinde Rus çarlığının yıkılması ile birlikte kurulan Sovyetler Birliği çoğunlukla Müslümanların yaşadığı bölgelerde aldığı sert kararlar ile otoritesini güçlendirme politikaları uygulamıştır. Sovyetler birliği dağıldıktan ve Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra ise Müslüman halkın İslam dinini daha fikri yaşadığı bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağır O. I. A. (2019), “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya’da Dini Radikalizmin Nedenleri Üzerine”, *Journal of Turkish Studies*, 14(3), 1023-1044.
- Beyrut, S. (2019), “Kazakistan’da Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, *Avrasya Etüdleri Dergisi*, 56 (2), 99-133.
- Botakarayev, B. (2018), *Orta Asya’da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler*, Erciyes: Basılmamış Doktora Tezi.
- Çağlar, A. (2018), “Kazakistan’da Devlet, Dini Yaşam ve Sivil Toplum”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 71-85.
- Efegil, E. (2003), *Rusya’nın Kültürel Emperyalizm Siyaseti ve Günümüz Orta Asya’sında İslâm, Orta Asya’nın Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet, Etnisite*, İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Hizmet, S. (2011), “Kazak Ulusu Ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü”, *İstem Dergisi* (17), 23-43.
- Hudaynazarov, B. (2003), *Sovyetler Birliğin’in Dağılma Süreci (N. Kruşçev ve M. S. Gorbaçev Dönemleri)*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Khavdoldoy, A. (2019), *Kazakistan’da Bağımsızlık Sonrası Dinler Vê Protestan Misyonerliği*, Bursa: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kudaıbergenov, B. (2019), *Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan’da Dini Durum (1850-1917)*, Konya: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Musahan, A. Y. (2015), “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, *İlted Dergisi*(2), 227-246.
- Musahan, A. Y. (2015). Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası. *İlted*, 227-246.
- Shauyenov, D. (2010), “Kazakistan’da Din ve Dinî Hayat”, *Türk Yurdu Dergisi*.
- Taştan, B. *Sccb’nin Çöküşü ve Gorbaçov*, Bilkent Üniversitesi.
- Temir, E. (2020), “Orta Asya’da Rusya’nın Kültürel İletişim ve Kültürel Diplomasi Faaliyetleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(24), 167-177.
- Yaman, A. (2008), “Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya’da Din Ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*(48), 55-68.
- Yaman, A. (2012), *Türk Dünyasında İslam Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*, Ankara: Elips Yayınları.
- Yıldırım, A. (2009), “Kazakistan’da Modernite ve Din”, *İslam Medeniyeti ve Kazakistan’da Dini Meseleler Konulu Uluslararası Konferans*, (s. 149-156).
- Yrysbayev, Z. (2021), *Kazakistan’da Yaygın İslâm Din Eğitimi (Kazakistan’ın Güney Bölgesi Cami Kur’an Kursları ve Yaz Kur’an Kursları Örneği)*, Konya: Basılmamış Doktora Tezi.

Türkiye Cumhuriyeti ve KKTC Hukukunda Avukatın Sır Saklama Yükümlülüğü

Yeter Tabur¹

Özet

Avukatın sır saklama yükümlülüğü, hem avukat-müvekkil ilişkisinin devam eden sürecinde hem de sonrasında avukatın müvekkillerine borçlu olduğu etik bir görevdir. Bu durum, avukat-müvekkil ayrıcalığından farklı olarak, gizlilik yükümlülüğünün yalnızca müvekkil bilgilerine yönelik yasal talepler (örneğin mahkeme tarafından) karşısında değil, her zaman geçerli olduğu anlamına gelmektedir. Bu göreve göre avukatlar, müvekkilin temsiline ilişkin bilgileri olumlu yönde açıklamamalıdır. Bu temsil, müvekkilin avukatla gizlilik içinde paylaştığı bilgileri ifade etmekte olup, bu bilgiler avukat-müvekkil ilişkisi nedeniyle ayrıcalıklıdır. Bu çalışmada avukatın sır saklama yükümlülüğü Türkiye Cumhuriyeti hukuk sistemi ile Kuzey Kıbrıs Hukuk sistemi karşılaştırılarak irdelenecektir.

Giriş

Avukat hukuki bilgi ve tecrübelerini adalet hizmetine ve kişilerin yararlanmasına tahsis eden kişidir. Avukatın bilgi ve tecrübeleri kadar adaletin yerine getirilmesine katkı sağlayan önemli bir konu da müvekkili ile olan ilişkisidir. Müvekkili avukatına her konuda tam anlamıyla güvenmeli ve her şeyi hiçbir endişe ve korku duymadan avukatı ile paylaşabilmelidir.

Ayrıca avukat, doğruluğuna, namusuna ve meslek vicdanına güvenilerek kendisine tevdi edilen sırları saklamaya hem yasa ve hem de meslek ahlakı bakımından zorunludur. Bu mesleki ve ahlaki zorunluluk hemen bütün dünya avukatlık düzenlemelerinde yer almış, ülkemizde de Türkiye Cumhuriyeti (TC) Avukatlık Kanunu'nun 36. maddesinde² sır saklama

1 Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı / Lefkoşa, KKTC.
E-posta: Yeter.tabur@neu.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-1198-62>

2 **Sır saklama: Madde 36** – Avukatların, kendilerine tevdi edilen veya gerek avukatlık görevi, gerekse, Türkiye Barolar Birliği ve barolar organlarındaki görevleri dolayısıyla öğrendikleri hususları açığa vurmaları yasaktır.

başlığı altında düzenlenmiştir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde ise (KKTC) İcrai ve Meslek Tüzüğü'nde "Mesleki Sırlar" başlığı altında³ avukatın sır saklama yükümlülüğü ile ilgili bazı düzenlemelere yer vermiştir. Avukatların, kendilerine tevdi edilen veya gerek avukatlık görevi, gerekse Türkiye – KKTC Barolar Birliği ve barolar organlarındaki görevleri dolayısıyla öğrendikleri hususları açığa vurmalarının yasak olduğu, bu hususlar hakkında tanıklık edebilmelerinin ancak iş sahibinin muvafakati ile mümkün olabileceği, bu halde dahi avukatın tanıklık etmekten çekinme hakkının bulunduğu ve çekinme hakkının kullanılmasının hukuki ve cezai sorumluluk doğurmayacağı da maddede hüküm altına alınmıştır⁴.

Bizde çalışmamızda bu zorunluluk çerçevesinde ilk olarak TC ve KKTC hukuku açısından sır kavramı, avukatlık sırrı ve avukatın sır saklama yükümlülüğünün kapsamı konularını inceleyerek çalışmamıza başlayacağız. Çalışmamızın ilerleyen kısmı ise avukatın meslek sırrı ile bağlantılı kurtulabilmesi başlığı altında, avukatın hangi hallerde sırrını paylaşabileceğini açıklamak üzerine olacaktır. Son konumuz avukatlık sırrı kapsamında Yargıtay ve Barolar Birliği Disiplin Kurulu kararlarının incelenmesi üzerine olacaktır.

I. Genel Olarak Sır Kavramı ve Korunması

Sır, sahibinin açıklanmamasının faydalı olduğu ve başkaları tarafından daha önce bilinmeyen mesele olup, açıklanması toplum için müvekkilin kişisel veya maddi menfaatlerini zarara uğratabilecek olan veya uğratmayacak olsa da sahibi tarafından diğer kişilerden gizli tutulmaya çalışılan konulardır⁵.

Sır alanı kişilik hakkı olup, diğer kişilerin görmesini, duymasını, bilmesini istemediği, sakladığı yaşam alanına başkalarının dâhil olmaması ve kişinin gizlerini öğrenmemesi, başkalarına aktarmaması için korunan mesleki ve ticari manevi değerlerdir. Hakkın sahibi bu değerlere dokunulmamasını ve

Avukatların birinci fıkrada yazılı hususlar hakkında tanıklık edebilmeleri, iş sahibinin muvafakatini almış olmalarına bağlıdır. Ancak, bu halde dahi avukat tanıklık etmekten çekinebilir. (Ek cümle : 2/5/2001 - 4667/24 md.) Çekinme hakkının kullanılması hukuki ve cezai sorumluluk doğurmaz.

- 3 **Madde 10.** (1) Mesleki sırları muhafaza etme bir Avukatın vazifesi ve hakkıdır.
(2) Bir avukatın şahit olması halinde, kendinin aynı davada avukat olarak da bulunmaması şayanı arzudur, ve bir şahit olarak, mahkemeye tamamıyla hür bir muhakeme ile gelmeli ve kendini mesleki itimat çerçevesi dahilinde verilen sırları açıklama veya bunları ihlal etme temayülü gösteren herhangi bir soruya cevap vermeyi reddedebilir.
- 4 Avukatların sır saklama yükümlülüğünün kapsamı, yükümlülüğün ihlalinin hukuki ve cezai yaptırımı nedir?, 13.05.2015.
- 5 TBB Disiplin Kurulu, 18.05.2002 günlü E. 2002/66, K. 2002/159.

saygı gösterilmesini herkesten isteme hakkına sahiptir; zira bu hakkın sahibi kişisel değerleri üzerinde bağımsız ve özgür egemenlik hakkına ulaşmaktadır⁶.

Sırdan söz edilebilmesi için mutlaka bir olay veya konunun söz konusu olması gerekmez; bir rivayet, bir yalan, doğru olmayan tespitler de sır olabilir. Bir bilgi veya olgunun aleni olup olmadığının tespiti, kolay değildir. Resmen veya bir başka şekilde kamuoyuna açıklanan, böylelikle herkesçe bilinir veya farkına varılır olgu ve bilgilerin aleni olduğu kabul edilebilir. Sır himayesinin nesnel çevresi, kural olarak sadece işlem veya yürütülen işin ayrıntılarını kapsamaz; aksine istişare konusu olayı ve görevlendirme tarzını içine alır⁷.

Kişinin yaşam alanı ortak yaşam alanı, özel yaşam alanı ve gizli yaşam alanı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Ortak yaşam alanı kişi tarafından diğer kişilerle paylaşılan bir alan olduğundan bu alanın gizliliğinden söz edilemez. Özel yaşam alanı ise kişinin yakın çevresi ile birlikte zaman geçirdiği alan olup, belirli bir ortamda özelleştirilmesi için korunmaktadır. Ancak gizli yaşam alanı kişinin başkalarının bilmesini istemediği alan olup, bu alana onun duygusal, cinsel, aile yaşamı; yazışmaları, anıları ticari ve mesleki sırları girmektedir⁸.

Bir hususun sır olarak kabul edilebilmesi için sır sahibinin onun sır olarak saklanması konusunda subjektif iradesi bulunmalı ve sır sahibinin sır olarak nitelediği husus başkaları tarafından bilinmemelidir⁹. Bu iradenin açıkça belirtilebileceği gibi kişinin davranışlarından veya konunun açıklanmasından müvekkilin zararına olacağına anlaşılması halinde zımni olarak var olduğu söylenebilir¹⁰.

II. Meslek Sırrı Kavramı ve Avukatlık Sırrı

i. Genel Olarak Meslek Sırrı

Mesleki faaliyet sırasında edinilen sırlar mesleki sır olup, meslek faaliyeti dâhilinde mevcut veya daha sonra üstlenilmiş vekâletname ile ilişkin edinilmiş, sahibinin saklanmasını faydalı bulduğu, bunu istediği herkesçe bilinmeyen hususları içermektedir¹¹.

6 AKİPEK, Jale/Akıntürk, Turgut, Türk Medeni Hukuku, Şahsın Hukuku, Ankara 1996, s. 107.

7 SUNGURTEKİN, ÖZKAN, Meral, En Son Değişikliklerle Avukatlık Hukuku, İzmir – 2006, s.242.

8 GÜNER, Semih, Avukatlık Hukuku, Genişletilmiş 6. Bası, Ankara, 2015, s.471 / KORKUSUZ, Refik, - KORKUSUZ, Halit, Avukatlık Hukukuna Giriş 4. Bası, Bursa, 2016, s.194.

9 GÜNER, s. 472 / İNANCI, Haluk, 21.YY'da Avukatlık ve BARO, İstanbul – 2008, s.211-215.

10 ÇELİK, Lamih, Avukatlık Meslek Kuralları, Güncellenmiş 3. Bası, Ankara, 2016, s. 140.

11 SUNGURTEKİN ÖZKAN, Meral, Meslek Sırrı, Hukuk Kurultayı, 2000, Ankara Barosu Yayını, Ankara, 2000, C. 4, s. 332.

Karşılıklı bilgi alışverişi çerçevesinde gerçekleşen bazı meslek dalları, edindikleri bilgileri saklamak zorundadırlar. Örneğin doktorlar, kendilerine doktor sıfatıyla sır olarak verilen veya açıklanan bilgileri (ki hastanın ölümünden sonra olsa dahi) sır olarak saklamak durumundadırlar. Buna hastaların yazılı bildirimleri, hastalar için tutulan tutanaklar, röntgenler ve sair muayene bulguları da dahildir¹². Bunun dışında ruh hekimi de hastasının tanınmasına yol açacak ya da olası davranışlarının tahminine ilişkin herhangi bir bilgiyi başkalarına ya da herhangi bir kuruluşa veremez. Ancak kişi adı, kimlik bilgileri, yüz görünümü gibi kişiyi tanıttak tüm özelliklerin gizlenmesi koşuluyla, bilimsel bir tartışmada, eğitim süresinde, denetim ve konsültasyon amacı ile hekimler arasında hastalıkla ilgili bilgilerin aktarılması bu kuralın dışındadır¹³.

Meslek sırrı kavramının önemli bir alanı da bankacılık sırrıdır. Türk Hukukunda bankacılık sırrı genel anlamı ile meslek sırrının bir çeşidi olarak kabul edilmektedir. 5411 sayılı kanun kapsamında hem banka sırrı hem de müşteri sırrının açıklanması suç olarak sayılmıştır¹⁴.

Vazgeçilmez, dokunulmaz ve kısıtlanamaz haklar arasında yer alan gizli yaşam alanı ve bu alana giren sırların saklanması uluslararası ve ulusal metinlerle koruma altına alınmıştır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 12.maddesinde “kişilerim gizli alanlarına saygı gösterilmesi” gerektiği kuralı bulunmaktadır. TC Anayasası da bu alanı (Madde 20¹⁵) “özel yaşamın

12 “Doktorların Sır saklama Yükümlülüğü”, <http://www.aok-tuerkisch.de/sir-saklama-yukumulugu-316.php>, E.T. 22.05.2017.

13 Ruh Hekimliği (Psikiyatri) Meslek Etiği Kuralları, Sır Saklama Yükümlülüğü, Madde.6.

14 TANRIKULU, Sezgin, 5411 Sayılı Bankacılık Kanunu Açısından “Sırların Saklanması” ve “Sırların Açıklanması”, <http://www.dicle.edu.tr/Contents/781cc814-482d-4dd2-8e87-1aa5eac01ecc.pdf>, s.151-152.

15 **IV. Özel hayatın gizliliği ve korunması A. Özel hayatın gizliliği**

MADDE 20- Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. (Mülga cümle: 3/10/2001-4709/5 md.) (Değişik: 3/10/2001-4709/5 md.) Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.

(Ek fıkra: 12/9/2010-5982/2 md.) Herkes, kendisiyle ilgili kişisel verilerin korunmasını isteme hakkına sahiptir. Bu hak; kişinin kendisiyle ilgili kişisel veriler hakkında bilgilendirilme, bu verilere erişme, bunların düzeltilmesini veya silinmesini talep etme ve amaçları doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını öğrenmeyi de kapsar. Kişisel veriler, ancak kanunda öngörülen hallerde veya kişinin açık rızasıyla işlenebilir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin esas ve usuller kanunla düzenlenir.

gizliliği” kavramı altında koruma altına almıştır. Anayasanın 21¹⁶ ve 22¹⁷. maddelerinde de bu alanı koruyucu başka kurallar bulunmaktadır¹⁸. KKTC Anayasası madde 19¹⁹’da “Özel Hayatın Gizliliği” başlığında sır alanını korumaya yöneliktir.

Kişinin gizli yaşam alanı veya sır alanı olarak adlandırılan bu alan, Türk Ceza Kanununun “Özel Hayata ve Hayatın Gizli Alanına Karşı Suçlar” başlığı altında 9 bölümde koruma altına alınmıştır. “Özel Hayatın Gizliliğini İhlal” başlıklı 134.madde “Kişilerin özel hayatının gizliliğini ihlal eden kimse, altı aydan iki yıla kadar hapis ve adli para cezası ile cezalandırılır” şeklindedir. Gizliliğin görüntü veya sesleri kayda alınması suretiyle ihlal edilmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz” şeklinde olup bunların ifşası halinde bir yıldan üç yıla, fiilin basın yoluyla işlenmesi halinde de ceza yarı oranında artırılmaktadır. Bu suçu avukatlık mesleğinin sağladığı kolaylıktan yararlanarak işleyen avukata ceza yarı oranında artırılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMUK) 249. maddesi de kişinin sır alanını koruyucu bir düzenlemeye yer vermektedir. Maddeye göre, “Kanun gereği sır olarak korunması gereken bilgiler hakkında tanıklığına başvurulacak kimseler, bu hususlar hakkında tanıklıktan çekinebilirler. Ayrıca kişinin giz alanı TC Medeni Yasanın 24²⁰ ve TC Borçlar Yasasının 49²¹.maddeleriyle de koruma altına alınmıştır.

16 **Konut dokunulmazlığı**

MADDE 21- Kimsenin konutuna dokunulamaz.

17 **Haberleşme hürriyeti**

MADDE 22- Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır

18 GÜNER, s.478.

19 **Özel Hayatın Gizliliği Madde 19**

(1)Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. Adli kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır.

(2)Yasanın açıkça gösterdiği durumlarda, usulüne göre verilmiş mahkeme veya yargıç kararı olmadıkça, ulusal güvenlik ve kamu düzeni bakımından gecikmede sakınca bulunan durumlarda da, yasa ile yetkili kılınan mercinin emri bulunmadıkça, kimsenin üstü, özel kağıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz.

20 **MADDE 24.-** Hukuka aykırı olarak kişilik hakkına saldırılan kimse, hâkimden, saldırıda bulunanlara karşı korunmasını isteyebilir.

Kişilik hakkı zedelenen kimsenin rızası, daha üstün nitelikte özel veya kamusal yarar ya da kanunun verdiği yetkinin kullanılmasi sebeplerinden biriyle haklı kılınmadıkça, kişilik haklarına yapılan her saldırı hukuka aykırıdır

21 **MADDE 49-** Kusurlu ve hukuka aykırı bir fiille başkasına zarar veren, bu zararı gidermekle yükümlüdür.

Zarar verici fiili yasaklayan bir hukuk kuralı bulunmasa bile, ahlaka aykırı bir fiille başkasına kasten zarar veren de, bu zararı gidermekle yükümlüdür.

KKTC hukuku açısından ise kişinin gizli yaşam alanı “Özel Hayatın ve Hayatın Gizli Alanının Korunması Yasası İçdüzeni” başlığı altında düzenlenmiştir. Belirtilen madde altında Madde 7. “Özel Hayatın Gizliliğini İhlal” ve Madde 9. “Hukuka Aykırı Biçimde Kaydedilmiş Kişisel Verileri Ele Geçirme Başkasına Verme veya Satma” ile Madde 10. “Hukuka Uygun Biçimde Kaydedilmiş Verileri Ele Geçirme Başkasına Verme veya Satma” başlıklı maddeler de sır alanını korumaya yönelik olarak düzenlenmiştir.

ii. Avukatlık Meslek Sırrı

Avukatlık sırrı konusuna değinmeden önce, neden avukata ihtiyaç duyarız ve bu bağlamda avukata sırlarımızı açma ihtiyacını neden hissederiz kısaca bu konulara değinilecektir.

İnsanlar değişik nedenlerle kendini savunurken bir başkasının yardımını isteyebilirler. Bunlardan biri savunma, karmaşık bir yapıya sahiptir. İçinde pek çok kavram vardır. Olayı kavramak, onu hukuk diline çevirmek, yürürlükteki hukuk kuralları içinden olaya uygun kuralı bulmak, yazmak, söyle anlatmak, istemde bulunmak, gerekli itirazları yapmak bu kapsamda yapılması gerekenlerin en basit şeklidir. Bireyin bunları yapması, birey nedni yetenekli ve birikimli olursa olsun oldukça zordur. Bu oldukça karmaşık ve teknik bilgiyi gerektiren yapı içinde bireyin hak kaybı kaçınılmaz hale gelir. İşte bu nedenle onu, bu işlerin uzmanı sayılan bir avukatın savunmasına gerek vardır²².

İkinci olarak, kendini savunma durumunda kalan birey, yapı olarak duygusaldır ve bireycidir. Bu, onun gerçekleri görmesini engeller. Birey, kendini savunurken hep kendini haklı görür, karşı yanın iddia veya savunmasını doğal olarak bu tepki ile dinler ve çoğu kez de anlayamaz veya boyutlandıramaz. Bireyin buradaki çabası derinlikten yoksundur²³.

Avukatın meslek sırrı ilk bakışta avukatın hem hakkı hem yükümlülüğü olarak görülür, sanki mesleki faaliyetin uyulması gerekli bir kuralı gibi algılanır. Oysa meslek sırrı ile korunan yarar yargının demokratik yapısı ve işleyişi ile bağlantılı olarak yargının güvenilirliğidir, yani bizzat yargının kendisidir. Meslek sırrı, bireyin elindeki tüm bilgi ve belgeleri hiç çekinmeden, kuşkuya kapılmadan, korkmadan kendini yargı sürecinde temsil edecek avukata vermesini sağlayan güvencedir. Birey avukatın kendisi ile ilgili doğrudan ya da dolaylı edindiği bilgi ve belgeleri açıklamayacağı, devlet resmî kurumlarının yargı kararı ile dahi bu bilgi ve belgelere ulaşamayacağı,

22 GÜNER, s.51.

23 GÜNER, s.51-52.

yani avukatın elindeki bilgi ve belgelerin hiçbir biçimde alenileşmeyeceği konusunda tam bir güvenceye sahiptir²⁴.

Sır saklama yükümlülüğü, TC Avukatlık Kanununun 36.maddesinde ve Meslek Kurallarının 37.maddesinde²⁵ düzenlenmiştir. Bu yükümlülük, avukatın müvekkiliyle arasında bulunan ve sadakat gerektiren özel nitelikteki güven ilişkisine dayanır. Bu yükümlülük sayesinde, müvekkil kendisini temsil eden avukatına haklarını koruması saklaması konusunda tam bir güven duyar²⁶.

KKTC Barolar Birliği ve baroda çalışanlar da görevleri nedeniyle gizli kalması gereken bir bilgiye ulaşırlarsa bu yasağa tabi olmalıdırlar ve aksine davranışları yaptırıma tabi olmalıdır²⁷. Ayrıca KKTC Avukatlık Yasası'nda da doğrudan sır saklama ile ilgili yüküm yer almasa da avukatların avukatlık mesleğinin etiğine aykırı bir davranıştan ötürü suçlu sayılması konusunda disiplin yönetmeliği²⁸ bulunmaktadır.

Bunun dışında KKTC “1981 Avukatlar (İcrai – Meslek Ve Etiket) Tüzüğü’de Avukatın Sır Saklama yükümlülüğü ile ilgili bazı düzenlemelere yer vermiştir. Belirtilen madde çerçevesinde Mesleki sırları muhafaza etme bir Avukatın vazifesi ve hakkıdır.

Bu açıklamalar doğrultusunda, sıradan bir bireyin adaletin önünde kendini adil bir şekilde savunması her zaman mümkün olmayabilir ve bu konuda avukatın önemi çok büyüktür. Kendi haklarının savunulması konusunda yardıma ihtiyaç duyan birey, her konuda avukatına güvenebilmeli ve bildiği her şeyi avukatına güven içinde aktarabilmelidir. Bu noktada da bireyin

24 SAYMAN, Yücel, Avukatlık Zamanı, İstanbul – 2006, s.56.

25 **Madde 37** – Avukat, kendisine teklif olunan işi sebep göstermeden reddedebilir. Reddin, iş sahibine gecikmeden bildirilmesi zorunludur.
İşi iki avukat tarafından ret olunan kimse, kendisine bir avukat tayinini baro başkanından isteyebilir

26 SUNGURTEKİN ÖZKAN, Avukatlık Hukuku., s.239-240.

27 Türk hukukunda Türkiye Barolar Birliği ve baroda çalışan kişilerin sır saklama kuralına aykırı davranışları TCK m. 198 de yer alan ceza ile cezalandırılmaktadırlar (Avukatlık Kanununun m. 36/ son).

28 Disiplin Suçları ve İşlemleri 17.(1) Herhangi bir avukatın, Disiplin Kurulunun kanısınca, ahlaka aykırı bir suçtan, bir mahkeme tarafından mahkûm edilmesi veya Disiplin Kurulunun kanısınca böyle bir avukatın, yüz kızartıcı, hileli veya avukatlık mesleğinin etiğine aykırı bir davranıştan ötürü suçlu olması halinde, Disiplin Kurulu:
(a) O avukatın adının Avukatlar Sicilinden silinmesini emredebilir;
(b) Uygun göreceği bir süre için mesleği icra etmesini geçici olarak durdurabilir;2.48/1984
(c) Avukatın beş yüz bin Türk Lirasını geçmeyen bir para cezası ödemesini emredebilir;
(d) Avukata, uyarı veya kınama cezası verebilir;
(e) Huzurundaki işlem masraflarının ödenmesi için uygun göreceği bir emir verebilir.

sırlarını açıklaması konusunda avukatı ile ilişkisi de son derece önemli bir konudur.

Sır alanını koruma altına alan diğer yasal düzenlemedir. Avukatın avukat tutma varakası ile yetki alacağı kişi hakkında gerçeği bilmesi gerekmektedir; bu sayede avukat doğruyu öğrenme hakkına sahip olabilecektir²⁹. Bunun için de müvekkilin verdiği bilgilerin üçüncü kişilerce öğretilmeyeceği hususunda avukata güven duyması gerekmektedir³⁰.

Avukat işi gereği, müvekkilinin haklarını en iyi şekilde koruyabilmek için gizli kalması gereken bilgilere ulaşmaktadır³¹ ve güven ilkesi gereği ve hizmetin kamusal boyutu nedeniyle öğrendiği sırları açıklamaması gerekmektedir. Aksi halde müvekkilin avukatına güvenmemesi sebebiyle gerekli olan gizli bilgiler ve sırlar aktarılamayacağından dava eksik savunma yüzünden başarısızlıkla sonuçlanabilecektir. Savunma hakkının tam ve noksansız kullanılması gereği de hizmetin kamusal boyutunu ortaya koymaktadır³²

Avukatlık sırrı, mesleki faaliyet sırasında öğrenilen bilgilerden oluşup, bu sırrın mesleki faaliyetle sınırlı olarak öğrenilmesi gerekmektedir³³. Bunun dışında komşuluk ilişkisi nedeniyle ya da tesadüfen avukat tarafından öğrenilen sırların açıklanması ancak genel hükümlere göre kişilik hakkına saldırı nedeniyle avukatın sorumlu tutulmasına neden olabilecektir³⁴. Avukat avukatlık sözleşmesi ile yetkilendirilmese de kendisine başvuran kişilere ait öğrendiği sırları saklamakla yükümlüdür³⁵

Sır olarak nitelendirebileceğimiz bilgiler ya doğrudan müvekkilden öğrenilir ya da dosyadan, karşı yan dilekçelerden yahut benzeri yollardan edinilebilir³⁶. Müvekkilden doğrudan bir sırrın öğrenilmesi haberleşme yolu ile olabileceği gibi, yüz yüze de olabilmektedir³⁷.

Avukat ihbarla yükümlü kılınmalı mı sorusu da önemli bir konudur. Avukatlık mesleğine olan güvenin sağlanması açısından en önemli öge sır

29 EREM, Faruk, Meslek Kuralları, Ankara Barosu Yayınları 4, Ankara, 1995 s. 97; GÜNER, s. 473.

30 ÇELİK, s. 142.

31 İNCE, s. 19; GÜNER, s. 474.

32 GÜNER, s. 474.

33 GÜNER, s. 475.

34 GÜNERGÖK, Özcan, Avukatın Sır Saklama Yükümlülüğü, AÜ Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, Erzincan, 2003, C. VII, S. 1-2, S. 5, s. 657; GÜNER, s. 475.

35 ÇELİK, s. 141.

36 EREM, Faruk, Avukatlık Sırrı, ABD, Y. 1965, S. 5, s. 838.

37 ÇELİK, s. 143.

saklama olup, avukat ihbarla yükümlü kılınmamalıdır³⁸. Bu noktada bir örnek ile konuyu tartışabiliriz. Paris'te bürosunda çalışmakta olan bir avukata bir adam müracaat eder. Birisini öldürmeye karar vermiştir. Kendince kararında haklıdır. Ne kadar ceza göreceğini sorar, avukat bu soruya hiçbir cevap vermez, sadece adam öldürmenin dine, yasaya ve ahlaka aykırı olduğunu uzun uzun anlatır. Sonunda adamı fikrinden vazgeçirmeye çalışır. Adam inanmış görünerek bürodan ayrılır. Avukat birkaç gün sonra, kendisiyle konuşmuş olan adamın, tasarladığı cinayeti işlediğini gazetelerden öğrenir. Tahkikat sırasında, katilin aynı konuda avukatla konuşmuş olduğu ortaya çıkar. Savcılık, bir cinayet işleneceğini öğrendiği halde yasal mercilere ihbarda bulunmayan avukatın disiplin cezasına çarptırılmasını bağlı bulunduğu barodan ister. Paris Barosu Disiplin Kurulu, avukatın kendisine müracaat eden şahsa, adam öldürmenin dine, yasaya ve ahlaka aykırılığı konusunda bilgi vermek, onu kararından vazgeçirmek için çaba göstermek suretiyle görevini yaptığını, katilin anlattıklarının ise meslek sırrı sınırları içinde girdiğine ve bu sırrı açıklamaması gerektiğine karar vererek, avukat hakkında soruşturma talebini reddeder³⁹.

Avukatlık sırrı avukat tutma varakası ile yetkilendirilen kişilere ait bilgiler oluşturmaktadır. Sır saklama yükümlülüğü varakada belirtilen davanın veya işin bitmesi ile sona ermemektedir. Yükümlülük avukatın yaşamı boyunca sürmektedir⁴⁰.

Müvekkilin ölümü ile sır saklama yükümlülüğü sona erer mi?⁴¹ Avukatlık hizmetinin kamusal boyutu sırrı saklama yükümlülüğünü gerektirmektedir; eğer sır saklama konusundaki kamusal yarardan daha üstün bir kamu çıkarı gündeme gelirse yükümlülüğün sona ereceği kabul edilmektedir⁴².

iii. Avukatın Sır Saklama Yükümlülüğünün Kapsamı

Avukatın sır saklama yükümlülüğü hususunda özel hükümler TC Avukatlık Meslek İhtizatı'nda ve KKTC Avukatlar (İcrai – Meslek Ve Etiket) Tüzüğü'nde yer almaktadır⁴³. Avukatın meslek sırrı ile bağlı olması bir yükümlülük olup, Avukatlık Meslek İhtizatı'nda yer alan yükümlülüğe

38 GÜNER, s. 476.

39 GÜNER, s.481.

40 GÜNER, s. 477.

41 Türk hukukunda şikâyete bağlı olan sırrın korunması hakkı ölenin ikinci dereceye kadar üstsoy ve altsoy, eş veya kardeşlerine geçmektedir (TCK m. 131).

42 GÜNER, s. 476.

43 Türk hukukunda ilgili düzenlemeye göre avukatların kendilerine tevdi edilen gerek avukatlık görevi, gerekse Türkiye Barolar Birliği ve barolar organlarındaki görevleri dolayısıyla öğrendikleri hususları açığa vurmaları yasaktır (Avukatlık Kanunu m. 36).

aykırı davrananlar birtakım yaptırımlara tabi olacaklardır. Ayrıca aleyhlerinde disiplin cezası gündeme gelecektir.

Sır saklama yükümlülüğü avukatın yardımcıları, stajyerleri ve yanında çalışanları da kapsamaktadır⁴⁴, aykırılık halinde bu kişilerde avukat gibi yaptırıma tabi tutulmaktadır. Ayrıca avukatın sır saklama yükümlülüğü, eşi arkadaşları ve yakın çevresini de kapsamı gerektiği kanaatindeyiz. Avukatın işten veya meslekten çıkarılması halinde ise, görevi devralan avukatın da sır saklama yükümlülüğü kapsamında sorumluluğu devam etmektedir.

Avukatın sır saklama yükümü sadece kendi müvekkiline karşıdır. Üçüncü kişiye karşı sır saklama yükümü mevcut değildir. Avukat bir meselede birden fazla kişiye danışmanlık yapmış olduğu takdirde, bunların tümüne karşı sır saklamakla yükümlü olacaktır⁴⁵.

Ayrıca avukatın da, iş sahibine belli ölçüde güven duyması gerekir. Bu güvenin olmadığı durumlarda; avukat, TC AK.m.38/1-a'ya aykırı davranıp davranmayacağından yani işi reddetmesi gerekip gerekmediğinden emin olamayacağı gibi iş sahibi tarafından kendisine verilen bilgilerin doğruluğundan şüpheye düşebilecektir. Bu durumda, üstlenilen işin gereği gibi yerine getirilemeyeceği açıktır. Sonuç olarak avukat ile iş sahibi arasında karşılıklı güven olmalıdır. Bu güvenin eksikliği halinde, avukatlık hizmeti gerektiği gibi yerine getirilemez⁴⁶. KKTC hukuku açısından da bir avukat, Mahkeme tarafından kendine havale edilen ve sadece

haklı bir sebep göstermek suretiyle reddedebileceği davalar dışında, herhangi bir davayı, sebep göstermeksizin, kabul etmekte veya reddetmekte serbesttir⁴⁷.

Müvekkilin her sırrı korumadan yararlanamaz. Avukatın saklamaya yükümlü olduğu ve tanıklık etmekten çekinme hakkı bulunduğu sırlar, sadece kendisine mesleğin icrasına ilişkin olarak açıklanmış sırlardır. Avukatın müvekkili ile yakın arkadaş olması halinde, mesleğin gereği olmayıp da, sıkı ilişkilerinden dolayı öğrendiği sırların açıklanmasından dolayı avukatın mesleki sorumluluğu söz konusu olmayacaktır. Bu halde sırrı açıklanan kişi genel hükümlere göre, kişilik haklarına saldırı sebebiyle avukatı sorumlu tutabilecektir. Çünkü kişinin gizlilik alanının korunması da onun kişilik

44 Türk hukukunda Meslek Kuralları m. 37'de bahsi geçen kişilerin de bu yükümlülüğe tabi olduğu açıkça düzenlenmiştir.

45 GÜNERGÖK, Özcan, Avukatlık Sözleşmesi, Ankara, 2003, s.100.

46 AYBAY, Rona, "Avukatlığın "Kamu Hizmeti" ve "Serbest Meslek" Niteliği Üzerine" Yıldırım Uler'e Armağan, YDÜ Yayınları, Lefkoşa – 2014, s.169.

47 "1981 Avukatlar (İcrai – Meslek Ve Etik) Tüzüğü", Madde.7 Davaların Kabul Edilmesi ve Reddi.

haklarındandır ve bir hukuka uygunluk sebebi bulunmadıkça kamuya sunulamaz⁴⁸.

Avukatın sır olarak saklaması gereken şeyler sadece özel şeylerden ibaret değildir. Müvekkilin işletmesi, iş ilişkileri ve politik görüşleri ve vergiyle ilgili hususlar da meslek sırrı kapsamındadır⁴⁹. Bazen bir işletmeye özgü ticari bir husus da gizli tutulmalıdır. Edinilen ve gizli tutulması gereken bilgilerin, mesleki faaliyet sırasında veya avukatlık sıfatı dolayısıyla öğrenilmiş olması gerekir. Örneğin bir duruşmaya arabasıyla gitmekte olan avukatın bir trafik kazasına tanık olması halinde, kaza ile ilgili tanıklıktan kaçınma olanağı bulunmaz. Zira tanıklık edeceği konudaki bilgisini, gözlemine mesleki statüsü içinde edinmiş olmadığı gibi, mesleği icrasında da edinmiş değildir. Dolayısıyla bunlara dayanıp tanıklıktan kaçınamaz. Ancak daha sonra o kazayla ilgili davada, vekâlet görevi alırsa, tanıklıktan çekinebilecektir. Sırrın mesleği, icra sırasında öğrenilmesi yeterli olmayıp, icra edilen meslek ile doğrudan doğruya ilgili olması gerekir⁵⁰.

Sanığın müdafine, müdafinin sanığa yazdığı mektup, elektronik haberleşme gizli olup, açılmaz, kontrol edilemez. Sadece müdafî postasının olup olmadığı denetime tabidir. Yazışma yetkisinin kullanımında sanığa gönderdiği yazışmaların, postanın müdafinden geldiğinin tutukevi görevlilerince anlaşılmasını sağlayacak şekilde olmasına özen gösterilmelidir. TC CMK m.154 ve TC AK madde 126'ya göre, şüpheli veya sanıkla veya avukat arasındaki yazışmalara bu kişiler nezdinde bulundukça el konamaz⁵¹.

Birleşmiş Milletler (BM) Havana Prensipleri'nin 22.maddesi gereğince "Hükümetler, avukatların müvekkilleriyle mesleki ilişkileri kapsamındaki tüm görüşmelerin ve haberleşmelerinin gizli olduğunu kabul eder ve buna saygı gösterir". Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin Tavsiye Kararında da aynı anlayış kaleme alınmıştır. Devletlere, avukat- müvekkil ilişkisinin gizliliği hakkında, dosyaların, belgelerin elektronik haberleşme içeriğinin gizliliği de dahil bu kurala uyulmasını sağlama zorunluluğu getirmiştir. Aynı şekilde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine göre, tutuklu sanığın avukatıyla görüşmesinin engellenmesi, adil yargılanma hakkı yanında mahkemeye gidebilme hakkının da ihlalidir. Delillerin karartılması gibi bir tehlike yoksa sanık ve avukatın görüşmesi gizli ve özeldir⁵².

48 GÜNERGÖK, Avukatlık Sözleşmesi..., s.100.

49 GÜNERGÖK, Avukatlık Sözleşmesi..., s.102.

50 SUNGURTEKİN ÖZKAN, Avukatlık Hukuku..., s.243-244.

51 KORKUSUZ Refik – KORKUSUZ Halit, s.195-196.

52 KORKUSUZ, Refik – KORKUSUZ, Halit, s.195.

21. Yüzyılda Avukatlık Meslek Kurallarına Dair Turin İlkeleri de sır saklama yükümlülüğü ile ilgili düzenlemelere yer vermiştir. Avukat-Müvekkil İlişkisinin Ayrıcalığı başlığı altında “Müvekkillerini temsil etmeleri vesilesiyle öğrendikleri her türlü gerçeği ve bilgiyi gizli tutmak avukatların görevidir” şeklindeki açıklama sır saklama yükümlülüğü ile ilgilidir. Bir diğer düzenleme de Bilgi Açıklama Yükümlülüğünün Olmaması başlığı altında “Avukatlar mesleklerini icra ederken elde ettikleri bilgileri açıklamaya zorlanmamalıdır” şeklindedir⁵³.

Avukatlık mevzuatımızın ve diğer tüm dünya avukatlık mevzuatlarının ortak niteliği olarak belirlenmiş olan “meslek sırrı/gizlilik yükümlülüğü” ilkesi hiçbir koşul ya da zorunluluk altında ödün verilebilecek bir ilke değildir. Aksi durum meslek niteliğinin belirsizliğine ve mesleğin ifa edilememesine yol açar ki başta, ”hak arama hakkı” ve “savunma hakkının dokunulmazlığı” ilkesi olmak üzere “adil yargılanma hakkı”, özgürlük ve güvenlik hakkı”, “özel yaşamın dokunulmazlığı ve gizliliği” hakları da tamamen ortadan kaldırılmış olur ki, bu durumun demokratik hukuk devleti ile bağdaşması düşünülemez⁵⁴.

§2 Avukatın Mesleki Sırrı İle Bağlılıktan Kurtulabilmesi

I. Müvekkilin Rızası

Avukatlık Yasasının 36/II maddesi, avukatın sır saklama yükümlülüğünden, sırrın açıklanması konusunda iş sahibinin olur vermesi ile kurtulacağını öngörmektedir. Maddeye göre avukat, gerek iş sahibi tarafından kendisine aktarılan ve gerekse mesleki faaliyeti sırasında başka yollardan edindiği, iş sahibine ait gizli kalması gereken bilgileri iş sahibinin olur vermesi halinde açığa çıkarabilecek ve bu konularda tanıklık yapabilecektir⁵⁵. Sır saklama yükümlülüğüne uymayan yani AY madde 36’da belirlenen yükümlülüğe aykırı davranan avukat hakkında Türk Ceza Yasasının 279. maddesi gereğince yaptırım uygulanmaktadır. Ayrıca işin etik yönü nedeniyle avukat hakkında disiplin cezası da uygulanmaktadır. TC AK m.46/II avukatın meslek sırrı sayılan hususlarda müvekkilin muvafakatiyle tanıklık edebileceğini

53 21. Yüzyılda Avukatlık Meslek Kurallarına Dair Turin İlkeleri 27 Ekim 2002 tarihinde Sydney’de toplanan Uluslararası Avukatlar Birliği (UIA) Genel Kurulu’na kabul edilmiştir. Detaylı Bilgi İçin Bknz. http://www.barobirlik.org.tr/mevzuat/avukata_ozel/meslek_kurallari/turin_ilkeleri.pdf.

54 “Avukatların sır saklama yükümlülüğünün kapsamı, yükümlülüğün ihlalinin hukuki ve cezai yaptırımı nedir?”, <http://www.hukukihaber.net/pratik-bilgiler/avukatların-sır-saklama-yukumlulugunun-kapsami-yukumlulugun-ihlalinin-hukuki-ve-cezai-yaptirimi-nedir-h51431.html>, E.T. 23.05.2017.

55 GÜNER, s.486.

düzenlemektedir. Kanun bu halde dahi avukatın tanıklıktan çekinebileceğini bildirmektedir.

KKTC için de daha önce de belirttiğimiz üzere, müvekkilinin sırlarını paylaşmak meslek etiği çerçevesinde etik kurallarına aykırı bulunmuş, sırrı saklamak avukatın vazifesi ve hakkı olarak belirtilmiştir.

Müvekkilin rızası, avukatı, yükümlülükten kurtarmakta ama müvekkil dilerse buna rağmen o sırrı saklayabilmek bakımından tanıklık yapmaktan kaçınabilmektedir. Avukat, müvekkilinin sırrın açıklanmasına ilişkin olarak verdiği muvafakati, ispat edilebilir biçimde sağlamış olmalıdır. Avukat, müvekkilinin sırrın açıklanması konusunda verdiği muvafakat üzerine sırrı açıklamanın, arzulanan sonucu ortaya çıkaramayacağını anladığında, sırrı saklamaya devam edebileceği ve buna Avukatlık Kanununun 36/II. maddesinin olanak sağladığı belirtilmelidir⁵⁶.

Sır sahibinin ölümünün, sır ile bağılılığı ortadan kaldırıp kaldırmadığı, özellikle mirasçılara karşı da sırrın tutulup tutulamayacağı tartışmalıdır. Bu arada ölen müvekkilin ölümünden önce avukatını sır saklama yükümlülüğünden kurtarmış olması da mümkündür. Ancak bu durumda dahi, avukat tanıklık yapmak zorunda değildir. (TC AK m.36/II). Her hak gibi bunun da dürüstlük kuralına uygun olarak kullanılması gerekir⁵⁷.

II. İztırar Hali (Zorunluluk Hali)

Avukatın taammüden işlenen ağır suçlar konusunda bilgi sahibi olması halinde, bunu açıklaması gerekip gerekmediği tartışmalı bir konudur. TCK m.279'a göre kamu adına soruşturma ve kovuşturma gerektiren bir suçun işlendiğini göreviyle bağlantılı olarak öğrenip de yetkili makamlara bildirimde bulunmayı ihmal eden veya bu hususta gecikme gösteren kamu görevlisi altı aydan iki yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır. Sanığın bir sırrını mesleği dolayısıyla öğrenmiş olan savunma avukatını da dâhil etmek, hukuk devletinin üzerine inşa olduğu üç temelden biri olan savunma hakkını zedeler. Ancak bundan avukatın bu tür cürümlerin işlenmesini teşvik edebileceği veya bu gibi eylemlere katılabileceği sonucu çıkarılamaz. Böylesi cürümlere aktif olarak katılan veya bunları teşvik içinde olan avukat, kendisi suç işlemiş olacaktır. Avukatlık, özel nitelikte güvene dayalı olarak yürütülen mesleklerdendir. Bu güvenin korunması hem meslek, hem kamu menfaatinde. Avukata güvensizlik, serbest avukatlığın yara alması, savunma

56 SUNGURTEKİN ÖZKAN, Avukatlık Hukuku., s.247.

57 SUNGURTEKİN ÖZKAN, Avukatlık Hukuku., s.247.

hakkının dolayısıyla hukuk devletinin zedelenmesi demektir. Bu da, kamu menfaatine uygun değildir⁵⁸.

KKTC hukukunda Mesleki sırları muhafaza etme vazifesi, üçüncü şahısların, mesleki dolayısıyla avukata verdiği sırları ve, keza, netice itibarıyla başarıya ulaşılsa bile, bir anlaşmaya varmak için yapılan konuşmalar sonucu elde edilen sırları da kapsamaktadır. Mahremiyet diğer avukatlar tarafından kendine verilen sırları da kapsar. Avukat meslekinin icrası esnasında müvekkili ile ilgili olarak sırlarını öğrenmiş bulunduğu herhangi bir husus ile ilgili başka bir meseleyi, müvekkilinin muvafakati olmaksızın, kabul etmemelidir. Ancak avukat, aynı konu ile ilgili olarak daha önce mütalaa verdiği başka bir müvekkil tarafından kendine verilmiş olan sır dolayısıyla, vazifesinin ifasında müşkül mevkide kalacağına dürüst ve makul bir surette inanmadıkça, bir davayı kabul etmekten men edilmiş sayılmamaktadır⁵⁹.

Bir diğer önemli konuda, hak ettiği ücretini almak için dava açan veya icra takibi yapan bir avukatın yasal ve doğal bir hakkını kullandığı kuşkusuzdur. Bu hakkını savunabilmesi için kanıt yönünden bir zorunluluk ortaya çıkıyorsa avukat zorunlulukla oranlı ölçüde iş sahibine ait sırları açıklamalıdır. Ancak sırrı açıklama durumunda sır alanının korunması ilkesi meslek mensubunun çıkarını koruması çatışma durumunda kalmaktadır. Bu gibi durumlarda avukatın kendini savunması bir hak olarak kabul edilirse, çelişkili görünüm ortadan kalkar ve avukatın sırrı açıklamadan sorumlu tutulması gerekir⁶⁰.

III. Avukatın Özel Hukuka Dayanan Tazminat İstemi, Ceza Hukukuna Dayanan Yaptırım veya Meslek Hukukuna Özgü Disiplin Cezası Tehdidi Altında Bulunması Hali

Avukatın, özel hukuka ilişkin tazminat istemi, meslek hukukuna özgü disiplin cezası veya ceza hukukuna dair ceza tehdidi altında bulunduğu hallerle ücret konusundaki ihtilaflarda, mevcut maddi ve hukuki durum çerçevesinde kendisinin kişisel menfaatlerini koruma yetkisine sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu gibi hallerde, müvekkilin avukatın sır saklama yükümlü olduğunda ısrar etmesi, hileli hareket sayılmalı ve avukat bu çerçevede sır saklama yükümlülüğünden kurtulmuş kabul edilmelidir⁶¹.

TC ve KKTC hukuku açısından sır saklamakla yükümlü olan avukat, kendini savunabilmek için iş sahibine ait sırrı açıklamak zorunda kalmış

58 MISIR, Haşim, Avukatlık Disiplin Hukuku, Ankara – 2008, s.404 / SUNGURTEKİN ÖZKAN, Avukatlık Hukuku., s.248

59 1981 AVUKATLAR (İCRAİ – MESLEK VE ETİKET) TÜZÜĞÜ, Madde 8.

60 GÜNER, s.487.

61 ÖZKAN SUNGURTEKİN, Avukatlık Hukuku., s.249.

olabilir. Bunu, özel hukuka ilişkin tazminat istemi ile yargılandığı davada yapabileceği gibi eyleminin suç oluşturması halinde açılan ceza davasında veya meslek kuralları gereği yapılan disiplin yargılaması sırasında da yapabilir. Avukatın aleyhine açılmış bir ceza ya da hukuk davasında kendini savunması, iş sahibinin bir sırrını açıklamasına bağlı ise avukat, savunma sınırları dâhilinde iş sahibine ait sırları açıklayabilecektir⁶².

Bu kişilerin sır saklama yasağına aykırı davranışları ortaya çıktığında, Ceza Hukukunun temel ilkelerinden olan “suç ve cezaların kişiselliği” ilkesi gereği avukatın cezalandırılması söz konusu olmasa da, avukatın yanındaki elemanın sırrı açıklamasından hukuksal anlamda sorumlu tutulması mümkündür. Ayrıca avukatın, yanında çalışan bu kişilerin meslek sırrına aykırı davranışları halinde, avukatın gerekli önlemleri almaması nedeniyle kusurunun saptanması durumunda, disiplin cezası ile cezalandırılması da mümkün bulunmaktadır. (MY madde 37/son).

§3 Avukatın Sır Saklama Yükümlülüğü İle İlgili Türkiye Cumhuriyeti’nden Örnek Kararlar ve KKTC Avukatlar Kanunu

I. Türkiye Cumhuriyeti Yargıtay Kararları

Avukatın sır saklama yükümlülüğü ile ilgili olarak Yargıtay içtihatlarında bazı kararlar bulunmaktadır. Konumuz ile ilgili ilk inceleyeceğimiz karar Yargıtay Ceza Dairesi 2009/19013 E. , 2011/21017 K. Sayılı kararı üzerine olacaktır. Dosyada; sanığın, kesinleşmiş 2 yıl 6 ay hapis cezasının infazı için hakkında yakalama kararı çıkarılan Dursun isimli şahsın müdafiliğini üstlendiği, Dursun’un 2005 yılı Temmuz ayında Almanya’dan Türkiye’ye giriş yaparak aynı ay bürosunda sanıkla görüştüğü ve teslim olmak istediğini ifade ettiği, sanığın ise yeni yürürlüğe giren 5275 sayılı İnfaz Kanunu’na göre 75 yaşını doldurmuş kişilerin cezasını evinde infaz edeceğine dair düzenleme olduğundan bahisle teslim olmamasını öğütleyip yaş düzeltme davası açacağını söylediği, bu şekilde Dursun’u teslim olmaması hususunda ikna ettiği, önce Aybastı Asliye Hukuk Mahkemesi’ne yaş tashihi davası açtığı, reddedilmesi üzerine bu kez de Perşembe Asliye Hukuk Mahkemesi’ne aynı nitelikli dava açtığı, davaların devamı sırasında Dursun’la görüştüğü, ihbar üzerine Dursun’un 23.01.2006 tarihinde yakalandığı, yargılama sonunda mahkemece sanığın eyleminin 5237 sayılı TCK’nın 284. maddesinde tanımlanan hükümlü bir kişinin bulunduğu yeri bildiği halde yetkili makamlara bildirmeme suçundan hükümlülüğüne karar verildiği bildirilmiştir.

62 GÜNER, s.487.

Dava konusu ile ilgili olarak Yargıtay “*Sanığın özgür iradesiyle seçeceği bir avukatın yardımından yararlanmasını öngören Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 6/3-c, Anayasamızın iddia, savunma ve adil yargılanma hakkını öngören 36, 1136 sayılı Avukatlık Kanunu’nun dürüstlük ve güven ilkelerini öngören 34 ve avukatın sır saklama yükümlülüğünü düzenleyen 36. maddelerindeki düzenlemeler dikkate alındığında sanık avukatın, hakkında yakalama kararı bulunan vekil edenin yerini adli mercilere bildirmemesinin sır saklama yükümlülüğü ile bağlantılı olarak TCK’nın 24/1. maddesi anlamında kanunun hükmünü (görevini) yerine getirme hukuka uygunluk nedeni olarak değerlendirilerek CMK’nın 223/2-d maddesi gereğince anılan suçun oluşmayacağına kabul edilmesi*” yönünde karar vermiştir.

Konumuz ile ilgili bir diğer örnek Yargıtay Ceza Dairesi 2016/8579 E. , 2016/9046 K. Sayılı kararı üzerine olacaktır. Dosya kapsamına göre sanık avukatın müşteki vekili sıfatıyla müvekkilinden olan vekalet ücretlerini alamadığı için, aralarındaki vekil müvekkil ilişkisi kapsamında edindiği mesleki sıraları müştekidenden alacaklı olan ... ile paylaştığı gibi, müştekinin cep telefonuna 16/11/2013 tarihinde “... lehine menşee Şahmar üzerindeki tapunun iptali için pazartesi dava açılacak, Avukat... Bey tarafından ben de tüm hukuki bilgileri paylaşıp dilekçeleri hazırlayacağım bir avukatın ücretini ödememek sizi ihya etmeyecek bunu bilin” şeklinde mesaj göndermek suretiyle 1136 sayılı Avukatlık Kanununun 36. maddesindeki sır saklama yükümlülüğüne aykırı davrandığı iddiasına ilişkin olarak son soruşturmanın açılmasını gerektirir suç şüphesi bulunduğu, suçun manevi unsuru olan kastın ve delillerin takdir ve değerlendirilmesinin de son soruşturma aşamasında davayı görececek olan mahkemesine ait olduğu gözetilmeden yazılı şekilde karar verilmesinde isabet görülmediğinden bahisle 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanununun 309. maddesi uyarınca bozulması lüzumu ... Bakanlığı ...Genel Müdürlüğü ifadeli, 28/07/2016 gün ve 94660652-105-36-1409-2016-Kyb sayılı Kanun yararına bozmaya atfen Yargıtay C.Başsavcılığından tebliğname ile Daireye ihbar ve dava evrakı ile birlikte tevdi kılınmakla gereği düşünülmüş.

Dava konusu ile ilgili Yargıtay “*Müştekidenden vekalet ücretini alamayan sanığın tahsilatı sağlamak amacıyla yine müştekiye gönderdiği anlaşılabilir mesaj içeriklerine, herhangi bir hukuki bilgi veya sırrın paylaşıldığı iddiasının bulunmamasına ve tüm dosya kapsamına nazaran son soruşturmanın açılmasına yer olmadığına dair Ağır Ceza Mahkemesinin 13/10/2015 tarih ve 2015/393-395 sayılı kararında bir isabetsizlik görülmediğinden vaki karara yönelik kanun yararına bozma isteminin reddine*” karar vermiştir.

II. Türkiye Barolar Birliği Disiplin Kurulu Kararları

Avukatın sır saklama yükümlülüğü ile ilgili olarak, Türkiye Barolar Birliği Disiplin Kurulu kararları da bulunmaktadır⁶³.

TBB “*Avukatın görevi nedeniyle öğrendikleri hususları açığa vurmaları yasak olup, bu hususlarda tanıklık edebilmeleri de iş sahibinin muvafakatine bağlıdır*”⁶⁴ demiştir. Bir başka karar da “*Şikâyetli avukatın bizzat kendisi herhangi bir ceza veya disiplin tehdidi olmaksızın tanıklıktan çekinme hakkı olduğu halde, müvekkillerinden biri yararına meslek sırrını açıklamak suretiyle diğer müvekkili zararına beyanda bulunduğundan söz konusu eylem disiplin suçu oluşturur*”⁶⁵ demiştir.

Konumuz ile ilgili TBB Disiplin Kurulu Kararı şu şekildedir; “*Şikâyetli avukat hakkında ‘Konya 2.Asliye Ceza Mahkemesi’nin 2002/412 esas sayılı davasında sanığın vekili olarak bulunduğu halde aynı davada sanığın tanığı olarak ifade verdiği, bu durumun avukatlık etiğine aykırı olduğu’ iddiası ile başlatılan disiplin kavuşturması sonucunda; Avukatın vekil olarak nazır bulunduğu bir davada tanık olarak dinlenmesini engelleyen bir hüküm, ne hukuk, ne de ceza yargulamaları usulünde mevcut değildir. Bunun ötesinde, hukukumuzda ayrık hükümler saklı kalmak üzere, ilke olarak tanıklık zorunludur*”.

Konumuz ile ilgili bir diğer karar da Barolar Birliği Disiplin Kurulu’nun 2014 yılında vermiş olduğu bir karar⁶⁶ üzerine olacaktır. Söz konusu karar Şikâyetlinin Avukat A’nın Şikâyetçinin yeni vekili olarak atanması nedeniyle on yıl birlikte çalıştıkları Şikâyetçiye ait sır olarak nitelenebilecek hususları ana işletme olan X Genel Müdürlüğü’ne yazdığı mektupla açıkladığı ve bu açıklamanın kendisi tarafından dahi üçüncü şahıslar tarafından öğrenilmesi halinde sıkıntı yaratacağının bildirilmiş olması karşısında meslek sırrına sahip çıkmadığı, güven ilkesine aykırı davrandığı yönündeki iddia üzerinedir. İddia üzerine Barolar Birliği’nin kararı ise şu şekildedir; “*Şikâyetlinin Avukat A.B.’ün Şikâyetçinin yeni vekili olarak atanması nedeniyle on yıl birlikte çalıştıkları Şikâyetçiye ait sır olarak nitelenebilecek hususları ana işletme olan ... Genel Müdürlüğü’ne yazdığı mektupla açıkladığı ve bu açıklamanın kendisi tarafından dahi üçüncü şahıslar tarafından öğrenilmesi halinde sıkıntı yaratacağının bildirilmiş olması karşısında meslek sırrına sahip çıkmadığı, güven ilkesine aykırı davrandığı açıktır. Bu nedenlerle eylemin disiplin suçu oluşturmadığına ilişkin Baro Disiplin Kurulu’nca yapılan hukuksal değerlendirme isabetli bulunmamış ve*

63 ÇELİK, Lamih, TBB Disiplin Kurulu Kararları Işığında Avukatlık Meslek Kuralları”, Ankara, - 2008, s.91-92.

64 13.04.2002 T.E. 2001/305 K.2002/116.

65 18.05.2002 T.E. 2002/66 K.2002/159.

66 Barolar Birliği Disiplin Kurulu Kararı T. 04.04.2014 E. 2014/11 K. 2014/223.

eylem Avukatlık Yasası 34, 36, 134 ve TBB Meslek Kuralları 3, 4, 37. maddelere aykırı olmakla disiplin cezası tayini gerekmiştir.”

III. KKTC Avukatlık Kanunu

KKTC hukuku açısından avukatların sır saklama yükümlülüğüne uymaması neticesinde almış oldukları bir disiplin kurulu kararı ya da mahkeme kararı ne yazık ki bulunmamaktadır. Bu nedenle bu bölümde sadece KKTC Avukatlık Kanunu’nda yer alan “Disiplin Suçları ve İşlemleri” bölümünü açıklayacağız.

KKTC “Avukatlık Yasası” avukatların disiplin kurallarına uymamaları neticesinde bir takım işlemlerin uygulanacağını belirtmektedir. Avukatın müvekkili tarafından edildiği bilgiyi saklamaması da bir disiplin suçu oluşturmaktadır. Avukatlık Kanunu madde 17 Herhangi bir avukatın, Disiplin Kurulunun kanısınca, ahlaka aykırı bir suçtan, bir mahkeme tarafından mahkum edilmesi veya Disiplin Kurulunun kanısınca böyle bir avukatın, yüz kızartıcı, hileli veya avukatlık mesleğinin etiğine aykırı bir davranıştan ötürü suçlu olması halinde, Disiplin Kurulu bazı yaptırımların uygulanacağını belirtmektedir.

Genel olarak bu yaptırımlar, avukatın adının Avukatlar Sicilinden silinmesini emredebilir; Uygun göreceği bir süre için mesleği icra etmesini geçici olarak durdurabilir; Avukatın beş yüz bin Türk Lirasını geçmeyen bir para cezası ödemesini emredebilir; Avukata, uyarı veya kınama cezası verebilir; Huzurundaki işlem masraflarının ödenmesi için uygun göreceği bir emir verebilir şeklindedir.

Sonuç

Sır saklama yükümlülüğü, müvekkilinin avukat ile olan ilişkisinde hiç şüphe yok ki en önemli konulardan birisidir. Avukatına tam olarak güvenen müvekkil, bildiği bütün bilgileri hiçbir endişe ve korku duymadan avukatına aktarabilecek ve adaletin tam olarak sağlanmasına katkıda bulunabilecektir.

Avukatın sır saklama yükümlülüğü ile ilgili çalışmamız süresince dikkatimizi çeken üç nokta olmuştur. Bunlardan ilki avukatlık sırrı, mesleki faaliyet sırasında öğrenilen bilgilerden oluşup, bu sırrın mesleki faaliyetle sınırlı olarak öğrenilmesi gerekmesi üzerinedir. Yani avukatın, mesleki faaliyetleri dışında edindiği bilgiler avukatlık sırrı kapsamında değerlendirilmeyecektir. İkinci mesele sır saklama yükümlülüğü avukatın yardımcıları, stajyerleri ve yanında çalışanları içinde geçerli olup, aykırılık halinde bu kişilerin de avukat gibi yaptırıma tabi tutulması gerekmektedir. Son nokta ise, avukatın herhangi bir suçu önlemek adına öğrendiği bilgiyi yetkili mercilerle paylaşp

paylaşamayacağı meselesi ile ilgilidir. Bu noktada da kanaatimiz, avukatın gereken sorumluluğu göstermesi ancak öğrendiği bilgiyi paylaşmaması yönündedir. Bu bilgilerden hareketle, avukatın sır saklama yükümlülüğüne gerek ulusal gerekse uluslararası düzenlemelerde yer verilmiş ve avukatın sır saklama yükümlülüğüne uymaması durumlarda gerekli yaptırımlara tabi tutulacağı belirtilmiştir.

Son olarak avukatlık yasasının ve diğer tüm dünya avukatlık yasalarının ortak niteliği olarak belirlenmiş olan “meslek sırrı/gizlilik yükümlülüğü” ilkesi hiçbir koşul ya da zorunluluk altında ödün verilebilecek bir ilke değildir. Avukatlar bu bilinçle birlikte dürüstlük ilkesi gereğince müvekkillerinin her koşulda kendisine güvenmelerini sağlamalıdır.

Kaynakça

- AKİPEK, Jale/Akıntürk, Turgut, Türk Medeni Hukuku, Şahsın Hukuku, Ankara 1996.
- AYBAY, Rona, “Avukatlığın “Kamu Hizmeti” ve “Serbest Meslek” Niteliği Üzerine” Yıldırım Uler’e Armağan, YDÜ Yayınları, Lefkoşa – 2014
- ÇELİK, Lamih, Avukatlık Meslek Kuralları, Güncellenmiş 3. Bası, Ankara, 2016.
- EREM, Faruk, Avukatlık Sırrı, ABD, Y. 1965.
- EREM, Faruk, Meslek Kuralları, Ankara Barosu Yayınları 4, Ankara, 1995.
- GÜNER, Semih, Avukatlık Hukuku, Genişletilmiş 6. Bası, Ankara, 2015.
- GÜNERGÖK, Özcan, Avukatın Sır Saklama Yükümlülüğü, AÜ Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, Erzincan, 2003, C. VII, S. 1-2.
- GÜNERGÖK, Özcan, Avukatlık Sözleşmesi, Ankara, 2003.
- İNANCI, Haluk, 21.YY’da Avukatlık ve BARO, İstanbul – 2008
- KORKUSUZ, Refik, - KORKUSUZ, Halit, Avukatlık Hukukuna Giriş 4. Bası, Bursa, 2016.
- MISIR, Haşim, Avukatlık Disiplin Hukuku, Ankara – 2008.
- SAYMAN, Yücel, Avukatlık Zamanı, İstanbul – 2006.
- SUNGURTEKİN, ÖZKAN, Meral, En Son Değişikliklerle Avukatlık Hukuku, İzmir – 2006.
- SUNGURTEKİN ÖZKAN, Meral, Meslek Sırrı, Hukuk Kurultayı, 2000, Ankara Barosu Yayını, Ankara, 2000, C. 4.

İnternet Kaynakları

21. Yüzyılda Avukatlık Meslek Kurallarına Dair Turin İlkeleri 27 Ekim 2002 tarihinde Sydney’de toplanan Uluslararası Avukatlar Birliği (UIA) Genel Kurulu’nca kabul edilmiştir. http://www.barobirlik.org.tr/mevzuat/avukata_ozel/meslek_kurallari/turin_ilkeleri.pdf.

“Avukatların sır saklama yükümlülüğünün kapsamı, yükümlülüğün ihlalinin hukuki ve cezai yaptırımı nedir?”, <http://www.hukukihaber.net/pratik-bilgiler/avukatlarin-sir-saklama-yukumlulugunun-kapsami-yukumlulugun-ihlalinin-hukuki-ve-cezai-yaptirimi-nedir-h51431.html>, E.T. 23.05.2017.

Davadan Feragat ve Davayı Kabul Müesseselerinin Vergi Yargılama Hukukundaki Yeri ve Önemi

Taner Ercan¹

Özet

Hukuk Devleti'nin bir neticesi olarak yasal düzenlemeler çerçevesinde tesis edilen dava hakkı, hakkın korunması yönünde tarafların özgürce tasarrufta bulunması olup hukuk sisteminin sağladığı bir imkandır. Bu olanak tarafların yasaların elverdiği ölçüde farklı biçimlerde kullanılmasıyla işlerlik kazanmaktadır. Dava aşamasına gelmiş bir uyuşmazlığın sonuçlandırılması yalnızca mahkeme kararı ile gerçekleşmemekte, tarafların “taraf işlemleri” olarak nitelenen feragat ve kabul kurumlarının usul hükümlerine uymak şartı ile talep edilmesi halinde nihayete ermektedir. Dava konusundan kısmen ya da tamamen vazgeçmek anlamına gelen davadan feragat ve davayı kabul, yargılama hukukunun temel kurumları arasında yer almaktadır. Vergi yargısının da dahil olduğu İYUK'nda davayı sona erdiren taraf işlemlerinin yargılama sürecinde davaya etkisi hayli önemlidir. Ayrıca idari yargının kendisine has nitelikleri dikkate alındığında, bu kurumların özel hukuk kapsamında hüküm ifade eden HMK düzenlemelerinin idari yargılamaya tatbiki aşamasında özenli davranılması gerekmektedir. Zira HMK özel hukuka ilişkin hakların gerçekleşmesine yönelik düzenlemeler içermektedir. Medeni usul hukukunun ödevi özel hukuka yönelik uyuşmazlıkların yargı organları önünde çözümünü için gerekli yargılama kurallarının tatbikidir. Özgün niteliklere haiz idari yargılama usulü de bu çerçevede diğer yargılama usullerinden farklılıklar arz etmektedir. İdari yargılama usulünün uygulandığı vergi ile ilgili uyuşmazlıkların da dahil olduğu sorunların çözümünde, idari yargı mercileri tarafından kamu yararı ölçütü esas alınmaktadır. Buna mukabil “medeni yargılama usulünün uygulandığı özel hukuk uyuşmazlıklarının çözümünde görevli yargı mercileri tarafından kamu yararı ölçütünün göz önüne alınmaması”, özel hukuk mantığı ve subjektif hak kavramının esas

1 Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İİBE, Maliye Bölümü, taner.ercan@klu.edu.tr,
Orcid; 0000-0001-9647-0127

alınması bu çerçevedeki temel farklılıkların başında gelmektedir. Bu ve benzeri sebepler dolayısıyla davadan feragat ve davayı kabul kurumları, yargılama sürecinde yorumlanırken İYUK'nun 31. maddesine binaen yaptığı atıf gereği yargılama aşamasında üzerinde hassasiyetle durulması gereken müesseselerdir. Bu minvalde çalışmamızda, öncelikle yargılamayı sona erdiren taraf işlemlerinden feragat ve kabul kurumlarının HMK kapsamındaki hukuki nitelikleri ortaya konacaktır. Çalışmanın müteakip bölümünde, ilgili kurumların idari yargı kapsamında yer alan vergisel uyumsuzlıklardan doğan davalara yansımalarına yönelik değerlendirmeler yapılması amaçlanmıştır.

1. Giriş

Dava açma hakkı kadar açılmış davalarda üzerinde yasaların elverdiği ölçüde “tasarrufta bulunma” davranışı da hak arama özgürlüğünün bir tezahürüdür. Nitekim 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 36. maddesinde; “*Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.*” şeklinde hüküm yer almaktadır. Ayrıca 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun (HMK) 24. maddesinde; “*Kanunda açıkça belirtilmedikçe, hiç kimse kendi lehine olan davayı açmaya veya hakkını talep etmeye zorlanamaz. Tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edebilecekleri dava konusu hakkında, dava açıldıktan sonra da tasarruf yetkisi devam eder.*” ifadesi bulunmaktadır. Bu bağlamda tarafların dava konusuna yönelik tasarrufta bulunabilmesinin belirgin bir neticesi; dava açmaya ya da açmış olduğu bir davayı sonuna kadar takip etmeye zorlanamamasıdır. Taraflar, yasada yer aldığı kapsamda dava üzerindeki yetkilerini ve haklarını hür bir şekilde kullanma, bu yönde davranma yetki ve salahiyetine sahiptir.

Hukuk düzenin savunmuş olduğu hakkı, bu hakkı ihlal edilen kişi “hakkın korunmasını” yargı organlarından isteyebilmektedir. Dava hakkı olarak nitelendirilen bu talep, davanın yargı organları nezdinde tetkik edilmesi esnasında tarafların uyumsuzlığa yönelik farklı tasarruflarda bulunma hakkına mani olmaz. Bu bağlamda, tasarruf ilkesinin yansımaları olarak dava tarafları vasıtasıyla gerçekleştirilebilecek “taraf işlemleri”nin bir bölümü, mahkeme tarafından verilecek nihai hükme gerek olmaksızın talep edilebilecektir. Söz konusu istemin yargılamaya şümulü usul hukukunda, davayı nihayete erdirecek olan “davaya son veren taraf işlemleri” olarak nitelendirilmektedir. Dava taraflarının, uyumsuzluk konusu davaya müşahhas olarak “tasarrufta bulunma hakkının” neticesi olarak davadan feragat edebilme tasarrufu gibi davayı kabul talebi de olabilir. Söz konusu taraf işlemleri, doğal olarak “usule ilişkin işlemler müstesna olmak üzere” başka bir işleme gerek kalmadan davayı sona erdirmektedir. Davadan feragat, dava açılması suretiyle yargı

mevkiinden bir hakkının korunmasını talep eden davacının, mahkemenin ilgili konuda bir hüküm vermesine gerek kalmaksızın hakkın korunmasına yönelik istemin sonucundan vazgeçmesidir. Davayı kabul ise davalı tarafın davacının talep etmiş olduğu sonucu, mahkemeye yönelik tek taraflı vereceği irade beyanıyla onamasıdır. Bahsi geçen davadan feragat ve davayı kabul müesseseleri yargılama usulümüzde yer almaktadır. Yargılama faaliyetlerinin yürütülmesini düzenleyen kurallar bütünü olarak ifade edilen yargılama usulü, her yargı düzeninde farklı biçimde tezahür etmektedir. Nitekim idari yargının da kendine özgü nitelikleri dolayısıyla yasa koyucu tarafından diğer yargılama usullerinden farklı usul kuralları tesis edilmiştir. 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu (İYUK) da bu yargılama usullerindedir ancak İYUK bazı usul işlemlerine mahsus olarak HMK’nda yer alan hükümlerin tatbik edilmesini öngörmüştür. Feragat ve kabul kurumları da bu usul işlemleri arasında yer almaktadır. İYUK’nun 31. maddesi vasıtasıyla atıf yapılarak “davaya son veren taraf işlemleri”nden olan bahsi geçen müesseselerin tatbikinde HMK’nun 307 ila 312. maddelerinin uygulanacağı hüküm altına alınmıştır. İdari bir işlem olan vergileme ile ilgili uyumsuzlukların yargı aşamasındaki çözümü idari yargı çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla idari yargı çerçevesinde önemli bir etki sağlayan feragat ve kabul işlemleri idari yargı sürecinde de uygulanmakta olup ayrı bir öneme haizdir.

Bu çalışmada, öncelikle “davaya son veren taraf işlemleri” olarak ifade edilen davadan feragat ve davayı kabul müesseselerinin HMK kapsamında kavramsal ve hukuki nitelikleri vurgulanacaktır. Akabinde söz konusu kurumların idari yargı bünyesinde yer alan vergi yargısına yansımaları, Danıştay kararları bağlamında ve idari yargı çerçevesinde özellikleri değerlendirilecektir.

2. Davadan Feragat Kavramı ve Hukuki Niteliği

Feragat, Türk Dil Kurumu (TDK)’ya göre güncel kelime anlamı ile “*Hakkından kendi isteğiyle vazgeçme*” olarak tanımlanmaktadır (Esat, 2001: 220). Yargılama hukuku bağlamında feragat kavramı, davaya son veren taraf işlemlerinden birisidir ve söz konusu müessese HMK’nun 307 ila 312. maddelerinde düzenlenmiştir (Candan, 2006: 761). Davadan feragat, mezkur Kanun’da zikredildiği üzere davacının açtığı dava kapsamındaki talep sonucundan kısmen veya tamamen vazgeçmesidir (Resmi Gazete, 2011/6100, 307/1). Bu süreçte davadan feragat eden taraf, bu tasarrufu ile dava dilekçesinin nihai kısmında talep etmiş olduğu ve hukuk kuralları ile korunan menfaatten, hakkından kısmen ya da tamamen sarfınazar etmektedir (Kuru, 2022: 529). Ayrıca aynı dava dahilinde bir de “karşılık” davanın açılmış olması halinde karşılık davanın davacısı (yani ilk asıl davanın

davalısı) da kendi açtığı karşı davadan kısmen veya tamamıyla feragat etme imkanına sahiptir. Böyle bir durumda da davadan feragat edilmesiyle birlikte ilgili uyumsuzluk esastan sona ermektedir (Yüce, 2023: 239). Davadan feragat kavramı HMK m.123’de hüküm altına alınan “davanın geri alınması” kavramı ile karıştırılmamalıdır çünkü bu iki kurum sonuçları itibarıyla birbirlerinden farklıdır. Davanın geri alınması ile sübut bulan dava davalının rızasına binaen yeniden açılabilir. Davadan feragat durumunda ise feragat edilen davanın HMK m.311’de ifade edildiği gibi “irade bozukluğu haricinde tekrar mahkeme önüne taşınması” mümkün olmamaktadır (Çakmak, 2004: 187). Davadan feragat için hukuk prensipleri gereği, öncelikle ortada bir hak olması gerekmekte olup doğal olarak var olmayan bir haktan feragat olası değildir. Mamafih, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu’nun 31.03.1993 tarih ve E.1992/16-759, K. 1993/132 sayılı kararında², nihayetinde doğmamış olan bir haktan feragat edilemeyeceğine dair bir karar verilmiştir.

Davadan feragatin şekli HMK’nda sarıh bir biçimde düzenlenmiş olup söz konusu kurum bir usul işlemidir ve maddi hukuka ilişkin bir açıklama değildir. Bununla birlikte doktrinde, hukukumuzda feragat müessesesinin maddi ve usul hukukuna yönelik niteliklerini barındıran karma karaktere haiz olduğuna dair düşünceler de bulunmaktadır. Fakat icrai niteliği bakımından usul hukukunda belirtilen feragat ile maddi hukuk çerçevesinde zikredilen feragat birbirinden farklıdır. Maddi hukuk, hakların gerçek içeriklerini düzenleyen kurallar bütünüdür ve bu çerçevede nitelendirilen feragat bir akittir, iki taraflıdır (Dere ve Dere: 2010: 197). Diğer taraftan özel hukuk kapsamında yer alan feragatten farklı bir şekilde usul hukukunda zikredilen feragat, tek taraflıdır ve muvafakat için karşı tarafın veya mahkemenin iznine gerek gerek duymamaktadır (Günday, 2003: 79). Tek taraflı bir irade beyanı ile sübut bulan davadan feragat, dilekçe vasıtasıyla ya da yargılama esnasında (mahkemede) sözlü olarak yapılabilir (Resmi Gazete, 2011/6100, 309/1). Eğer feragat yargılama sırasında sözlü olarak talep ediliyorsa bu durumun açıkça tutanağa derç edilmesi gereklidir. Ardından ilgili tutanağın alt kısmına, feragat eden davacının imzasının alınması ilgili usul hukukunda bir geçerlilik şartıdır (Resmi Gazete, 2011/6100, 154/3-ç). Kısmi feragat talep edilmesi durumunda ise feragat edilen kısmın dilekçede ya da tutanakta sarıh bir şekilde belirtilmesi gerekmekte olup feragat kurumunun geçerli olabilmesi için karşı tarafın veya hakimin bu konuda onayına ihtiyaç duyulmamaktadır

2 Yargıtay HGK, 31.03.1993, E.1992/16-759, K. 1993/132; “Kadastro Komisyonu tarafından karar verilmedikçe 3402 sayılı Kadastro Kanununun geçici 5. maddesi gereğince doğrudan Kadastro mahkemesine dava açması mümkün değildir. Davacı, yasal prosedüre uygun dava açmadığını öğrenince, erken açtığı davayı yürütmek istememiş ve davadan feragat etmiştir. Doğmayan bir haktan feragat hukuken sonuç doğurmaz.”

(Resmi Gazete, 2011/6100, 309). Diğer taraftan avukatın, vekilinin feragat konusundaki talebini yerine getirebilmesi için vekaletnamesinde ilave olarak “davadan feragat edilebileceğine” dair açık bir yetkinin bulunması gerekmektedir (Resmi Gazete, 2011/6100, 74).

Davadan feragat edilebilmesine yönelik olarak Kanun’da herhangi bir sınırlamaya gidilmemiş olup dava açıldıktan sonra hüküm kesinleşinceye kadar her zaman talep edilebilir (Resmi Gazete, 2011/6100, 310). Bununla birlikte doğal olarak açılmamış bir davadan feragat edilmesi mümkün olmamaktadır. Böyle bir durum ancak ileride dava konusuna mesnet oluşturacak bir haktan maddi hukuk bağlamında “vazgeçme” anlamına gelir ve özellikle maddi hukuk hükümlerine tabidir (Sümer, 2018: 273). Ayrıca davanın bu çerçevede şekli manada kesinleşmesi akabinde artık, medeni usul hukuku anlamında yorumlanan feragatten bahsedilemez. Buna mukabil, hükmün kanun yollarında değerlendirilmesi aşamasında ya da kanun yolları kapsamında olmakla birlikte sürelerin işlediği ancak henüz nihayete ermediği bir zaman diliminde de feragat mümkün olmaktadır. Ancak davada mecburi dava arkadaşlığı söz konusu ise tüm dava arkadaşlarının davadan feragat etmesi gerekmekte olup bir ya da birkaçının bu yöndeki irade beyanı davadan feragati geçerli kılmamaktadır. Eğer yargı sürecinde ihtiyari dava arkadaşlığı bulunmakta ise davacılarından her biri, davanın kendisine münhasır olan kısımlarından feragat edebilir. İhtiyari dava arkadaşlığından feragat etmeyen dava arkadaşlarının davası devam edecektir (Düğer ve Deliduman, 2012: 16). Diğer taraftan feragat, dava dosyasının temyize gönderilmesi akabinde yapıldı ise Yargıtay temyize yönelik bir işlem tesis etmeden ilgili dosyayı feragat hususunda “ek karar verilmek üzere”³ dava hükmünü veren mahkemeye göndermek durumundadır (Resmi Gazete, 2011/6100, 310/3).

Konu hususunda davadan feragat ile ilgili bir tahdit bulunmamakta olup kural olarak tüm davalardan feragat edilmesi mümkün kılınmıştır. Bununla birlikte davadan feragat, kesin hüküm olarak sonuç meydana getirmektedir. Fakat feragatin irade bozukluğu halleri vukuu bulduğunda iptali istenebilmektedir. Feragate yönelik talep sonucunda davacı davasını normal yargılama sürecinde davayı kaybetmiş olduğu durumdaki hükümlere tabi olmaktadır (Resmi Gazete, 2011/6100, 311). Eğer kısmi feragat söz konusu ise feragat yalnızca talep edilen ilgili kısım için bu sonucu doğurur. Feragat nedeniyle sona eren dava taraflar arasında, “non bis in idem” ilkesi kapsamında aynı dava nedenine dayanarak tekrar açılmaz. Eğer bu süreçten geçmiş bir dava aynı taraflar arasında yeniden açılacak olursa, kesin hüküm

3 22.07.2020 tarih ve 7251 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Md. 29 (RG. 28.07.2020 - 31199).

(dava şartı) sebebine dayanılarak usulden reddedilmektedir (Dere ve Dere: 2010: 207). Davadan feragat edildiği durumunda, dava davacının feragate yönelik iradesiyle nihayete erdiğinden mahkemenin bundan böyle esasa ilişkin karar vermemesi, feragat işlemine işaret ederek bu kapsamda yargılama giderlerini belirlemesi, esas hakkında karar verilmesine yer olmadığına yönelik usule ilişkin bir kararla davayı bitirmesi elzemdır (Dursun, 2009: 12). Davadan feragat eden davacı, yargılama giderleri açısından davada haksız çıkmış sayılmakta olup bunun için ayrıca bir talep gerekmez⁴. Bu sebeple mahkemeler, davasından feragat eden tarafı yargılama giderlerini ödemeye mahkum etmektedir (Pekcanıtez v.d., 2023: 351). Mevzubahis yargılama giderleri çeşitli kalemlerden oluşmaktadır, bunlar; HMK'nın 312. maddesi, Harçlar Kanunu'nun 22. maddesi, Avukatlık Asgari Ücret Tarifesinin 6. maddesinden müteşekkildir. Eğer kısmi bir feragat bulunmaktaysa doğal olarak yargılama giderlerine mahkumiyet de buna göre tayin edilmektedir (Atalı, 2015: 159).

3. Davayı Kabul Kurumu ve Hukuki Niteliği

Davayı kabul, davalının davacının dava dilekçesinde ileri sürmüş olduğu talebe yönelik sonuca "tüm bir gelecek için sonuç meydana getirmek üzere" kısmi ya da tamamen muvafakat vermesi olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca kabul, yalnızca tarafların üzerinde serbest olarak tasarruf imkanına sahip oldukları davalarda hüküm doğurmaktadır (Resmi Gazete, 2011/6100, 308). Dolayısıyla tarafların "üzerinde serbestçe tasarrufta edemedikleri" davalar örneğın; boşanma davası, iflas davası gibi davalının davayı kabul beyanı ile dava sona ermemektedir (Yüce, 2023: 242). Söz konusu tasarruf münasebetiyle ancak davalı vasıtasıyla gerçekleştirilebilecek, tek taraflı olarak açık irade beyanını içeren usul işlemi olan kabul müessesesinin icrai niteliğe sahip olması için davacı ve mahkemenin ayrıca bu yönde kabul iradesi şart değildir (Dursun, 2009: 19). Diğer taraftan aynı dava dahilinde ayrıca karşı dava açılmış ise "karşılık davanın" davalısı (asıl davanın davacısı) da kendisine yönelik olarak açılmış olan karşı davayı kısmen ya da tamamen kabul edebilme olanağına sahiptir (Tanrıver, 1996: 103).

Davayı kabul, genellikle ikrar ile karıştırılmakta olup davayı kabul ikrardan farklıdır. İkrar, taraflardan herhangi birisinin diğer tarafın iddiasını dayandırmış olduğu vakıanın sahih olduğunun mahkemeye bildirmesidir (Resmi Gazete, 2011/6100, 188). Buna bağılı olarak davacı veya davalı taraf vasıtası ile de gerçekleştirilebilen ikrar, kesin olarak doğrudan talep sonucuna

4 Dan.5.D., 08.02.2006, E.2005/5598, K.2006/404; "...Yargılama giderlerine hükmedilmesi için tarafların dilekçelerinde bu yolda istemde bulunmalarına gerek yoktur...".

değil aksine talebe ilişkin sonucun (ya da savunmanın) dayanmış olduğu vakialara yani “bunlardan birisine ya da birkaçına veya tamamına” yöneliktir. Vakıanın ikrar edilmesi, söz konusu vakıa temel alınarak ileri sürülmüş talebin onanmasını tazammum etmemektedir (Tanrıver, 1996: 104). İkrarın konusu bir vakıa iken kabulün konusu ise talep sonucuna ilişkindir. İkrarda bir vakıanın doğruluğunu kabul etme mevzubahistir, öte yandan davayı kabulde ise davacının ileri sürmüş olduğu talep sonucuna davalının rıza göstermesi söz konusudur. İkrara başvurulması ile dava sona ermemekte, yalnızca ikrar edilen vakıa doğru olarak kabul edilerek davaya bu tasarruf sonrası duruma göre devam edilmektedir. Diğer taraftan davayı kabulde (kabul kısmen ya da tamamen talep edilmesi durumunda) dava sona ermektedir (Yüce, 2023: 243). Örneğin, bir sözleşmenin varlığı dahilinde ileri sürülmüş olan bir alacak iddiasında, sözleşmenin ikrar edilmesine rağmen davalı zamanaşımı def’i ileri sürerek talep sonucuna karşı çıkma imkanında bulunmaktadır (Atalı, 2015: 160).

Şekil, süre ve sonuç bakımından davayı kabul müessesesi feragatte muvazi bir biçimde düzenlenmiştir. Bu minvalde kabul kurumu da Kanun’da zikredildiği üzere tek taraflı bir irade beyanı olup kayıt ve şarta bağlı olmaksızın dilekçe vasıtasıyla ya da mahkemede yargılama sırasında sözlü olarak yapılabilmektedir (Kuru, 2022: 527). Davayı kabul eğer sözlü olarak talep edilmesi durumunda bir geçerlilik şartı olarak tutanağa sarih bir şekilde derç edilmesi ve davayı kabul eden davalının imzasının alınması elzemdir (Resmi Gazete, 2011/6100, 154/3-ç). Eğer kısmi bir kabul durumu bulunmakta ise kabul edilen kesimin açık bir biçimde dilekçede veya tutanakta yer alması gerekmektedir (Resmi Gazete, 2011/6100, 309/3). Kabulün geçerliliği, karşı tarafın yani davacının muvafakatine ya da hakimin onayına bağlı değildir (Resmi Gazete, 2011/6100, 309/2). Aynı zamanda feragat müessesesinde de olduğu gibi avukat müvekkil adına kabul tasarrufunda bulunacaksa, vekaletinde buna yönelik yetkinin açık bir şekilde yer alması gerekmektedir. Yine davayı kabul feragatte olduğu gibi dava açılması ile birlikte hüküm kesinleşinceye kadar talep edilebilmektedir (Resmi Gazete, 2011/6100, 74). Bir dava kabulünün geçerli olabilmesi, davadan feragatteki gibi kesin hüküm şeklinde hukuki sonuç doğurmakta olup bu durumda davalı davasını kaybetmiş olarak nitelendirilmektedir (Resmi Gazete, 2011/6100, 311/c-1). Eğer kısmi bir kabul söz konusu olmuş ise kuşkusuz kabul yalnızca ilgili kısma yönelik olarak sonuç doğuracaktır. Bu sebepten ötürü sona eren bir dava artık aynı taraflar arasında ve aynı dava nedenine dayanılarak tekrar açılmamaktadır. Davanın yeniden açılması gibi bir durum mevzubahis olduğunda kesin hüküm dava şartı bağlamında usulden reddedilmektedir (Dursun, 2009: 25). Davayı kabulün sübut bulması halinde davalının bu

duruma haiz taraf usul işlemi, kesin hüküm hususiyeti gibi sonuç doğuracak olup 2004 sayılı İcra ve İflas Kanunu'nun 38. maddesinde yer alan ilamlara kabil olarak icra edilebilecektir (Resmi Gazete, 1932/2004, 38).

Davanın kabulü halinde dava, davalının iradi bir işlemi aracılığıyla nihayete ermiş olduğundan mahkeme artık esas hakkında bir karar veremeyecektir. Bu aşamaya gelindiğinde mahkeme artık “kabul” işlemine yönelerek bu kapsamda yargılama giderlerini tespit edecek, usul çerçevesinde esas hakkında “karar verilmesine yer olmadığına” dair bir hüküm ile davayı bitirecektir (Atalı, 2015: 161). Ancak davanın kabulüne yönelik yargılama giderlerinde istisnai bir durum bulunmakta olup bu husus HMK'nun 312/2. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir; *“Davalı, davanın açılmasına kendi hâl ve davranışıyla sebebiyet vermemiş ve yargılamanın ilk duruşmasında da davacının talep sonucunu kabul etmiş ise yargılama giderlerini ödemeye mahkûm edilmez”* (Resmi Gazete, 2011/6100, 312/2). Davanın kabul edilmesiyle birlikte mahkeme esasa yönelik bir karar vermediğinden dolayı onun yargılamayı nihayete erdiren ve bu minvalde usule ilişkin kararı aleyhine kanun yollarına yalnızca usul kurallarına aykırılık iddiası ile gidilebilmektedir. Bu çerçevedeki iddia edilme imkanına haiz usule aykırılıklar örneğin; kabulün zamanında ve usul işlemlerine uygun bir biçimde gerçekleştirilmediği, kabule yönelik bir talebin söz konusu olamayacağı bir davada kabulün yapıldığı ve bunun geçerli olduğuna yönelik irade, yargılama giderlerinin tesis edilmesinde usule aykırı yanlışlıkların olmasıdır. Ancak uyuşmazlığı nihayete erdiren taraf usul işlemi hususiyetine haiz olan “kabul” kurumunun kanun yollarında bozulması mümkün değildir (Atalı, 2015: 161). Eğer davayı kabul hata, hile, ikrah gibi irade bozukluklarından kaynaklanıyor ve bu yönde hukuki bir sakatlık söz konusu oluyor ise doğal olarak bunun iptali talep edilebilmektedir. İptal talebi, nihayetinde davanın görülmüş olduğu mahkeme yapılacaktır. Mahkeme usule yönelik nihai kararı vasıtasıyla yargılamayı şekli olarak bitirmemiş ise ya da aynı davada dava artık şeklen de sona ermişse açılacak olan yeni bir davada iptal talebi ileri sürülebilmektedir (Resmi Gazete, 2011/6100, 309).

4. Davadan Feragat ve Davayı Kabul Müesseselerinin Vergi Yargılama Hukukuna Yansıması

Davadan feragat ve davayı kabul kurumlarına yönelik vergi yargısının da dahil olduğu İYUK'da hususi bir düzenleme yer almamaktadır. Ancak İYUK'un 31. maddesinde yer alan açık bir şekilde yapılan atıfla yargılama usulüne yönelik İYUK'da olmayan bazı kurumların idari yargılama usulüne uygulanmasının önü açılarak mezkur madde şu şekilde hüküm altına alınmıştır; *“Bu Kanunda hüküm bulunmayan hususlarda; hakim in davaya*

bakmaktan memnuiyeti ve reddi, ehliyet, üçüncü şahısların davaya katılması, davanın ihbarı, tarafların vekilleri, dosyanın taraflar ve ilgililerce incelenmesi, feragat ve kabul, teminat, mukabil dava, bilirkişi, keşif, delillerin tespiti, yargulama giderleri, adli yardım hallerinde ve duruşma sırasında tarafların mahkemenin sukununu ve inzibatını bozacak hareketlerine karşı yapılacak işlemler, elektronik işlemler ile ses ve görüntü nakledilmesi yoluyla duruşma icrasında Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu hükümleri uygulanır. Ancak, davanın ihbarı (...) (2) Danıştay, mahkeme veya hakim tarafından re'sen yapılır. Bilirkişiler, bilirkişilik bölge kurulları tarafından hazırlanan listelerden seçilir ve bilirkişiler hakkında Bilirkişilik Kanunu ve 12/1/2011 tarihli ve 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanununun ilgili hükümleri uygulanır” (Resmi Gazete, 1982/2577, 31). Mezkur madde bağlamında gerçekleştirilen atf ile hükümde bahsi geçen kurumlara idari yargıda ihtiyaç durulması halinde özel hukuk uyuşmazlıklarına tatbik edilen ilgili HMK hükümlerinin uygulanacağı belirtilmiştir.

4.1. Vergi Yargısında Davadan Feragat

İdari bir işlem statüsünde olan vergilendirmeye ilişkin uyuşmazlıkların yargısal yoldan çözümünde doğal olarak başta İYUK olmak üzere 2576 sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkındaki Kanun, 5437 sayılı Danıştay Kanunu, 213 sayılı Vergi Usul Kanunu (VUK), HMK ile 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkındaki Kanun'dan (AATUHK) faydalanılmaktadır (Armağan, 2009: 200). Bu süreçte vergi ile ilişkili uyuşmazlıkların çözümlenmesinde vergi yargısı temel olarak İYUK'ndan, bahsi geçen Kanunlardan ve ilişkili müesseselerden yararlanmaktadır (Göçgün, 2016: 239). Davadan feragat kurumu da bu kapsamda, davanın nihayet erdirilmesine yönelik taraf işlemleri çerçevesinde yargılama sürecinde ortaya çıkan durumlardan birisini teşkil etmektedir (Çağlayan, 2014: 371). İYUK'nun 31. maddesinde zikredilen hususlarda HMK hükümlerinin uygulanacağı açık gönderme ile yasada belirtilmektedir. Feragat konusunda da yasal ve idari yargının doğasına özgü bir mani olmadığı sürece feragatı yönelik olarak HMK hükümleri idari yargıda dolayısıyla vergi uyuşmazlıklarına ilişkin davalarda uygulanmaktadır (Yüce, 2023: 241).

Feragat müessesesi idari yargılama usulünde önemli etki ve neticelere sebep vermesi ve idari yargının amaçları ve kendisine özgü yapısı dikkate alındığında İYUK'da bu konuda ayrı bir düzenleme olmadan mezkur Kanun'un 31. maddesi bağlamında yapılan atf gereği HMK'nın ilgili hükümlerinin aynen tatbik edilebilmesi, uygulamada birtakım sorunlara ve farklı yargısal içtihatların oluşmasına sebep olmaktadır (Yüce, 2023: 241). Zira hukuk usulü, kamu gücü ile desteklenmiş fevkalade yetkiler ile mücehhez

ya da bu çerçevede donatılmış olsa dahi kamu gücüne dayanan herhangi bir işlemin konu edilmediği, hukuken eşit taraflar arasındaki uyumsuzluklar bağlamında söz konusu olmaktadır (Ayaydın, 2022: 80). Lakin idari yargının hususiyeti gereği bu yargı kolu, devletin egemenlik gücüne söz konusu çerçevede özel kişilerde var olmayan bazı kamu gücü imtiyazlarına dayanan gerçekleştirilmiş işlem ve eylemlerden ortaya çıkan uyumsuzluklara tatbik edilmektedir. Bu minvalde idari yargının öncelikli gayesi ve temel işlevi, kişilerin ve toplulukların “egemenlik gücü” kapsamında üstün bir otoriteye dayanılarak tesis edilmiş, hukuka aykırılık arz eden işlem ve eylemlerden korunmasıdır (Canbazoğlu ve Altay, 2011: 199). Ayrıca İYUK’un tatbik edildiği idari uyumsuzlukların çözümlenmesi sürecinde idari yargının temel bakış açısı kamu yararı ölçüdür. Buna karşılık medeni yargılama usulünün uygulandığı eşitler arasındaki özel hukuk uyumsuzluklarının çözümünde görev alan yargı mercii, özel hukuk mantığı çerçevesinde sübjektif hak kavramını esas alarak (içinde bulunduğu yargılama usulünün özelliği sebebiyle) kamu yararı ölçütünü göz önüne almamaktadır (Yücel, 2023: 176). Bu yüzden her ne kadar idari yargıda İYUK’nun 31. maddesi doğrudan bir atıf yapmış olsa da mezkur maddede bahsi geçen HMK hükümleri idari yargıyla uygun olduğu ölçüde tatbik edilmektedir⁵.

HMK m. 309/1’de belirtildiği üzere “*Feragat ve kabul, dilekçeyle veya yargılama sırasında sözlü olarak yapılır*”. Bu hüküm bağlamında değerlendirildiğinde, idari yargı çerçevesinde vukuu bulan bir vergi yargılamasında feragatin mevzubahis olabilmesi için öncelikle derdest bir davanın bulunması gereklidir (Karşlı, 2012: 434). “*Feragatin davanın derdest olduğu mahkemeye karşı yapılması, onun aynı zamanda usulü karakterli bir hukuki işlem olmasının da normal bir sonucudur. Bu durumda, idari davanın açıldığı zamanın tespiti de önem kazanmaktadır*” (Kuru, 2022: 552). Bu bağlamda İYUK’nun 6 ve 4. maddeleri önem kazanmakta olup bahsi geçen ilgili maddeler mezkur Kanun’da şu şekilde hüküm altına alınmıştır; “*Danıştay, idare mahkemesi ve vergi mahkemesi başkanlıklarına veya 4. maddede yazılı yerlere verilen dilekçelerin harç ve posta ücretleri alındıktan sonra deftere derhal kayıtları yapılarak kayıt tarih ve sayısı dilekçenin üzerine yazılır. Dava bu kaydın yapıldığı tarihte açılmış sayılır. Dilekçeler ve savunmalar ile davalara ilişkin her türlü evrak, Danıştay veya ait olduğu mahkeme başkanlıklarına veya bunlara gönderilmek üzere idare veya vergi mahkemesi başkanlıklarına, idare veya vergi mahkemesi bulunmayan yerlerde büyükşehir belediyesi sınırları*

5 Dan. İ.D.D.K., 14.10.2020, E:2020/1094, K:2020/1856; “...Sonuç olarak, 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 31. maddesinde belirli konularda Hukuk Muhakemeleri Kanunu hükümlerinin uygulanacağı hükmüne bağlanmış ise de, bu hükmün, idari davaların nitelikleri dikkate alınarak ve idari dava türleriyle bağdaştığı ölçüde uygulanabileceğinin kabulü gerekir.”

içerisinde kalıp kalmadığına bakılmaksızın asliye hukuk hakimliklerine veya yabancı memleketlerde Türk konsolosluklarına verilebilir” (Resmi Gazete, 1982/2577, 4-6).

Vergi yargılamasında da feragat HMK’da ifade edildiği üzere şekil kurallarına uygun olarak davacının tek taraflı olarak mahkemeye beyanı ile gerçekleştirilmelidir. Feragat, HMK m.309’da ifade edildiği üzere dilekçeyle yazılı veya yargılama esnasında sözlü olarak yapılır. Doktrinde, idari yargılama sürecinde yazılılık ilkesinin hakim olmasından dolayı sözlü talebin yapılamayacağı, sözlülük ilkesinin istisnai bir şekilde tatbiki ancak İYUK m.17 çerçevesinde ifade edildiği biçimde birtakım şartlara tabi olması hasebiyle “feragatin yargılama esnasında sözlü olarak yapılmasının geçerli olmayacağı, mutlaka bir dilekçe ile talep edilip dilekçenin de İYUK m.4’te gösterilen yerlere verilmesi gerektiği” ileri sürülmektedir (Candan, 2011: 762). Ancak İYUK m.23’de yer alan “*Her dava dosyası için görüşmelere katılan başkan ve üyelerin, Danıştay’da düşünce veren savcının, tetkik hakiminin ve tarafların ad ve soyadlarını, incelenen dosya numarasını, kısaca dava konusunu ve verilen kararın neticesini, çoğunlukta ve azınlıkta bulunanları gösteren bir tutanak düzenlenir. Bu tutanaklar görüşmelere katılanlar tarafından aynı toplantıda imzalanır ve dosyalarında saklanır.*” hükmü gereği davadan feragat de tutanak ile karar altına alınabilmektedir (Resmi Gazete, 1982/2577, 23). Yani mezkur hüküm değerlendirildiğinde idari yargıda da “sözlü feragat”ın geçerliliğine dair herhangi bir handikap bulunmamaktadır. Eğer davda keşif söz konusu ise bu süreçte de tutanağa açık bir şekilde derç edilmek şartı ile davadan feragat mümkündür. Yazılı feragat mahkemeye verilecek dilekçe aracılığı ile yapılabileceği gibi mahkemeye posta ile gönderilerek de talepte bulunulabilir. Böyle bir usulün kullanılması durumunda feragat söz konusu dilekçenin içeriği ve imzanın davacıya aidiyeti hususu titizlikle kontrol edilerek, “imzanın davacıdan sadır olduğunun ispatı” ancak noter şerhinin bulunması ile kabul görmelidir (Candan, 2011: 769). Derdest bir davada, açık ve usule uygun bir biçimde tekemmül etmiş davanın açılmış olduğu mahkemeye yapılan feragat beyanı⁶ HMK m.310 gereği hüküm kesinleşinceye kadar her zaman yapılabilir dahi idari yargı açısından “davadan feragat talebi yalnızca davanın karara bağlanmasından önceki aşamada” karşı

6 Dan.11.D., 16.02.2005, E.2002/259, K.2005/680; “2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 31. maddesinin yollamada bulunduğu Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanununun 93. maddesinde, feragat ve kabul beyanının dilekçe ile veya yargılama sırasında sözlü olarak yapılacağı hükmüne bağlanmıştır. Feragat talebinin geçerli olması için feragat dilekçesinin feragat edilen davanın görüldüğü mahkeme başkanlığına hitaben verilmesi gerekmektedir. Temyizen bakılan davada, davalı idarece ibraz edilen, davacının davadan feragat ettiğine dair dilekçenin idareye verildiği, ancak bu yönde bir dilekçenin idare mahkemesi kayıtlarına geçmediği görülmüştür. Bu nedenle, davacının davasından feragat ettiğinin kabulüne olanak bulunmadığından davalı idarenin bu yöndeki iddiası yerinde görülmemiştir.”

tarafın kabulüne bağlı olmadan mümkün olmaktadır. Dolayısıyla “kanun yolları aşamasında” davadan feragat etmek mümkün olmamakla birlikte Danıştay kararları⁷ da bu yöndeki düşüncüyü desteklere niteliktedir (Yasin, 2004: 154). Davadan feragatin geçerli olabilmesi, bu yöndeki iradenin açık bir biçimde beyanı ile mümkündür. Nitekim Danıştay Dokuzuncu Dairesi 13.03.1986 tarih ve E. 1983/5404, K. 1986/978 sayılı kararında; *“dava dilekçesinde davadan feragat edilmesi ile ilgili sarıh şekilde belirtilmesi gerektiğine,yükümlünün vergi mahkemesine vermiş olduğu dilekçede, davadan feragat edildiği açıkça belirtilmediğinden verilen dilekçenin feragat olarak kabul edilemeyeceği gerekçesiyle vergi mahkemesinin kararının oybirliğiyle bozulmasına”* hüküm vermiştir. Davadan feragat, bu çerçevede salahiyet verilmiş yetkili kişi tarafından açılmalıdır. HMK m. 74’de söz konusu husus hüküm altına alınmış olup Danıştay kararlarında ifade edildiği üzere vergi dairelerinin davadan feragat ehliyeti bulunmamaktadır⁸. Ayrıca bu konuda 08.01.1943 tarih ve 4353 sayılı “Maliye Bakanlığı Baş Hukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlüğünün Vazifelerine ve Devlet Davalarının Takibat Usullerine ve Merkez ve Vilâyetler Kadrolarında Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Kanun” tetkik edildiğinde vergi dairelerine davadan feragat yetkisi veren bir hükmün yer almadığı görülmektedir (Dursun, 2009: 76). Vergi yargılamasında davanın konusuz kalması Danıştay tarafından feragat olarak nitelendirilmektedir. Bu yönde bir durumun vukuu bulması halinde mahkemenin, feragat sebebiyle esas hakkında bir hüküm verilmesine yer olmadığına karar vermesi gerekmekte olup Danıştay Dokuzuncu Dairesinin 30.06.2005 tarih ve E. 2003/2872, K. 2005/1696 sayılı kararı⁹ bu minvaldedir.

Feragat şartlı olarak ve zımni olarak yapılamaz. Şarta bağlı feragat bir sulh teklifidir ve mahkeme tarafından kabul görmemektedir. İdari yargıda sulh geçerli olmadığından şarta bağlı feragatin Danıştay kararlarında da kabul görmediği anlaşılmaktadır¹⁰. Vergi davalarında vergiyi doğuran olayın tipiklik unsurunun yani hangi yasal tipe uygun olduğu net bir biçimde saptanmadan yapılan feragat de geçersizdir. Danıştay Yedinci Dairesi’nin 12.11.2002

7 Dan.10.D., 30.10.1996, E.1995/5846, K.1996/6434; “...davacının feragat etme hakkı dava açma hakkının da doğal bir sonucu ise de, idarenin yargısal denetiminin gerçekleştirildiği idari yargıda davanın karara bağlanmasından sonraki aşamada temyiz ve kararın düzeltilmesi isteminin incelenmesi sırasında davacıya davasından feragat etme hakkının tanınması yapılmış olan yargısal denetimin geçersiz sayılması sonucunu doğuracaktır. Bunun da, idarenin faaliyetlerinde hukuka uygunluğunun sağlanması amacıyla dolayısıyla kamu yararıyla bağdaşmayacağı açıktır.”

8 Dan. D.D.K.,06.10.1972, E.1972/479, K.1972/820; Dan.7.D., 09.04.1991, E.1988/1265, K.1991/1394.

9 Dan.9.D., 30.06.2005, E.2003/2872, K.2005/1696.

10 Dan.4.D., 14.12.1994, E.1993/2676, K.1993/5759.

tarikh ve E. 2000/5833, K. 2002/3516 sayılı kararında¹¹ da “davacının feragat başvurusunun geçerlik kazanabilmesini somut olayın kanuni tipe uygunluğunun doğru bir şekilde saptanması”na yönelik bu çerçevede bir görüşü bulunmaktadır (Dursun, 2009: 95). Davadan feragat usule yönelik koşullar dahilinde yapılması üzerine mahkemenin vereceği karar muhkem kaziye (kesin hüküm) teşkil etmektedir (Şenyüz, 2020: 1186). “Aynı dava (aynı konuda, aynı taraflar arasında ve aynı dava sebebine dayanan bir dava) tekrar açılmaz, eğer açılırsa kesin hüküm nedeniyle reddedilecektir”. Feragat edilen dava sonucunda davacı yargılama giderlerine mahkum olmaktadır (Resmi Gazete, 2011/6100, 312). Ayrıca, kamu alacağına yönelik haksız bir şekilde itiraz eden kişi davadan feragat etmiş olsa dahi kendisinden 6183 sayılı Kanun’un 58. maddesine göre “haksız çıkma zammı” alınmaktadır¹².

4.2. Vergi Yargısı Çerçevesinde Davayı Kabul

Bir hakkın talep edilmesine yönelik olarak açılan bir davada, davalının davacının talep sonucuna kısmen ya da tamamı ile muvafakat etmesi anlamına gelen davayı kabul müessesesi de İYUK’un 31. maddesinde yapılan atfı gereği HMK’nun 307 ila 312. maddelerine göre değerlendirilmektedir. Tıpkı feragat kurumunda olduğu gibi her ne kadar davayı kabule ilişkin doğrudan atfı yapmış olsa dahi mezkur maddede zikredilen HMK hükümleri, Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu’nun 14.10.2020 tarih ve E:2020/1094, K:2020/1856 sayılı kararında da ifade edildiği üzere söz konusu müesseseye yönelik tasarruf “idari yargıyla uygun olduğu ölçüde” tatbik edilmektedir¹³. Vergi uyuşmazlıkları dolayısıyla meydana gelen davalarda “davayı kabul” hususunda çok fazla Danıştay kararı bulunmamaktadır. Bu durumun temel sebebi yetki sorunudur. 4353 sayılı Kanun’un 27 ila 29. maddeleri kapsamında hazineyi ilgilendiren davalar söz konusu olduğunda mezkur maddelerde ifade edilenler feragat yetkili kılınmıştır (Resmi Gazete, 1943/4353, 27-29). Kıyas yolu ile değerlendirildiğinde bu durum davayı kabul için de geçerlidir. Mezkur Kanun’da hüküm altına alınmış maddelerde vergi daireleri sayılmadığı için vergi hukuku bağlamında “kanunilik ilkesi” gereği vergi dairelerinin davayı kabul yetkisi bulunmamaktadır. Vergi uyuşmazlıkları dolayısıyla ortaya çıkan davaların önemli bir bölümünde vergi dairelerinin “davalı” konumunda olması hasebiyle vergi daireleri davayı kabul edememektedir. Bu sebeple vergi uyuşmazlıklarından kaynaklanan davayı kabule ilişkin Danıştay’a da çok fazla uyuşmazlık yansımamaktadır (Dursun, 2009: 17).

11 Dan.7.D., 11.12.2002, E.2000/5833, K.2002/3516.

12 Dan.4.D., 23.02.2005, E.2004/2323, K.2005/259.

13 Dan. İ.D.D.K., 14.10.2020, E:2020/1094, K:2020/1856.

Davayı kabul, davalının davanın “reddi” yönündeki talebinden vazgeçerek davacının istemini onaylaması, bir anlamda davalının talep sonucundan imtina etmesidir. Davayı kabul müessesesindeki usul ve işlemlerin büyük bir kısmı feragat ile paralellik göstermektedir. Davanın kabulü vergi yargısını içeren bir biçimde HMK’nun 308. maddesi kapsamında şu şekilde ifade edilmektedir; *“Kabul, davacının talep sonucuna, davalının kısmen veya tamamen muvafakat etmesidir. Kabul, ancak tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edebilecekleri davalarda hüküm doğurur”* (Resmi Gazete, 2011/6100, 308). Davanın kabulü ile ilgili şekli hususlar da ayrıca yasada belirtilmiştir; *“Feragat ve kabul, dilekçeyle veya yargulama sırasında sözlü olarak yapılır. Feragat ve kabulün hüküm ifade etmesi, karşı tarafın ve mahkemenin muvafakatine bağlı değildir. Kısmen feragat veya kabulde, feragat edilen veya kabul edilen kısmın, dilekçede yahut tutanakta açıkça gösterilmesi gerekir. Feragat ve kabul, kayıtsız ve şartsız olmalıdır”* (Resmi Gazete, 2011/6100, 309). Bu minvalde davalının söz konusu çerçevede kabul beyanının geçerli olabilmesi, şahsından beklenen hukuki neticelerin vukuu bulabilmesi için mahkemenin ya da davacının muvafakatine ve söz konusu beyanın davacıya tebliğine bağlı değildir (Günday, 2005: 312). Davayı kabul, davayı sona erdirmesi hasebiyle bir usul muamelesi olup bu müessese ile yalnızca münteha olmadığı, davalı bununla birlikte talep ettiği hakkın variyetini onadığı için de aynı zamanda bir maddi hukuk işlemidir. Bu çerçevede kabul kurumu da feragatte olduğu gibi karma karakter nitelikleri barındıran “hem maddi hukuka hem de usul hukukuna ait özellikleri bünyesinde toplayan” hukuki işlem hususiyetine haizdir (Kuru, 2022: 559). Danıştay, genellikle davayı kabulü vergi uyuşmazlıklardan ortaya çıkan davalarda uygularken HMK m. 308’i dikkate almaktadır ancak buna rağmen davalının birtakım davranış ve fiillerine de “kabul” anlamı yükleyebilmektedir. Danıştay Dokuzuncu Dairesi, 28.09.1993 tarih ve E. 1993/1583, K. 1993/3242 sayılı kararında bu yönde değerlendirme yaparak tarhiyatın terkinini kabul (hukuki sorunların nitelendirilmesi) olarak altlandırmıştır¹⁴.

Kısmi kabulün mümkün olduğu bir süreçte, davayı kabul beyanı açık ve anlaşılabilir olmalıdır ancak zımnen ve şartlı yapılan kabuller geçerli olmamaktadır. Ayrıca kabul, davayı bakan mahkemeye yönelik yapılmalıdır. *“Görevsiz idari yargı mercüine verilen kabul dilekçesi davanın derdest olduğu görevli idari yargı mercüine gönderilmek üzere verilmişse İYUK*

14 Dan.9.D., 28.09.1993, E.1993/1583, K.1993/3242; “Olayda 1988 yılı Emlak Vergisi 1. taksitine ilişkin şikayet başvurusuna 08.09.1988 gün ve 35199 sayılı işlemle olumsuz yanıt veren davalı idarenin 07.10.1988 tarihinde açılan dava sırasında 23.11.1988 günlü düzeltme fişi ile düzeltme işlemi yaparak tarhiyatı terkin ettiği anlaşılmıştır. Bu durumda, davayı kabul eden idareye...” ifadesiyle tarhiyatın terkinini, kabul olarak altlandırılmıştır.

m. 4'teki açık düzenleme gereği görevsiz ve/veya yetkisiz idari yargı mercii tarafından yukarıda belirtilen incelemeler yapılarak kabul edilip davanın derdest olduğu görevli ve/veya yetkili idari yargı merciiine gönderilir” (Karavelioğlu, 2009: 1375). Davadan, irade bozukluğu halleri olan; hata (yanılma), hile (aldatma) ve ikrah (korkutma) haricinde “kabulden rücu” edilememektedir. Buna ilaveten kabul, vergi yargısından da kesin hüküm gibi hukuki yönde sonuç doğurmaktadır. Kabul beyanı üzerine mahkemelerin vereceği karar “karar verilmesine yer olmadığı” yönündedir. Ancak idari yargı çerçevesinde verilen bu şekildeki karar içerikleri değerlendirildiğinde uygulamada ve idari kararlara etkisi açısından birtakım sorunlara sebebiyet verebilmektedir. Yasin’in bu konudaki tespiti şu yöndedir; “Kabul beyanı ile davalı idare davacının netice-i talebine rıza göstermektedir. Bu durumda, mahkeme, davacının talebi doğrultusunda karar vermeli, davacının talebi mahkeme kararında açıkça belirtilmelidir. İdari mahkemenin davalı idarenin davayı kabul etmesi halinde, “karar vermeye mahal olmadığı” şeklinde karar vermesi, mahkemenin davacının kabul ile varlığı sübuta ermiş hakkını hükme bağlamaması, bu suretle davacının haklı isteğini askıda bırakması, açılan davayı çözümlenmesi anlamına geleceği ifade edilmektedir” (Yasin, 2004: 182). Bu şekilde derç edilen bir karar yerine kabul sebebiyle davanın nihayete erdiğini tespit ve tevsik eden bir karar yerinde olacaktır. Çünkü mahkemenin bu yöndeki iradesini tam olarak yansıtacak “kabul sebebiyle davanın nihayete ermesi” lafzını barındıran karar ancak bu yönde sübut olacaktır (Dursun, 2009: 123). Kabulün sonuçları çerçevesinde davayı kabul eden taraf idari yargılama giderlerini¹⁵ ödemeye HMK m.312’de ifade edildiği üzere mahkum edilmektedir, şöyle ki; “Ferahat veya kabul beyanında bulunan taraf, davada aleyhine hüküm verilmiş gibi yargılama giderlerini ödemeye mahkûm edilir. Ferahat ve kabul, talep sonucunun sadece bir kısmına ilişkin ise yargılama giderlerine mahkûmiyet, ona göre belirlenir. Davalı, davanın açılmasına kendi hâl ve davranışıyla sebebiyet vermemiş ve yargılamanın ilk duruşmasında da davacının talep sonucunu kabul etmiş ise yargılama giderlerini ödemeye mahkûm edilmez” (Resmi Gazete, 2011/6100, 312).

5. Sonuç

Davayı sonuçlandıran taraf işlemlerinden ferahat ve kabul kurumlarının idari yargılama usulünde ehemmiyetli sonuçları ve tesirleri bulunmaktadır. Vatandaş ile idare arasındaki uyumsuzlukları hukuka ve adalete mütenasip bir

15 “İdari yargı yerlerinde yapılması olanaklı yargılama giderlerini şöyle sayabiliriz; başvurma, karar ve yürütmenin durdurulması harçları, posta giderleri, resmi dairelerden istenilen belgenin asıl ve suretlerinin tasdik harçları, keşif giderleri, bilirkişi ücret ve giderleri, duruşmaya katılanların, buldukları günlere ait seyahat ve ikamet giderleri, duruşma erteleme harcı, davanın önemine göre AAÜT gereği takdir olunacak vekalet ücretleri.” Kuru, C. IV, s.3706

biçimde çözmek için tesis edilmiş idari yargı kendine has usullere sahiptir. Nitekim adli yargı ve idari yargı, idari yargının müstakil hususiyetleri gözetilerek ayrılmıştır. İdari yargı sisteminin bağımsız olarak tesis edilmesi; kamu hizmetleri dolayısıyla ortaya çıkan uyuşmazlıkların yapılarına haiz hususiyetlerden, özel hukuk dalı ile idare hukuku arasında büyük bir icrai, esasa ilişkin ve prensip farklarının olmasından, idari işlemlerin idare hukuku dalında uzmanlaşmış ve kamu hukuku kapsamında nitelikli bilgi ve tecrübeye sahip hakimler tarafından denetlenmesinin zorunlu sayılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca “adli yargı ile idari yargının birbirinden ayrılmasının temelinde, özel hukukla idare hukukunun ayrı ilke ve kurallara oturmuş bulunmaları, uyuşmazlık alanlarının ve bu uyuşmazlıklara uygulanacak hukuk kurallarının değişik olması yatmaktadır”. Bahsi geçen farklılıklardan dolayı İYUK’un 31. maddesi vasıtasıyla HMK’na atıfta bulunduğu kurumlardan feragat ve kabul müesseseleri idari davaların niteliklerine ve bu davaların özelliklerine uymamakta, birçok hususta yetersiz kalmaktadır. Danıştay içtihatlarındaki farklılıklar da bu gayrikafi unsurların varlığına işaret etmektedir. İdari yargı bünyesinde yer alan vergi yargısına ilişkin feragat ve kabul kurumları kapsamında verilen kararlarda da doğal olarak buna yönelik etkiler görülmektedir. Bu minvaldeki Danıştay kararlarında yasal ve idari yargının kendisine has bir engeli olmamasına rağmen “idari yargılama usulü ile bağdaşmayacağı” gerekçesi ile feragat ve kabulü, özel hukuk yargılama usulünden farklı bir şekilde tatbik etmesi ayrı bir sorundur. Yargı sürecinde sahih bir şekilde davadan feragat ve kabul konusunda tevsik edici unsurlar olmasına ve bunların saptanmasına rağmen bu müesseselere uygun karar verilmesi gerekirken “karar verilmesine yer olmadığı” şeklinde hüküm verilmektedir. Bu kurumlar bağlamında mahkeme ilamı kimliği ve idari yargının tasarruf edilebilirliği bağlamında, söz konusu husustaki kararların “karar verilmesine yer olmadığı” lafzında bir karar yerine “kabul veya feragat nedeniyle davanın son bulduğu” şeklinde karar ile neticelendirmesi idari yargının zikredilen niteliklerinden dolayı yerinde olacaktır.

İYUK’un 31. maddesi vasıtasıyla yapılan yollama, HMK’nun feragat ve kabule ilişkin hükümlerinin olması gereken hukuk (de lege ferenda) bağlamında aynen tatbik edileceğini ifade etmektedir. Doğal olarak yasal ve idari yargılamanın hususiyeti çerçevesinde bir sakınca olmadığı sürece atfedilen kurumların idari yargıda aynıyla tatbiki elzendir. Danıştay da kararlarının büyük bir bölümünde idari yargının hususiyetine ve usullerine özgü engel olmayan kararlar vermektedir. Ancak feragat ve kabul müesseselerinde, kararların idari yargıdan farklı olarak (idari yargıyla bağdaştığı ölçüde) uygulanmasına yönelik ısrarı, söz konusu kurumlar kapsamında ortaya çıkan

sorunların içtihatlar çerçevesinde tatbik edilmesi anlamına gelmektedir. Bu minvaldeki meselelerin idari yargı mercilerinin içtihatlarına bırakmak çözüm olmayacaktır. Zira içtihat “kesin açıklık bulunmayan hukuki bir konudaki mahkemelerin görüşleri”dir. İYUK’un 31. maddesinde herhangi bir tahdit olmadan HMK hükümlerinin tatbiki, vergi yargısının bu konulardaki olayların hukuka ve adalete uygun bir şekilde çözümlenmesine engel teşkil etmektedir. Bu yöndeki hususlar dikkate alındığında HMK hükümlerini zorlayan içtihatlar ile söz konusu müesseselerin idari yargıya intibakını sağlamak hukuka beklenen katkıyı vermeyecektir. Olması gereken hukuk açısından, davadan feragat ve kabul hususlarında HMK’na İYUK vasıtasıyla atıf yapılması uygulaması terkedilerek söz konusu kurumların İYUK’a özgün bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Armağan, R. (2009). “Vergi Uyuşmazlıklarının Yargı Sürecinde Çözümü: Isparta İli Özelinde Bir Değerlendirme”, *Maliye Dergisi*, 156, 199-218.
- Atalı, M. (2015). *Medeni Hukuk*, 5. Baskı, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ayaydın, D. (2022). “Yargı Kararları Işığında Vergi Yargısında Davadan Feragat Kurumu”, *Vergi Raporu*, 269, 77-90.
- Candan, T. (2006). *İdari Yargulama Usulü Kanunu*, 2. Baskı, Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Candan, T. (2011). *Açıklamalı İdari Yargulama Usulü Kanunu*, Mevzuat ve İçtihat Bakımından Güncelleştirilmiş 4. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Canbazoğlu, K., Altay, A.E. (2011). “Vergi davası: kuramsal niteliği ve bunun yansımaları üzerine bir inceleme”. Günday vd. (Ed.) Zabunoğlu Armağanı (177-220). *Ankara Üniversitesi Yayınları*, No: 316.
- Çağlayan, R. (2014). *İdari Yargulama Hukuku*, 5. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Çakmak, M. (2004). “İdari Yargıda Davadan Feragat”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(1), 185-194.
- Dere, Ş.S., Dere, A. (2010). “Genel Olarak Feragat ve İdari Yargıda Feragatin Hüküm ve Sonuçları”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 1(3), 195-234.
- Dursun, H. (2009). *Vergi Uyuşmazlıklarından Doğan Davalarda Feragat ve Kabul*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Düğer, S., Deliduman, S. (2012). “Medeni ve İdari Yargıda Davadan Feragat”, *Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 11-46.
- Göçgün, F. (2016). “İptal Davasında Feragatin Uygulanabilirliği”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(3), 237-256.
- Günday, M. (2003). “Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu Hükümlerinin İdari Yargıda Uygulama Alanı” Danıştay Başkanlığı İdari Yargının Yeniden Yapılandırılması ve Karşılaştırmalı İdari Yargulama Usulü Sempozyumu, 133. Yıl Danıştay Tasnif ve Yayın Bürosu Yayınları, 63, 79-86.
- Günday, M. (2005). *İdari Yargı Temel Kanunları*, 7. Baskı, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Karavelioğlu, C. (2009). *Açıklama ve En Son İçtihatlarla İdari Yargulama Usulü Kanunu*, 6. Baskı, Ankara: Adalet Yayınları
- Karlı, A. (2012). *Medeni Muhakeme Hukuku*, 6100 sayılı HMK Hükümlerine Göre Yargıtay Kararları İşlenmiş ve Gözden Geçirilmiş 3.baskı, İstanbul: Alternatif Yayıncılık.
- Kuru, B. (2022). *Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı*, 7. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.

- Pekcanitez, H., Atalay, O., Özcekes, M. (2023). *Medeni Usul Hukuku Temel Bilgiler*, 17. Bası, Ankara: Onikilevha Yayınları.
- Sümer, N. (2018). “Şartlı Feragate İlişkin Danıştay Kararının Düşündürdükleri”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2, 267-284.
- Şener, E. (2001). *Hukuk Sözlüğü*, 1. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Şenyüz, D. (2020). “Uyuşmazlık Çözüm Yolu Olarak “Kanunu Yolundan Vazgeçme” ve Benzer Müesseseler ile Karşılaştırılması”, *Mali Hukuk Dergisi*, 16(185), 1165-1198.
- Tanrıver, S. (1996). *İtamlı İcra Takibinin Dayanakları ve İcranın İadesi*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Yasin, M. (2004). “İdari Yargılama Usulünde Davadan Feragat ve Davayı Kabul”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII(3-4), 149-184.
- Yüce, M. (2019). *Vergi Yargılama Hukuku*, 7. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Yücel, A. (2023). “Vergi Hukukunda Feragat Ön Koşullu Uyuşmazlık Çözüm Yolları Açısından Mükellef İradesinin Değerlendirilmesi”, *Ankara Barosu Dergisi*, 81(2), 173-209.
- 2004 Sayılı İcra ve İflas Kanunu, (1932, 19 Haziran), Resmi Gazete (Sayı 2128).
- 4353 Sayılı Maliye Bakanlığı Baş Hukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlüğünün Vazifelerine ve Devlet Davalarının Takibat Usullerine ve Merkez ve Vilâyetler Kadrolarında Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Kanun, (1943, 08 Ocak), Resmi Gazete (Sayı 5307).
- 2577 Sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu, (1982, 06 Ocak), Resmi Gazete (Sayı 17580).
- 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, (1982, 18 Ekim), Resmi Gazete (Sayı 17863).
- 6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu, (2011, 12 Ocak), Resmi Gazete (Sayı 27836).
- 7251 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, (2020, 28 Temmuz), Resmi Gazete (Sayı 31199).
- Yargıtay, HGK. (31.03.1993) E.1992/16-759, K.1993/132.
- Danıştay, 5.D. (08.02.2006) E.2005/5598, K.2006/404.
- Danıştay, İ.D.D.K. (14.10.2020) E.2020/1094, K.2020/1856.
- Danıştay, 11.D. (16.02.2005) E.2002/259, K.2005/680.
- Danıştay, 9.D. (13.03.1986) E.1983/5404, K.1986/978.
- Danıştay, 10.D. (30.10.1996) E.1995/5846, K.1996/6434.

Danıştay, D.D.K. (06.10.1972) E.1972/479, K.1972/820.

Danıştay, 7.D. (09.04.1991) E.1988/1265, K.1991/1394.

Danıştay, 9.D. (30.06.2005) E.2003/2872, K.2005/1696.

Danıştay, 4.D. (14.12.1994) E.1993/2676, K.1993/5759.

Danıştay, 7.D. (11.12.2002) E.2000/5833, K.2002/3516.

Danıştay, 4.D. (23.02.2005) E.2004/2323, K.2005/259.

Danıştay, İ.D.D.K. (14.10.2020) E:2020/1094, K:2020/1856.

Danıştay, 9.D. (28.09.1993) E.1993/1583, K.1993/3242.

Geleneksel Performans ve Cross-Dressing: Maşalama Oyunları

Ayşe Yıldırım¹

Özet

Giyim/giymek insanlık tarihinde koruma işlevi açısından önemli bir uyarlanma aracıdır. Ancak giysi bu temel işlevini sürdürmekle birlikte hem insanı tanımlayan hem de insanın kendisini ifade etmesini sağlayan sembollere dönüşerek kültürün önemli bir yönü haline gelmiştir. Giysi kültürün ayrılmaz bir parçası olarak sınıfsal farklılara, etnik/dinsel kimliklere ya da cinsiyete ilişkin tanımları da içererek insanları ya da grupları etiketler. Cinsiyet bağlamında kültürel kodlar, kadın ve erkek giysilerini birbirinden ayırır. Dolayısıyla bu bağlamda giysilerin asıl iletleri kadınların ve erkeklerin cinsiyet kimliklerini nasıl algıladıkları ya da nasıl algılanması gerektiği ile ilgilidir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan cross-dressing kuşkusuz giyim/giymenin toplumsal cinsiyet ile olan ilişkisini refere eder.

Çalışmada cross-dressing (erkeklerin kadın, kadınların erkek giysileri giymesi) kavramı Maşalama olarak isimlendirilen köy seyirlik oyunları üzerinden ele alınmıştır. Maşalama oyunları büyük oranda seyirlik olma ve eğlendirme işlevine sahiptir. Ne var ki köy meydanlarında sergilenen seyirlik oyunlar, kamusal ahlak gerekçesiyle, kadınların oyuncu hatta kimi zaman seyirci olarak katılımına açık değildir. Ancak kadın, her ne kadar bu erkek eğlence kültüründen dışlanmış olsa da aynı zamanda dahil de edilir. Kadının bu oyunlara dahil edilme biçimi, erkeğin kadın giysilerini giyip kadın rollerini oynamasıyla mümkün olur; yani cross-dressing kadınları, erkek bedeni üzerinden kadın giysileri ile sahneye dahil etmenin bir yoludur. Böylece kadın giysileri giymiş erkek bedeni ya da erkek giysileri giymiş kadın bedeni üzerinden sergilenen performanslarda inşa edilen kadın ve erkek imgesi ile heteroseksüel ilişkilere dair bir analiz yapılması mümkün olabilecektir. Çalışmada ayrıca, toplumsal cinsiyet rollerinin giysiler üzerinden kültürel olarak inşa edildiği buna karşın cross-dressing yoluyla bu inşanın alt üst edildiği ileri sürülmektedir.

1 Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü. ayseyildirim@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5098-718X

1. Giriş

Maşalama, Burdur’da düğünlerde sergilenen bir köy seyirlik oyunları kompleksidir ve kız kaçırma, deve oyunu, Arap oyunu gibi oyunları içinde barındırır. Karadağ’a göre (1978) “Köy Tiyatrosu”, “Köy Orta Oyunu”, “Köy Temsilleri” gibi adlarla anılan köy seyirlik oyunları düğünlerde, bayramlarda ya da yılın belirli günlerinde köylülerin genellikle oyun yapma, oyun çıkarma adı altında gerçekleştirdikleri bir tiyatro biçimidir. Karadağ, köy seyirlik oyunlarının köyden bağımsız düşünülmemeyeceğinin de altını çizer. Asıl metnin biçimlenişi; mizansenler, espriler, müzikler, danslar, giysiler, aksesuarlar gibi öğelerin tümü köy ve oynandığı zamanla bir bütün teşkil eder. Öyle ki bu oyunlar başka bir yerde oynandığında az ya da çok bir şeyler yitirecektir. Zira bu oyunlar özellikle seyirci ile bir bütündür ve bu seyirci aynı zamanda oyuncudur.

Öte yandan köy seyirlik oyunlarını değerlendiren Karadağ (1978), ritüel bir karaktere sahip olan bu oyunların giderek bilinçsiz bir eğlence aracına dönüştüğünü ileri sürer. Köy seyirlik oyunlarının bu yönü dikkate alındığında folklorun eğlence işlevi ortaya çıkmaktadır. Ancak Boratav ise (akt. Kızıoğlu, 2018: 103) köy seyirlik oyunlarının sadece bir eğlence aracı, hayal ürünü ve gelip geçici olduklarına karşı çıkararak, onların toplumun günlük sorunlarından, tasa ve kaygılarından, seçimlerinden, işlerinden, üretim ve tüketim ilişkilerinden, törelerinden ve törenlerinden bağımsız ele alınamayacağını belirtir. Boratav’a göre köy seyirlik oyunları halkın yaşamı ile kaynaşarak bir bütünlük oluşturur. Dolayısıyla ancak toplumun yaşamının türlü yönleriyle bir arada incelenerek değerlendirilip yorumlanabilir.

Bu bağlamda kısaca folklorik öğelerin değerlendirilmesinde öne çıkan performans teoriden söz etmek uygun olacaktır. Performans teorisi, öncelikle masal, destan vd. sözlü kültürü içeren halk bilimsel çalışmaların sadece geçmişe ait metin merkezli folklor unsurlarını değil aynı zamanda güncelin de değerlendirilmesi gerekliliğine vurgu yapar. Böylece folkloru geçmişin ürünleri anlayışından dinamik bir iletişimsel sürece dönüştürerek icraya dayalı folklor ürünlerinin değerlendirilmesinde performansın da dikkate alınmasına işaret eder (Özdemir 2016: 1358).

Çobanoğlu (akt. Gültekin, 2014: 52) performans teorisinin ikili bir yapıya sahip olduğunu belirtir. Bunlardan ilki “folklorun gerçekleştirilişi” ya da “ıcrası” anlamıyla artistik veya sanatsal eylemidir. Bir diğeri ise performansın icracısı, sanatın formu, dinleyici veya izleyiciyle birlikte gerçekleştiği çevre bütünü olarak artistik ya da sanatsal olaylardır. Bu ikili yapı performans bakış açısının geliştirilmesinin temel dinamikleridir.

Kuşkusuz köy seyirlik oyunları önemli bir performans alanına işaret eder. Seyirlik oyunların performansı iştme, görme, dokunma vb. duyuşsal bilişsel alanlara hitap ederek hem okuyucuyu hem de seyirciyi içine alan “yaşantıya dönüştürme” özelliğinden dolayı bireysel ve toplumsal hafızada daha kalıcı hale gelir. Bunda oyunların sosyal yaşantısı içinde sürekli tekrar etmesinin de payı vardır (Efeoğlu, 2023. 141). Dolayısıyla performans teori köy seyirlik oyunlarının dinamik bir iletişimsel süreç olarak ele alınmasını mümkün kılar.

Köy seyirlik oyunlarının bir örneğı olan Maşalama, düğünlerdeki bir dizi eğlence temalı oyunlara işaret eder. Eğlence temalı oluşu, konunun daha çok eğlence kültürü içinde ele alınıp folklorun eğlence işlevi bağlamında değerlendirilmesine neden olmuştur. Genel anlamda köy seyirlik oyunları hem Osmanlı hem de Cumhuriyet’in taşra eğlence kültüründe kritik bir yere sahip olmasına karşın bu oyunlardaki kadın ve erkek oyuncularla ilgili literatürde yeterince çalışma görülmez. Metin And bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır (akt. Erkan 2011:226):

Türk kaynakları dans eden erkek ve kızlarla ilgili çok az bilgi vermektedir. Bunun nedeni geçmişin birçok yazarı tarafından dans etmenin, özellikle profesyonel erkek ve kadın dansçılar tarafından oynandığında uygunsuz ve çok kötü bir spor sayılmasındandı. Diğer taraftan yabancı yazarlar, dansların müstehcen ve gevşek ahlaki yapısı dolayısıyla kitaplarında daha fazla ilgi göstermiştir ve betimlemelerinde performanstan aldıkları nefes kesici hazzı gizleyemezler.

Bu çalışma literatürde sözü edilen eksikliği de dikkate alarak Burdur’da düğün eğlenceleri içinde yer alan Maşalamayı konu edinmektedir. Çalışmanın verileri 2024 yılında saha çalışmasına dayalı olarak derinlemesine görüşmeler yapılarak elde edilmiştir. Saha araştırması Burdur merkez ile Burdur’a bağlı bir köy olan Aziziye’de gerçekleştirilmiştir.

Maşalama oyunları büyük oranda seyirlik olma ve eğlendirme işlevi görür. Bu çalışma ise genel olarak Maşalamadaki oyunlara ve bunların eğlence kültürü içindeki yerini dikkate almakla birlikte, esas olarak oyunlardaki cross-dressing olgusunu ele almaktadır. Buradaki cross-dressing erkeklerin kadın, kadınların ise erkek giysileri giymesi biçimindedir. Şöyle ki özellikle köy düğünlerdeki eğlence kültürü kadın ve erkek alanlarının bölünmesi biçiminde karşımıza çıkar. Başka bir deyişle köy meydanlarında sergilenen seyirlik oyunlar, kadınların oyuncu olarak katılımına açık değildir. Ancak kadın, her ne kadar bu erkek eğlence kültüründen dışlanmış olsa da aynı zamanda dahil de edilir. Kadının bu oyunlara dahil edilme biçimi, erkeğin kadın giysilerini giyip kadın rollerini oynamasıyla mümkün olur; yani cross-

cross-dressing kadınları, erkek bedeni üzerinden kadın giysileri ile sahneye dahil etmenin bir yoludur.

Bu bakış izleğinde kadınların “kamusal ahlak” gerekçesiyle performansa dayalı sahnelemeden dışlanan kadının yerine erkeklerin, kadın giysileri giyerek onları kendi bedenleri üzerinden sahneye dahil etmesini köy seyirlik oyunları üzerinden ele almaktadır. Böylece kadın giysileri giymiş erkek bedeni, erkek giysileri giymiş kadın bedeni üzerinden sergilenen performanslarda inşa edilen kadın ve erkek imgesi ile heteroseksüel ilişkilere dair bir analiz yapılması mümkün olabilecektir. Çalışmada ayrıca toplumsal cinsiyet rollerinin giysiler üzerinden kültürel olarak inşa edildiği, buna karşın cross-dressing yoluyla bu inşanın alt üst edildiği ileri sürülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın ana temasını cross-dressing kavramı oluşturmaktadır. Ancak cross-dressing kavramını ele almadan önce kısaca giyim ile ilgili çalışmalara yer vermek uygun olacaktır.

2. Giyim

Giyim insanlık tarihinde, koruma işlevi açısından önemli bir uyarlanma aracıdır. Ancak giysi bu temel işlevini sürdürmekle birlikte hem insanı tanımlayan hem de insanın kendisini ifade etmesini sağlayan sembollere dönüşerek kültürün bir yönü haline gelmiştir. Terry Castle'nin (Pascaul, 2018: 86) belirttiği üzere, giysiler de tıpkı dil gibi işaretler sistemi ve sembolik bir iletişim aracıdır. Konuşma eyleminde olduğu gibi farklı giysiler/kostümler de farklı anlamlar taşır. Giysi kaçınılmaz olarak kültürel yapı içerisinde anlamlı bir işleve sahiptir. Aslında kültürün ayrılmaz bir parçasıdır. Giysiler sınıfsal farklılıklara, etnik ya da dinsel bir gruba ya da cinsiyete ilişkin tanımlamaları ifade edebilir. Sözelimi tarihsel olarak imparatorluk dönemi Çin'inde ya da Tokugawa Japonya'sında giyim doğrudan bir kişinin sınıfı ve statüsüne işaret etmiştir. Her iki ülkede de mevcut sosyal hiyerarşiyi ve sınıf yapısını korumak için kıyafet yönetmeliği yasal olarak düzenlenmiştir. Çin'de ilk Ming Eyalet kanunu, bu amaçla her bir toplumsal sınıf için uygun olan giysileri (kumaşlar, renkler, tasarımlar ve desenler) açıkça tanımlanmıştır. Böylece görsel semboller yoluyla sınıfsal yapıda yukarı doğru hareketlilik engellenmiştir. Benzer biçimde Tokugawa Japonya'sında da alt sınıf olan Burakuminler'in ayakkabı giymelerine izin verilmemiş ve düşük statülerinin bir göstergesi olarak kimi örtüler kullanmak zorunda bırakılmışlardır. Dolayısıyla her iki ülkede de toplumsal yapıyı ve hiyerarşiyi korumak amacıyla giyim alanı devlet tarafından düzenlenmiştir (Yuxin 2002: 25).

Giysinin işaret ettiği bu farklılıklar, modern dönemin demokratik toplumlarında da görülür. Örneğin bu tür toplumlarda yoksul ve zengin

insanlar aynı şekilde giyinmez; kumaşın kalitesi, kesimi, ürünün markası ve hatta rengi, o giysiyi giyen kişi hakkında bir hikaye anlatır (Pascaul, 2018:86). Dolayısıyla giysiler insanları etiketler ve bu nedenle toplumsal ve kültürel beklentileri karşılamak için kullanılabilirler.

Öte yandan insanların ilk kez ne zaman giyinmeye başladıkları ya da ne giydikleri sorusuna günümüz bilgileri doğrultusunda net bir yanıt vermek olanaklı değildir (Duyar 2023: 325). Konuya önemli bir bakış açısı sağlayan antropoloji de dahil olmak üzere çok sayıda disiplin, giysiye ikincil bir alan olarak yer vermiştir. Giysi konusunda önemli çalışmalardan birine imza atmış olan Ernest Crawley, kültürler arası örneklerle desteklediği tartışmasında giysinin kökenini ortaya koymanın sadece spekülasyon anlamına geleceğini belirtir ve bu nedenle çalışmasında kökene odaklanmak yerine giysiyi sembolizm, sosyal psikoloji, çıplaklık ve giyinme, sosyal sınıf, cinsiyet, kutsal giysiler gibi yönleri üzerinden ele alır. Crawley'in çalışması, her ne kadar kendi döneminin tipik bir örneği olarak cinsiyet ile ilgili bağlama kayıtsız kalmış olsa da giysinin sosyal ve kültürel alanda kullanımına ilişkin önemli katkılar sağlamıştır. Ona göre giysinin en büyük ayrımı cinsiyettir. Giysi toplumsal yaşamın çeşitli düzeylerinin maddi alandaki en belirgin ayrımı sağlar. Böylece biyolojik bir süreç, toplumsal bir varoluş sürecine dönüşür. İzleyen dönemlerde gerçekleştirilmiş önemli bir çalışma ise Carol Hendrickson'a aittir. Hendrickson, Guatemala'da yaptığı çalışmasında giysiyi maddi kültürün bir parçası olarak değerlendirir. Hendrickson'un çalışması, esasında 90'lı yılların giysi ile ilgili çalışmaların temel vurgusuna sahiptir. Bu da maddi dünyanın, nesnelere çok sayıda kültürel kategoriye yansıttığı ve anlamlı kalıpların tüm nesnelere kültürel bir evren ile ilişkilendirdiği kültürel bir sistem olarak anlaşılması gerektiğidir. Bu dönem çalışmalarının önemli bir yönü de sınırlı bir kültürün analizinden küresel bağlantılara odaklanmış olmaları, giysinin kimlik müzakeresinde anlam ve yeri hakkında yeni yorumlar ortaya koymalarıdır. 90'lı yılların bir diğer önemli teması ise küresel pazarda cinsiyete dayalı üretimdir (akt. Eicher, 2000: .61-64-65).

Son dönemlerde ise antropoloji başta yer almak üzere, giyim araştırmalarına yönelik ilginin yeniden canlandığına tanık oluyoruz. Antropolojideki paradigmalardan etkilenen bu çalışmalardaki genel eğilim, giyinmiş/giydirilmiş bedeni, giysi pratiğinin hem konusu hem nesnesi olarak gören eylemlilik, pratik ve performans vurgu yaparak ele almaktadır. Bu yeni araştırmaların değindiği sorular, toplumsal yapıdan eylemliliğe ve uygulamaya doğru paradigmatik değişim tarafından biçim kazanmaktadır. Ayrıca kimi çalışmalar giyimi; bedeni ve onun sunumunu inşa eden, iktidarın işleyişiyle bağlantılı, birbiriyle yarışan bir dizi söylem olarak kabul etmektedir

(Hansen 2004: 370). Dolayısıyla sınıf, toplumsal cinsiyet ve kuşaklararası çatışma son dönemin giyim çalışmalarında önemli bir yere sahiptir.

Çalışmanın temel temasını oluşturan cross-dressing kuşkusuz giyim/ giyinmenin toplumsal cinsiyet ile olan ilişkisine işaret eder. Crane (akt. Duyar, 2023: 342), moda için uygun giysiler der, her ne kadar sınıfın ve toplumsal kimliğin ifadesi olarak kullanılsa da bu giysilerin iletleri esas olarak kadınların ve erkeklerin cinsiyet kimliklerini nasıl algıladıkları ya da nasıl algılamaları gerektiği ile ilgilidir.

2.1. Cross-Dressing

Cross-dressing kavramı geleneksel olarak farklı bir cinsiyetle ilişkilendirilmiş olan giysilerin (kadınların erkek giysileri-erkeklerin kadın giysileri) giyilmesine karşılık gelir. Aynı zamanda geçici ya da uzun süreli bir performans değişikliğidir (Yaren 201: 351). Ancak bu çalışmada cross-dressing kavramı, modern toplumsal cinsiyete ilişkin çalışmaların vurgularından ziyade, bir cinsiyetin sahnedekeyken giysi ve davranışlar üzerinden karşı cinsiyete ilişkin performans göstermesi bağlamında kullanılmaktadır.²

Karşı cinsiyetin giysilerini giyme, modern öncesi dönemde de karşımıza çıkar ve dolayısıyla tarihsel bir olgudur. Mitolojiden edebiyata, savaşımlara, dinlere ve sinemaya kadar çoğu alanda karşı cinsiyetin giysilerini giymenin konu edildiği görülür. Söz gelimi Yunan mitolojisinde kadın kılığına girme kimi zaman tehlikeli durumlardan kaçmanın, kimi zaman ise bir cezalandırma yöntemi olarak kullanılır ki en önemli iki örneğini Herakles ve Akhilleus oluşturur. Buna göre Herakles (Roma Mitolojisinde Herkül), Iphitos'u öldürmesinin bir cezası olarak Omphale'ye köle olarak verilir ve Omphale'nin onu sadece kadın işlerini yapmaya değil aynı zamanda kadın gibi giyinmeye zorladığı, hikayenin çoğu varyantlarında karşımıza çıkar. Akhilleus ise Tanrıça Thetis ile Peleus'un oğullarıdır. Annesi, Akhilleus'un Troya Savaşına katılmasını istemez ve onu kadın kılığına sokarak Kral Lykomedes'in sarayında kadınların arasına karışmasını sağlar (Güzel, 2017: 39-42). Yanı sıra cross-dressing sadece mitolojide değil dinlerde de karşımıza çıkar. Örneğin erken dönem Hıristiyanlık da dahil olmak üzere tarih boyunca azizlerin korunma ve kendi ifade etme gibi durumlarda kadın kılığına girdikleri bilinir. Buna karşın kilisenin bu duruma karşı tavrı ikircimlidir ve azizlerin karşı cinsiyetin giysilerini giyinmelerine verdiği tepki dönemin toplumsal ve siyasal konjonktürüne bağlı olarak farklılık gösterir. Bu bağlamda Upson-

2 Ormand, Antik Yunan'da sahnedekeyen cross-dressing'in modern görüşe uygun olmadığını belirtir. Buradaki kullanım eşcinsellik ya da drag ile bağlantılı değildir, zira Yunanlılar için cinsellik modern bireylerinkinden farklıdır. Dolayısıyla bu eylem modern toplumsal cinsiyet performans düşünceleri üzerinden değerlendirilmemelidir (Akt. Elder 2015: 1).

Saia (2011), kilisenin azizlerin cross-derssing'inin kimi dönemlerde saflığın ve adanmışlığın bir göstergesi olarak kabul edip yücelttiğini kimi zaman ise bu durumdan ötürü aşağılandıklarını aktarır. Ancak şiddetle karşı çıkmanın daha yaygın bir tepki olduğunu belirtmek gerekir.

Yukarıda verilen örnekler erkeklerin kadın giysileri giymesinin yaygınlığına işaret etmekle birlikte çoğu zaman erkeğin karşı cinsiyetin giysilerini giymesinin “kadınsı zayıflık” ve “aşağılanma” olarak kabul edildiğini gösterir. Dolayısıyla özellikle modern öncesi dönemde erkeklerin kadın giysileri giymesinin çok kabul edilebilir bir olgu olduğu söylenemez. M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan Asur kralı Sardanapulus bu durumun en iyi örneğini oluşturur. Anlatıya göre Sardanapulus sarayında zamanının çoğunu kadın giysileri giyerek cariyeleriyle birlikte geçirir. Ancak bu duruma ilişkin haberlerin yayılması üzerine kimi soylular isyan etmiştir. Cross-dressing kadınsı zayıflığını gösterdiği için Sardanapulus, savaşlarda önemli başarılar elde etmiş olsa da intihar ederek hayatına son vermiştir.³

Yanı sıra erkeklerin kadın giysileri giymesi her zaman için zayıflığa işaret etmez. Bunun bir örneği Hinduizm’de karşımıza çıkar. Hindu mezheplerinde erkeğin kadın giysileri giymesi ibadetin bir parçasıdır. Sakti’ye tapanlar, tanrının temelde kadınsı olduğunu düşünür ve erkekler kendilerini kadın kostümleriyle sunarlar. Dünyadaki diğer tüm yaratıkların kadın olmasına rağmen tanrı Krishna’nın tek gerçek erkek olduğunu savunan Hindu tarikatlarından Sakhībhāva’da, erkek takipçiler kadın gibi giyinir, kadınların davranışlarını, hareketlerini ve alışkanlıklarını taklit ederler. Kuşkusuz karşı cinsiyetin giysilerini giyenler sadece erkekler değildir. Erkek gibi giyinen ve davranan kadınlar da bulunur. Bu açıdan isminin anılması gereken ilk kadın M.Ö. 15. yy.’da yaşamış olan Mısırlı Hatşepsut’tur.⁴ Burada vurgulanması gereken bağlam kadınların erkek gibi giyinmesi, erkeklerin kadın gibi giyinmesine oranla, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, daha az tepki çekmiş olmasıdır.

Bu tarihsel örnekler cross-dressing’i anlamamız için önemlidir. Yukarıda da yer verildiği üzere bir anlamlandırma sistemi olarak giyim bir dizi bağlamı içerir: kültür, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, sınıf ve cinsellik. Giyim ve kültür arasındaki ilişki dikkate alındığında her ne kadar giyime yönelik anlamlar kültürden kültüre farklılık gösterse de kesin olan şudur ki tüm kültürlerde geleneksel olarak giysiler toplumsal cinsiyete göre kodlanmıştır. Bir anlamda

3 Vern L. Bullough. Cross-Dressing. Love to Know. https://molministry.com/wp-content/uploads/2022/11/Cross-Dressing_-_LoveToKnow.pdf

4 Vern L. Bullough. Cross-Dressing. Love to Know. https://molministry.com/wp-content/uploads/2022/11/Cross-Dressing_-_LoveToKnow.pdf

giysiler, cinsiyetler arasındaki sınırları doğrulamının bir aracıdır ve giyim kurallarının cinsiyeti ayırt edici olması beklenir. Ancak giyim kuralları ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişki her zaman için sabit değildir. Sözelimi Marjorie Garber, peçenin Batı kültürlerinde “dişi” ya da “kadınsı” olana işaret ettiğini tespit etmiştir. Ancak peçenin toplumsal cinsiyete dayalı işlevlerine dair ön kabuller -gizemli kılmak, baştan çıkarmak ve kutsallaştırmak-Kuzey Afrika’da Türens savaşılarının erkekliklerini göstermek için kullanıldığında bu anlamlarının ötesine geçer. Dolayısıyla kültürlerarası bir bakış açısı belirli giysilerin kültür bağlamında bir anlam alanına sahip olduğunu gösterir (Yuxin 2002:23).

Giysilerin bu kültürden kültüre anlamsal farklılığının yanı sıra bir kültürel yapı içinde giysiler, cinsiyet farklılığını bir yandan temsil ederken bir yandan da inşa edip güçlendirir. Bu nedenle Victoria Flanagan’ın *Into the Closet* adlı çalışmasında belirttiği gibi, “[k]ıyafetler toplumsal cinsiyet ve cinsel farklılığın güçlü bir kültürel sembolüdür ve karşı cinsiyet için toplumsal olarak uygun görülen giysilerin giyilmesi genellikle transgresif kısırtıcı bir eylem olarak kabul edilir” (akt. Pascual 2018: 85).

Genel anlamda cross-dressing her ne kadar transgresif bir eylem olarak kabul edilse de kadın ve erkeğin karşı cinsiyetin giysilerini giymelerine yönelik tepkilerin, tıpkı yukarıda yer verilen tarihsel örneklerde olduğu gibi, farklılaştığını da ifade etmek gerekir. Sözelimi Bullough (1974:1382-1390) Orta çağda karşı cinsiyetin giysilerini giymeyi ele aldığı çalışmasında öncelikle Batılı toplumlarda buna yönelik ikili bir tutum bulunduğunun altını çizer. Ona göre cross-dressing Cadılar Bayramı, karnavallar ve maskeli balo gibi dönem ya da etkinlikler için kabul edilirken bunun dışında kalan alanlarda ise net bir karşı çıkış söz konusudur. Bu karşı çıkış dayanağını Kutsal Kitap’taki metinlerde bulur. Özellikle Tesniye’deki bir bölüm (22:5) kadınların erkeğe ait olanı, erkeklerin ise kadın giysileri giyemeyeceğini, aksinin Tanrı katında günah olarak işlendiğine yer verir. Bullough ayrıca, kadınların erkek giysileri giymesinin erkekler kadar tepki çekmediğine dikkatleri çeker ve bu durumu Orta çağ Hıristiyanlığındaki kadının ikincil konumu ile ilişkili olduğunu ileri sürer. Ona göre açıkçası bir kadının daha kutsal olması için erkek kılığına girmesi sorun yaratmıyordu. Ancak kadının savaş gibi erkeksi alanlarda erkekle rekabet etmesine izin verilmiyordu. Çünkü bu tür bir rekabet, bir kadın erkeksi görevleri başarabileceğinden, kadının statü kazanımına değil aksine erkeğin statü kaybına işaret ediyordu.

Ishida (akt. Koca ve Öz 2020: 304) 17. ve 18. yüzyıllarda kadınların karşı cinsiyetin rolünü oynamada giysileri araç olarak kullanmasını cinsiyet ayrımcılığı ile ilişkilendirerek tarihin her döneminde kadınların kısıtlayıcı

statülerinden kaçınmanın bir yolu olarak erkek giysilerine başvurduklarını belirtir.

Altenburger (2005:171) ise kadınları gerçek hayatta erkek giysilerini giymeye yönlendiren motivasyonların çoğulluğuna dikkati çeker. Bu motivasyonlara yönelik açıklamalardan biri sıklıkla kadınların acil durumlarda kendilerini koruma ihtiyacına atıfta bulunurken kimilerinde ise kadınların kendileri için öngörülenin dışında, dışarıda ve daha hareketli bir yaşam için erkek giysileri giydiği ileri sürülür. Başka bir ifade ile erkek giysileri giyme, kadın için domestik alanın dışına rahatça çıkabilmenin bir yoludur. Ayrıca temel bir motivasyon olarak makam, rütbe ve güç vb. bağlamlar üzerinden erkek alanına dahil olma gibi daha spesifik bir istek de söz konusudur. Bu bağlamda cinsiyet hiyerarşisi, sorunu kadınların erkek giyinme kalıplarını kullandıklarında erkeklerin buna yönelik tutumlarını anlamamız açısından önemlidir. Kadınların erkek gibi giyinmesi sosyal statüde bir yükselme ve dolayısıyla daha fazla güç ve özgürlük için kasıtlı bir ihlal olarak algılanıyordu. Bu durum Wilt Idema'nın vurgusundan açıkça anlaşılmalıdır: "Cinsiyetler arasında eşitsiz bir güç dağılımının olduğu ataerkil bir toplumda; kadınların, erkeklerin statüsünü arzulaması doğal olmasa da anlaşılabilir bir durumdur. Ne var ki bunun tersi doğal olmadığı gibi aynı zamanda skandal niteliğindedir. Erkek olmak isteyen kadın, erkeğin üstün konumunun altını çizer. Ancak, kendi isteğiyle kadın rolünü üstlenen bir erkek, bu davranışıyla mevcut toplumsal cinsiyet ilişkilerinin normalliğini ihlal etmektedir" (akt. Altenburger 2005:171).

Sonuçta cross-dressing hangi motivasyona bağlı olarak ortaya çıkarsa çıksın kültürel olarak tanımlanmış cinsiyet giyim kodlarına aykırıdır ve kültürel olarak onaylanıp meşru görülmez. Buna karşın tiyatro, köy seyirlik oyunları gibi performansa dayalı olan sahnelemede erkeklerin kadın giysileri giymesi bağlamında aynı tepkiden söz edilmez. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde dans, müzik ve tiyatro gibi performansa dayalı olan alanlarda cross-dressing kullanımına yer verilecektir.

2.2.1. Sahne, Performans ve Cross-Dressing

Performansa dayalı sahnelemede cross-dressing'i anlayabilmenin en iyi çıkış noktası tiyatro tarihi, din ve buna ilişkin toplumsal cinsiyet rolleri kodlarıdır. Dolayısıyla performansa dayalı sahnelemede karşı cinsiyetin giysilerini kullanmada etkili olan etmenler bir toplumun eğlence kültürü ile dinin toplumsal yapı, özellikle eğlence kültüründe toplumsal cinsiyet rolleri üzerindeki etkisidir. Bu bağlamda kadınlara yasaklanmış alanlardan biri kamusal alanda performansa dayalı olan sahnedir. Kılıç'ın (2004:1) da

belirttiği üzere sahne “namuslu” kadın için yasak bir alandır. Her ne kadar gerekçeleri dönemselsel olarak ve aynı zamanda kültürden kültüre farklılaşmış olsa da performans sergileme, erkek mesleği olarak kabul görmüştür. Kadını sahneden uzak tutmak için mümkün olduğunca az kadın rolüne yer verilmiş ve gerekli durumlarda kadın rolleri; erkekler tarafından kadın giysileri giyilerek, maske takılarak, makyaj yapılarak ustalaşmış erkekler tarafından oynanmıştır.

Sözgelimi Antik Yunan tiyatrosu oyuncularını tümüyle yetişkin erkeklerden oluşuyordu. Ancak oyunların bazılarının, bu erkeklerin kadın giysileri giymeden oynanması mümkün değildi. Üstelik kadın rolleri için sadece bir kişi seçilmez, erkek oyuncular gerekli olduğu sürece erkek ve kadın rolleri arasında gidip gelirdi (Elder 2015: 3). Japonya geleneksel tiyatrosu da karşı cinsiyetin giysilerini giyme bağlamında karmaşık bir eğlence kültürüne işaret eder. 17. yüzyılda ortaya çıkan Kabuki geleneksel tiyatrosunun oyuncularının tümü erkekti. Tokugawa döneminde hükümetin kamusal ahlak gerekçesiyle kadınları sahneden uzaklaştırmasıyla Onnagata olarak isimlendirilen erkek oyuncular, kadın rollerini oynuyorlardı (Kılınçarslan 2017: 314). Bununla birlikte 20. yüzyılın başında kurulan ve tümü kadınlardan (Otokuyaku) oluşan Takarazuka Revue’sünden de söz etmek mümkündür. Çin Opera geleneğinde de kadın kılığına giren erkekler bulunur (Mertz 2023).

Tunison (Klawitter 1981, Bullough 1974) erkeklerin kadın giysileri giymesinin iki koşulda tolere edildiğini belirtir. Bunlardan ilki kadın imgesi/taklidine gereksinim duyulduğu anlar ve bir diğeri ise toplumun isteyip arzuladığı ancak kimi yasaklar nedeniyle kadınların yapmasına izin verilmeyen durumlardır. Yine de erkeğin kadın giysisi giymesiyle ilintili statü kaybı çok daha fazla önemsenen bir değerdir. Bunun en net örneği Orta çağın sonunda tiyatroya yeniden canlanmasıyla sahnede yaşanmıştır. Antik Yunanda kadın rolleri erkekler tarafından oynanıyordu. Bununla birlikte genel olarak tiyatroya yönelik olumsuz algıdan oyuncular da nasibini aldı ve erkek, kilise tarafından şiddetle kınandı. Hıristiyanlık, karşı cinsiyetin giysilerinin giyilmesini açıkça İncil’deki giyim ile ilgili kuralları ihlal ettiği için kınamış ve hatta karşı cinsiyetin giysilerini giymeyi Orta çağda sıklıkla büyüücülük ve sapkınlıkla ilişkilendirmiştir. Ancak Rönesans döneminde “tamamen erkeklerden oluşan sahnenin” yaygınlaşmasıyla birlikte bu sert tavır giderek yumuşamaya başlamıştır. Bunun aksine sahne dışında karşı cinsiyetin giysilerini giyme, modern zamanlara kadar akıl hastalığı ya da davranış bozukluğu sorunu olarak görülüyordu (Tang vd. 2021: 4). Bu kınama her ne kadar Konstantinopolis gibi bölgelerde tiyatroyu tümüyle ortadan kaldırmamış olsa da profesyonel oyunculuk ortadan kalkmış, ancak amatörler varlığını sürdürmüştür.

Öte yandan kadınlar sadece sahneden değil esrarengiz ya da ahlak temalı oyunlarda da tümüyle dışlanmışlardır. Zaman zaman kimi oyunlarda kadınlara atıfta bulunulsa da kadının kendini bu oyunlarda temsil etmesi hala uygun görülüyordu. Başlarda rahipler ile yardımcıları oyunlardaki oyuncular ve kadınların performans katılımı söz konusu dahi olamazdı. Zamanla fars gibi daha seküler oyunlar gelişmeye başladı. Ancak farsın oyuncuları aylak olarak görülüp toplumdan dışlanıyorlardı. Farsların daha seküler yapıda olmaları da kadınların yeterince sahnede yer almasına yetmiyordu. Bu da erkeklerin neredeyse tümüyle kadın rolünü üstlendiği anlamına geliyordu. Ayrıca Farsta yer alan erkekler kast sisteminde düşük statülü olarak kategorize edildikleri için sahnedeki kadın rollerinden ötürü cezalandırılmamışlardır.

İtalya'da 16. yy. a kadar kadınlar kendilerini temsil eden oyunlarda yer almazlar. Kadınların sahnede yer alması ilk kez 1548'de önce İtalya'da görüldü, ardından Fransa ve İspanya ve nihayetinde İngiltere'ye yayıldı. Ancak İngilizler'in bunu kabul etmeleri 17. yüzyılda mümkün olabilmıştır.

Kısacası karşı cinsiyetin giysilerini giymeye ilişkin yasaklar daha çok erkekler için uygulanmış gibi görünse de bu durum sahne için çok da geçerli olmamıştır. Zira kadınların toplumdaki konumlarını sürdürme, sahnedeki gerçekliklerden daha fazla öneme sahip olmuştur. Dahası bir sınıf olarak erkek oyuncular performans için kadın giysisi giyerek statü kaybetmişler ve toplumsal yapıdan dışlanmışlardır (Bullough 1974:1390-1393).

Sahnenin kadınlara yasak oluşu yalnızca tiyatro ile sınırlı değildir, yine performansa dayalı olan dansı da kapsar ve dans alanında kadın giysileri giyerek dans eden erkeklerin görülmesine neden olur. Örneğin Mısır'da bir gruba khäal (dansçılar) adı verilir. Bu dansçılar düğünler vb. törenlerde performans sergiler ve kostümleri teknik olarak kadınlarınkine pek benzemese de kadın gibi görünmek için yüzlerindeki kılları yolmak da dahil olmak üzere ellerinden geleni yaparlardı.⁵ Ancak gerçekten kadın olduklarının düşünülmesini engellemek için yarı erkek yarı kadın giysileri giyerlerdi. Buhara ve Afganistan'da Bacha (erkek çocuk) bacha bi rish (sakalsız erkek çocuk) veya bazigar, kadını taklit ederek dans eden çocukları tanımlamak için kullanılır. Endonezya'da gezginci eğlendirici topluluklar, meslek olarak erkekleri cezbeden kumpanyalarına ve kadın rolü oynayan erkeklerle yer verirler. Aşağı yukarı 1940'lara kadar Kuzey Sulawesi "Makassarese"leri arasında dokuz yaş ile 20 yaş arasında, kadın gibi giyinmiş "Masri" dansçıları vardı. Yüzlerinin bir kısmını peçeye benzer uzun bir şal ile kapatırlardı.

5 Vern L. Bullough. Cross-Dressing. Love to Know. https://molministry.com/wp-content/uploads/2022/11/Cross-Dressing_-_LoveToKnow.pdf

Hindistan'da da Hijralar evlilik, sünnet gibi ritüellerde kadın kılığına girerek dans ederler (Erkan 233-234-237).

Öte yandan kadının Doğu'da tiyatro sahnesinde yer alması XVII. yy.'a tekabül eder. Türklere ise önce gayri-resmi olarak II. Meşrutiyet sonrası, resmi olarak da Cumhuriyet ile anca mümkün olabilmıştır (Nutku 2010:137). Osmanlı eğlence kültüründe orta oyunu, Hacivat-Karagöz gibi oyunlar öne çıkmakla birlikte dans da bu kültür içinde kritik bir yere sahip olmuştur. Özellikle köçek ve çengeller hem saray eğlencelerinde hem halka sunulan sünnet düğünleri gibi kutlamalarda hem de halk arasında meyhane, kahvehane gibi mekanlarda toplumu eğlendirmeleri açısından önemli unsurlardır (Ersoy 2010: 85).

19. yüzyıl sonları Osmanlı eğlence kültürünün özellikle Avrupa'nın etkisiyle farklılaşmaya başladığı dönemdir. Başta İstanbul ve İzmir gibi kültürel etkileşimin yoğun olduğu yerlerde kantodan tiyatroya kadar sanatın çeşitli alanlarında gelişmeler ortaya çıkar. Bu değişimde masal dinletileri, kukla gösterileri, meddahlık, orta oyunları gibi gösteri sanatlarının yerini tiyatronun aldığı görülür (Karadoğan ve Erbay 2022: 909). Başta tiyatro olmak üzere bu tür sanat alanlarındaki en önemli sorun kadınların temsil edilmesi ve oyunculuğuna ilişkindir. Çünkü Osmanlı tiyatrosunda Türk ve Müslüman kimliğine sahip bir kadının sahneye çıkması⁶ söz konusu değildir. Geleneksel performansa dayalı sanatlarda erkekler, kadın rollerini üstlenerek (Duman 2015: 65) bu sorunun üstesinden gelmeye çalışırlar, ki zenne, köçek vb. bunun örneklerini oluşturur. Böylece dinin toplumsal cinsiyet rolleri ve kadının konumuna ilişkin etkisi açık bir şekilde görünür olmaktadır. Bu etki büyük kentlerin aksine taşrada çok daha yoğundur. Örneğin, A. R. Yalman Kahramanmaraş'ta köçeklere ilişkin bir gözlemini şöyle aktarmıştır (akt. Erkan 2011: 230):

Eloğlu'nun kuzeyindeki etekte birkaç çadır gördüm. Yanlarına vardım bu obacık Köçekli isminde bir abdal kafilesi idi. ... bu küçük obanın sanatı düğünlerde, derneklerde çalgı çalmak ve halkı eğlendirmektir... Obanın genç, ihtiyar bütün erkekleri kadın giysisine girerek dans ederler. Bunlarda kadınların bizzat oyun oynamaları adet değildir.

Osmanlı'da Batı tarzı tiyatrodaki ilk etapta erkekler kadın giysileri giyerek kadın rollerini canlandırırken ilerleyen dönemlerde kadın rollerinin Ermeni kadınlar başta yer almak üzere Türk kimliğine sahip olmayan gayri-

6 Türk ve Müslüman kadının tiyatrodaki yer almasına ilişkin bu baskı ve engellere karşın Afife Jale, Meşrutiyet'in sonlarına doğru sahneye çıkmıştır (Duman 2015: 65).

müslimler tarafından oynandığı görülür. Dolayısıyla İslamiyet'in tiyatro üzerindeki etkisi Osmanlı'da olumlu değil aksine sergilenmesine engel olan bir anlayışa işaret eder. Tiyatronun canlıları benzetme, sorgulama ve eleştirme özelliklerinin yanı sıra kadın-erkek tüm canlılara sahnede hayat vermesi ve özellikle bir cinsiyeti diğerine dönüştürmesi üzerine temellenmiş olması da bu sanat dalının desteklenmesini pek mümkün kılmaz. Ancak yine de gösteri sanatları ile uğraşanlar bir yandan din adamları ile üst sınıf mensuplarını eleştirmek vb. açılardan ödün vererek diğer yandan ise kadının sahnede yer almamasını dönüştürerek geleneksel ve modern tiyatronun sürdürülmesini sağlayabilmişlerdir (Karadoğan ve Erbay 2002: 911).

Cumhuriyet döneminde ise yeni bir eğlence kültürünün inşa edildiği görülür. Bu yeni eğlence kültürü Batıdaki eğlence kültürüyle paralel bir çizgiye sahiptir ve her ne kadar Batı ile ilişkilerin temeli ve özü olmasa da modernleşme motivasyonu ile doğrudan kurulan ilişkileri dışa vuran, görülebilir yüzünü oluşturmuştur. Böylece yeni eğlence kültürü, saray eğlence kültüründen farklılaştırılmış ve balolar, Batı tarzı danslar, güzellik yarışmaları, sinemalar vb. yeni dönemin eğlence kültürünün ürünleri haline gelmiştir (Eğribel 2015: 314-316). Ayrıca Cumhuriyet dönemi, eğlence kültürü bağlamında kent ve taşra arasında ayrımların netlik kazandığı dönemdir. Taşranın sıkıntı, eğlencenin de kentlerle özdeşleştirilme süreci Özarlan (2021: 51) göre İkinci Meşrutiyet ile Cumhuriyet arası dönemde başlar. Sıkıntının erken Cumhuriyet'teki asıl inşası eğlencenin tanımlanmış olmasıdır. Bu tanımlamada geleneksel ve gündelik eğlence formları (Çengi, Hacivat, Karagöz, Zenne, Orta oyunu) banal olarak görülmüş, desteklenmemiş ve unutulmaya terk edilmiştir. Cumhuriyet döneminde 1950'li yıllar ise farklı bir bağlamı da içererek eğlence sektörünün piyasa için bir meta haline dönüştürülmesine işaret eder. Özarlan (2021: 62-63) ayrıca 1980'li yıllara dek Cumhuriyet dönemi eğlence kültürünü şöyle özetlemektedir:

1980'li yıllara kadar taşra eğlencesini, taşralı kılan en önemli şey onun ritualistik ve tamamlayıcı yönü. Bir meşakkatin başında ya da sonunda icra edilmesi. Onu aynı dönem kent eğlencesinden ayıran en önemli özellik bu. Kentlerde yaşayan inanlar için ayrıca bir bahaneye gerek yok. İnsanlar eğlence için tesis edilmiş Galata, Beyoğlu gibi yerlerde diledikleri zaman maddi imkanları ve zamanlara el verdiği kadarıyla eğleniyorlardı. Taşra eğlencesi ise bir şeye başlamanın ya da bitirmenin tamamlayıcı ritüeli gibi görünüyor. Düğün kurulmadan önce, erkek çocuk doğduktan sonra, köy harmanı kalktıktan sonra erkekler arasında eğlenceler tertip ediliyor. Bir şeyin başında ya da sonunda yapılan bu

ritualistik eğlencelerin bereket, şükran, sunu ve dayanışmanın kutsanması gibi arkaik temalara ve onların ritüelleriyle şüphesiz yakın bağlantılar var. Avrupa kent (bakhtin) ve taşra eğlencesinin (Levi-Strauss) en önemli temalarından biri olan karnavalesk kılık değiştirme Türkiye kent eğlencelerinde çok rastlanan bir şey değil. Öte yandan modern öncesi taşra eğlencelerinin en önemli teması. Erkeklerin kadın kılığına girmesi, kadınların efe-erkek kılığında gezinmesi, kadın/erkeklerin kendilerini ayı, deve, Arap yapmaları özellikle düğün ve sünnet düğünlerinin vazgeçilmez eğlenceleri arasındaydı.

Sonuç olarak Özarslan'ın (2021) da vurguladığı üzere Cumhuriyet tarihinin kent eğlencelerinde her türlü kılık değiştirme⁷ sık rastlanan bir durum olmamakla birlikte özellikle kırsal eğlence kültüründe uzunca süre varlığını devam ettirmiştir ki Burdur düğün eğlenceleri arasında kritik yere sahip olan Maşalama bunun örneklerinden birini oluşturur.

3. Maşalama

3.1. Oyunlar

Maşalama Burdur, Denizli ve Afyon gibi illerde karşımıza çıkan ve düğünlerin yapıldığı meydanlarda yakılan bir ateşi tanımlar. Başka bir ifade ile düğünlerde çeşitli oyunların sergilenmesinden önce yakılan ateştir. *Türkiye’de Halk Ağzından Derlemeler Sözlüğü*nde (akt. Kartal ve Özeren 2022: 348) “düğünün ikinci gecesi meydana ateş yakılarak yapılan eğlence” ya da “düğünlerde köy meydanında yakılan ateş” olarak yer almaktadır. Saha çalışmasında da sözlükteki anlamına benzer bir tanımlama yapılmış ve bu ateşin yakılmasının nedeni olarak oyunların sergilendiği meydanın aydınlatılmasına vurgu yapılmıştır.

Kimi kaynaklarda⁸ Maşalamanın yapıldığı günler farklılık gösterse de alan çalışmasından elde edilen veriler düğünün ikinci gününe işaret etmektedir. Ancak Maşalama için bir gün öncesinden hazırlık yapmak gerekir ki bunların en önemlisi ateşin yakılması için gerekli olan odunların sağlanmasıdır.

7 İlerleyen dönemlerde cross-dressing’in eğlence kültürü içerisinde görünür olduğu alanlardan biri sinemadır. Sinemada cross-dressing Yaren’in (2010: 351) ifade ettiği üzere genellikle komedi filmlerinde içerdiği yan anlamlardan neredeyse soyutlanmış bir biçimde ağırlıklı olarak güldürü imgesi olarak kullanılmıştır.

8 İkinci (2016) ile Gülmen Şimşek (2009) düğünlerde üçüncü gün, Çine (1989) ise gelin çıkarmadan bir gün önce Maşalama ateşinin yakıldığını belirtmişlerdir (akt. Kartal ve Özeren 2022: 348).

Aşağıdaki görüşme Maşalamayı da içermekle birlikte düğünlerin eskiden nasıl gerçekleştiğini de aktarır:

Ateş aydınlattığı için meydanı Maşalama diyorlar. Evveli düğünler 3 gün oluyordu. Cuma günü başlar Pazar bitiyordu. Cuma günü başladığında düğün oduncusu oluyordu. 5-10 merkep toplarlardı. Dağa gidilirdi, dağda bir çam yıkılırdı. Odun edilirdi. Merkezlere sarılır getirilirdi düğün evine. Odunları almaya herkes varır, imece gibi olur. Akraba, konu komşudan olur. Gençler olur. Damadın arkadaşları, onlar giderler odun getirmeye. İkinci gün olur. Saat 8-9 da başlar, 12'ye kadar devam eder. Düğünler yaz kış düğünde o Maşalama yanar. Aydınlatmak için. Akşam 8-9 da karanlık. Etrafı aydınlatır. Onun için yakılır o Maşalama. Odun geldikten sonra keşkek dövülmeye gidilirdi. Keşkek dibegini gidilirdi keşkek dövülürdü. Akşam oldu mu evde, odada çalgı çalınır oynanırdı. Cumartesi günü kına olur. Öğlen kız evine gidilirdi, kına yakılırdı. Dönülür gelinirdi, akşam Maşalama yakılırdı. Maşalama dediğim meydana ateş yakarsın odunla. Oraya Maşalamayı yakarsın onun etrafında ortaoyunu çıkarılırdı. Maşalama bitince dağılınır. Pazar günü sabahlan davul yine çalınır, edilir. O gün oğlan evinden kız evine gelinir. Kız evinden gelenlere sohbet edilir. Ondan sonra kalkılır gelin almaya gidilir. Davulla zurnayla gelin alınır. Ata bindirilir, at ile gezdirilir. Sonra düğün biterdi. (Erkek, 82 yaşında, Aziziye).

Erkek evinde düzenlenen Maşalama ayrıca düğünlerde eğlence odaklı oyunları içerir. Köy seyirlik oyunları içinde değerlendirilen bu oyunlar⁹ ve oyuncularına kısaca yer vermek, Maşalamayı bir bütün olarak anlama bağlamında faydalı olacaktır.

Arap oyunu: Arap yüzünü siyaha boyayan ve boynunda heybesi bulunan bir karakterdir. Heybesinde kül taşıdığı için “külçü” olarak da isimlendirilir. Elinde de bir değnek taşır. Arap'ın asıl görevi Maşalamada oyunların oynanabilmesi için gerekli olan düzeni sağlamak ve izleyicileri Maşalama ateşinden korumaktır. Ayrıca bir oyunun bitiminde sonraki oyunun oyuncularının hazırlanması için gerekli olan süreyi sağlamak için de seyirciler arasından Zeybek vb. oyunları bilenleri sahneye çıkartıp oynatır.

Arap başka bir adam olurdu. O Maşalamanın etrafında milleti yaklaştırmazdı. Milleti hizaya katardı. Boynunda bir heybe olur,

9 Aziziye köyünde erkekler tarafından oyunlar sadece Maşalamada görülmez. Özellikle kış aylarında erkeklerin eğlence kültürü içerisinde yer alan ve tümüyle kadınlara kapalı olan “oda oyunları” da bulunur.

içinde soğan. Elinde de değnek olur. Milleti dürter. Şöyle milleti hizaya katar. Soğanı kor vurur, kendisi yuvarlanır. Bir şeyler yapardı millet gülsün diye. Kül de saçardı. Külcü işte Arap. Arap heybesinde soğan taşırdı, kül falan. Onları çıkarıp millete gösterirdi. Külü milletin üstüne saçardı (Erkek, 65 yaşında, Aziziye).

Arap, elinde sopası olur. Seyircinin içinde oynayanlara yanaşması diye koruma amaçlı. Hani orda skeç falan yapıyorlar ya o oyunlar oynanırken müdahale etmesinler, gelip gitmesinler diye o Maşalama yapılan yere. Ateşin yanına, oyun yapılan yere gitmesinler diye elinde değnekle dolaşır öyle. Kül atar insanların üstüne. Külcü de denir o yüzden (Erkek, 52 yaşında, Yassıgüme).

Çatal Adam: Maşalama boyunca sahnede yer alan bir diğer karakter Çatal Adam olarak isimlendirilir. Çatal Adam komik bir tiptedir. Otlarla abartılı şişman ve komik bir karakter yaratılır:

Arap olur, çatal adam olur. Çatal adam da eskiden çadır olurdu onları giyerdi, otla doldururdu her yerini. Adamın arkasına bir bez bağlanırdı, ot doldurulurdu. Gömleklerin önüne ot doldurulurdu. Kafasına bir kabak geçirirlerdi. Yüzünü boyarlardı (kabağın) aynı insan yüzü gibi (Kadın, 70 yaşında, Aziziye).

Deve oyunu: Deve oyununda kişiden deve oluşturulmasıyla kurulur. Bir de deveyi çeken bir deveci bulunur. Üstüne heybe atarlar. Deveci, deveyi meydana “Tuzcu geldi, tuzcu geldi... İşte zeytin satarım tuz satarım” diye dolandır. Deve oyunu Yörük kültürü ile ilişkilendirilerek aktarılır. Hatta Yörük kültürüne sahip olan köylerde Maşalama oyunlarının daha zengin olduğu da vurgulanır. Örneğin:

Yörük obaları olan yerler daha güzel yapıyor. Şimdi biraz yozlaşmıştır da mesela Aziziye köyü biraz gelenek göreneklerine uyguladığı için orda daha fazla oluyor. Deve kültürü biraz Yörük kültürü (60 yaşında, erkek, Yassıgüme).

Kalaycı: Maşalamada görülen bir diğer karakter kalaycıdır. “Kalaycı olur. Orda işte kap kalaylar. Kalaylamak için kap getirirler sohbet ederler matraklık için” (Erkek, 64 yaşında, Aziziye).

Jandarma oyunu: Jandarma oyunu seyircilerin aktif olarak dahil edildiği bir biçime sahiptir:

Jandarma olanlar kıratı olurdu. Yani bir adam kıratı olurdu. Yanında iki jandarma olurdu. O kıratlı olan da çavuş, onbaşı olurdu. Filancayı tuttu derdi. Tutup getirilerdi. Sen işte şöyle etmişsin böyle etmişsin. Senden şu kadar para alcaz. Çıkar parayı. Seyirciler arasından toplanırdı. Para almazla sözlü olarak şu ceza yazıyoruz sana, şu kadar para ödeyeceksin derlerdi. Bazısına da palaskayı vururlardı. Tutarlar gelirlerdi. Yok normal kıyafetler.

Ölü diriltme oyunu: İç çamaşırları ile bir erkek tabutun içerisine yatırılır. Bir de imam bulunur. İmam helallik isterken ölü dirilip tabuttan çıkar ve seyircilerin arasına karışır:

Cenaze namazı kıldırılırdı. Tabuta birini soyduk yatırdık. Cenaze namazı kılınacak. Dedim ben “alacağı olan alsın, vereceği olan versin. Bu yolculuğu falan dedim.” İşte namazı kıldırдық. O tabutta yatan kalktı bir gitti halkın arasında nereye gideceğini şaştı. Atletle falan. Millet güle güle öldü (Kadın, 67 yaşında, Aziziye).

Maşalamada sergilenen oyunlar çoğu zaman standart olup tekrarlara ve öğrenmeye dayalı olarak aktarılır. Ancak oyuncular için yazılı bir metin yoktur. Bu nedenle doğaçlama yapabilmek için kişisel yetenek ön plana çıkar. Yetenek unsuru kimi zaman yeni seyirlik oyunların yaratımını sağlar, Boşvermişler Partisi bunun bir örneğini oluşturur. Bu oyunun yaratıcısı köydeki seyirlik oyunlarda öne çıkan ve aynı zamanda bağlama, davul vb. enstrümanlar çalan Aziziyeli bir erkektir.

Boşvermişler partisi. Milletvekili adayı oluyordu o sıra. Şimdiki gibi belediye başkanları gibi aday oluyordu milletvekilleri. Ben işte o partiyi kurdum milletvekili adayı oldum. Orda işte biraz attım tuttum milletvekilleri gibi. Bunu Maşalamada yaptım. Çok beğendiler. Sonra her düğüne çağırdılar (Erkek, 82 yaşında Aziziye). Milletvekili olduğunda bir araba getirdiler. İki kişi o arabayı çekerdi. Bu dikelirdi. Konuşurdu (Kadın, 70 yaşında, Aziziye).

Köy seyirlik oyunlarının karakteristik bir özelliği de konuların mizaha dayalı olarak işlenmesidir. Çünkü Kızıloğlu'nun (2018: 104) da aktardığı üzere seyirlik oyunlar taşra eğlence kültürünün güldürmeyi ve eğlendirmeyi amaçlayan önemli kaynaklarından biridir. Gülme; abartılı hareketlerle yapılan kavgalar, dövüş gibi saldırılar ya da taklitlere başvurularak sağlanır. Arap karakterinin yerde yuvarlanması, Çatal Adam'ın abartılı şişmanlığı ve hareketleri bu özelliğe örnek gösterilebilir.

Yani oyunların içinde aklına gelen herhangi bir şey yani nasıl komik olabileceklerse o şekilde yapıyorlar. O esnada oynuyorlar, doğaçlama. Davul zurna da çalar, oynarlar. Oyuncuların o anki ruh hallerine bağlı, ne yapacaklarını kendileri tasarlıyor çünkü. Oynayanların espri gücü yüksek olmalı, bir nevi şebeklik yapıyor çünkü. Hani oradaki insanlara komiklik olsun, gülmek eğlenmek adına organize ediyorlar. Belirli bir kuralı kaidesi yok. Doğaçlama oynuyorlar her zaman çıkanların içinde. Kadın kılığına girenlerin içinde, Arap'ın falan (Kadın, 47 yaşında, Yassıgüme).

Bu başlık altında buraya kadar Maşalama olarak isimlendirilen eğlencede sergilenen köy seyirlik oyunları aktarıldı. Yukarıdaki aktarılanlardan da anlaşıyor ki bir role bürünmenin ötesinde deve oyununda olduğu gibi bu seyirlik oyunlar kılık değiştirme unsurlarını da barındırmaktadır. Ancak bu çalışmanın asıl ilgilendiği konu Maşalama geleneğindeki karşı cinsiyetin giysilerini giyerek bir performansın sergilenmesidir.

3.2. Maşalamada Cross-Dressing

Önceki bölümlerde kadınların Osmanlı ve Cumhuriyet eğlence kültürü içindeki yerine değinilmişti. Kadının eğlence kültürü içindeki konumu kuşkusuz bu eğlence kültürünün ne kadar aktörü/katılımcısı ya da izleyicisi olduğunu da göstermektedir. Bir toplumun eğlence kültürü din ve geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinden bağımsız biçim kazanamaz. Dolayısıyla kadının performansa dayalı sahnelemedeki konumu bu bağlamların da etkisiyle şekillenir. Bu bağlam dikkate alındığında Maşalama oyunlarında, kamusal alanda sergilenen performanslarda kadının yer almadığı ve tüm oyuncuların erkeklerden oluştuğu görülür. Böylece kadınlar kendilerini, erkeklerin oynadıkları roller üzerinden izleyebilmektedir. Açıktır ki erkeklerin kadın rolünü oynamaları, sahnenin kadınlara yasak bir alan olmasıyla ilintilidir. Bu durum tiyatrodaki cross-dressing'in ortaya çıktığı tarihsel bağlamda da görülür. Benzer biçimde Geleneksel Türk Tiyatrosu için de aynı durum söz konusudur. Örneğin Zenne karakterinin ortaya çıkışını irdelediği çalışmasında Kılıç (2004: 61), bu karakterin kadının sahneden dışlanması bir sonucu olduğunu belirtir. Ona göre Ortaoyunu ve Karagöz kadınların izleyebilecekleri oyunlardı. Kadınlar bu tür oyunlarda kendilerini bir erkeğin oyunculuğunda izleyebiliyorlardı. Çünkü bir kadının dinsel nedenle kısıtlanmış olan hayatında çarşafsız sokağa çıkması, bir erkek ile görüşmesi “ayıp” ya da “günah” olarak değerlendirilirken tabii ki de sahneye çıkması düşünülemezdi. Ayrıca sahne sadece kadın için değil henüz erkek için de olumlanırdı değildir. Dolayısıyla kadınların yer alamadıkları sahnede,

onların rollerini erkekler oynamak zorunda kalmıştır. Zenne tipinin ortaya çıkışı da bu zorunluluk nedeniyledir. Bu izlekte Maşalamadaki kadın rolleri için erkek oyuncuların kadın giysileri giyerek performans sergilemesini de kadının tümüyle erkek eğlence alanı ve buna paralel sahneden uzaklaştırılması olduğunu söylemek mümkündür.

Bununla birlikte oyunların bir kısmı Jandarma, Arap vb. olduğu gibi yalnızca erkekleri konu edinir. Ancak kadını konu edinen oyunlar da bulunur ve bu oyunlardaki kadın rolü, kadın giysileri giyen erkekler tarafından oynanır. Bu tür oyunların kadınlara açık olan kısmı edilgen seyirci değildir. Bu konuda yapılan görüşmelerde kadınların eskiden bu oyunları erkeklerle birlikte izleyemedikleri aktarılmıştır.¹⁰ Buna göre kadınlar evleri yakınsa pencerelerden, değilse erkekler tarafından görülmeyecek gizli bir köşeden oyunları takip edebiliyorlarmış. Zamanla kültürel yapı ve geleneksel toplumsal cinsiyet rollerindeki kimi değişimlere paralel kadınlar bir tarafta erkekler diğer tarafta yer almak üzere birlikte izleme olanağına sahip olmuşlardır. Ancak yine de kadınlar, seyircilerin de dahil edildiği sahnedeki oyunlara ve danslara, dahil edilmez.

Burdur'a bağlı köylerdeki Maşalama oyunlarında ağırlıklı olarak erkeklerin kadın giysileri giyerek performans göstermeleri yaygın olmakla birlikte, örneğin Yassıgüme köyünde olduğu gibi kız evinde de kadınların, erkek giysileri giyerek sergiledikleri oyunlar bulunur. Ancak kız evindeki oyunların sergilenmesi Maşalama gecesine denk gelse de bu etkinlikler bağlamına yerleştirilmez. Kız evinde, erkeklerin bulunmadığı ve hatta giremediği bir odada bu oyunlar oynanır. Kadınların gizli ya da erkekle bir yanyanalık olmaksızın erkek oyunlarını izleyebilmelerine karşın erkeklerin, kadın oyunlarını izlemesi söz konusu değildir.

Kadınlar ayrı yerde oynarlar. Ben çalgıcıyım. Kız evinde çalgı çalardık. Kadınlar şu gözde oynardı, biz burda çalardık. Kadınları görmezdik. Çul gererlerdi. Bir kişi oraya dururdu. Şunu çal, çalardım oynarlardı. Eskiden kadınlar ayrı yerde kendileri oynarlardı (Erkek, 82 yaşında, Aziziye).

10 Osmanlı eğlence kültüründe de kadınların ve erkeklerinin eğlence alanlarının birbirinden ayrılmış olmasının yanı sıra köy seyirlik oyunlarında olduğu gibi kadınların erkek oyunlarını izleyebilmeleri de sadece belirli kalıplar çerçevesinde mümkün olabilmıştır. Osmanlı'da kadınların eğlence alanları Kılıç'ın (2004) ifade ettiği üzere gruplar halinde mesire yerlerini gezmek ya da düğünlerde Çengileri izlemek ile kısıtlıydı. Kadınların dönem içindeki oyunları izleyebilmeleri ise ancak kafes arkasından mümkün olabiliyordu. Postel de (akt. Ersoy 2010:85) döneme ilişkin gözlemlerinde eğlence temalı bir şölene ilişkin şunları aktarır: "Kadınlar her zaman olduğu gibi kendi özel bölmelerinde kafes ardından müzik dinlerken şölene izlerler. Osmanlı'da kadın ve erkeklerin bir araya gelememesi nedeniyle kadın eğlenceleri için çengi olarak isimlendirilen ve kadınlardan oluşan topluluklar sağlanır."

72 yaşındaki Aziziyeli bir kadın ise bu bağlamda geçmişin ve bugünün karşılaştırmasını yaparak kadının eğlence kültüründe erkeğin alanına dahil olmasını “günah” kavramı ekseninde değerlendirmiştir. Gerçekten de kadının sahneye çıkmasında, Tuncay’ın da (akt. Kılıç 2004:1) ifadesiyle bunun “dinen günah, ahlaken ayıp, hukuken fuhuşa eş değer olarak kabul edilmesi” bu konudaki ahlaki, dini ve hukuki engel süreçlerinin varlığını gösterir.

Evveli günah diye oynamazdı. Sadece erkekler olur Maşalamada. Kadınlar uzaktan izlerdi. Şimdi düğün salonlarında kadınlar erkek bir oynuyor. Maşalama kalktı düğün salonunda erkek kadın oynuyor.

Sonuç olarak, hangi gerekçe ile olursa olsun eğlence kültürü içerisinde kadın ve erkek alanlarının birbirinden ayrılması/ayrıştırılması Maşalamada gereksinim duyulan kadın rolünün erkekler, erkek rolünün ise kadınlar tarafından ve karşı cinsiyetin giysilerini giyerek oynanmasını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada ne tür kadın ya da erkek giysileri giyilmekte ve hatta kadın ya da erkek giysilerine rahatça erişilip giyilebiliyor mu sorularına açıklık getirmek gerekir. Maşalamadaki cross-dressing’de giyilen giysiler geleneksel olanlardır. Erkekler ve kadınlar gereksinim duydukları giysileri akrabalarından sağlarlar ve karşı cinsiyetin giysilerine erişim konusunda bir sıkıntı yaşamazlar.¹¹ Aşağıdaki iki görüşme kadın ve erkeklerin karşı cinsiyetin giysilerini nasıl ulaştığını aktarır:

Damadın erkek arkadaşları annelerinin, kız kardeşlerinin şalvarlarını, yazmalarını, eşyalarını giyip kadın kılığına girip kına yapılan yere geliyorlar. Yüzlerini yazmayla kapatıyorlar tanınmasınlar diye. Bıyıklı olanlar da kapatır, bıyıkları görünmesin diye (Kadın, 50 yaşında, Yassıgüme).

Maşalama erkek evinde olur. Kadınlar da kendi aralarında bu sefer erkek kılığına giriyorlar. Eski düğünlerde tabi. Şimdi Maşalama da yok. Kız evinin kınası kız evinde, erkek evinin kınası erkek evinde olduğu için herkes mesela oğlanın arkadaşları kadın kılığına, kızın arkadaşları da erkek kılığına giriyor. Onlar da babalarının giysilerini giyiyorlar, bıyık yapıyorlar. İşte efe gibi oynuyorlar. Silah getiren olur (Kadın, 47 yaşında, Yassıgüme).

Bu iki aktarımda önemli vurgulardan biri karşı cinsiyetin giysilerini giyenlerin kimliklerini gizleme çabasıdır. Cross-dresser’lar ister kadın olsun ister erkek, karşı cinsiyetin giysileri içinde “tanınmama” konusunda

11 Kazmaz (akt. Akkuş 2021: 116) kimi zaman erkeklerin kadın giysilerini sağlamada zorluk yaşadıklarını belirtir. Kimi zaman kadın giysileri giyecek olan erkeklerle namahrem olarak görüldüğü için aileleri giysi vermek istemez. Bu nedenle erkeklerin kimi zaman kadın giysii diktikleri ya da oyuna çıkamadıkları görülür.

büyük çaba sarfederler. Ancak şu bağlamın da altını çizmek gerekir; erkek ve kadınların “tanınmama” kaygıları birbirinden farklı anlamlara sahiptir. Kadın giysileri giyen erkek, sonrasında Maşalama oyunlarındaki “kadınsı” davranışları ve etek giyerek “kadın gibi olma” hali üzerinden dalga geçilmeye, küçük düşürülmeye maruz kalır. Özellikle etek giyme, bu tür toplumlarda geleneksel toplumsal cinsiyet algısına yönelik önemli giyim kodlarından biridir. Emirhan’ın (2014: 64) da vurguladığı üzere erkeğin aktif, güçlü ve üretken; kadının ise pasif, zayıf ve tüketen roller çerçevesinde inşa edildiği toplumsal yapılanmalarda kadının pantolon giymesi pek sorgulanmazken erkeğin etek giymesi aşağılayıcı bir durum olarak karşımıza çıkar.

Kadın kılığına giren yüzünü açmaz. Etek giyerdi. Yazma ile kapatır yüzünü. Maşalama oynardı ondan sonra çıkardı mı giysileri işte bitti. Oynarken bilinmiyim diye. Kim olduğunu bilmezler. Yüzünü de kapatır oynar. Oynadıktan sonra yüzünü açar, soyunur (Erkek, 67 yaşında, Aziziye).

Bir kişi kadın kıyafeti giyerdi, Maşalamada davul zurna çalınırdı işte oynatılırdı. Sadece o oynardı. Elinde zil olurdu. Kadın kılığına girerdi erkekler. Maşalamada oynardı. Ben hiç girmedim. Etek giymek istemedim. Bene gelesiyeye başkaları girerdi. İsteyen girerdi (Erkek, 82 yaşında, Aziziye).

Söz konusu erkek giysileri giyen kadın olduğunda ise kendini “yeğner” olma gibi bir konumda bulabilir. “Yeğner”, “oturaklı olmayan” kadın anlamına sahiptir ve toplumsal cinsiyet ideolojisi dışındaki kadına işaret eder. Dolayısıyla erkek giysileri giyen kadına tepki doğrudan giysilerine yönelik olmaktan ziyade özellikle cinsellik bağlamı üzerinden erkeği taklit etmesidir.

Eğer tanırılsa, kim olduğunu bilirlerse dalga geçiliyor. Akşam güzel kıvırtıyordun, doğurdun kaç tane çocuğun oldu mesela. Tanınmamak adına yapıyorlar. Kimisi de ne olacak yani ben zaten muzibim, beni böyle biliyorlar diyor çekinmiyor. Ama çoğu çekinir. Yani dalga geçilmesin diye. Kızlarda da kendilerini gizliyorlar. Bizim burada yeğner derler, yani böyle ağır, oturaklı değil anlamında. Öyle görünmemek için tanınmamak adına ellerinden geleni yaparlar. Oklava, saç sakal filan, yaptığı hareketler... yani kız oldukları için yapanlar, yani kadın adımız çıkmasını gibisine. (Kadın, 47 yaşında, Yassıgüme).

Özetle çeşitli çelişkileri içinde barındırır da Maşalama etkinliklerinde karşı cinsiyetin giysilerini giyme devam ettirilir. Zira amaç, bu roller üzerinden seyirciyi eğlendirmektir. Gündelik yaşam akışı içerisinde geleneksel

toplumsal cinsiyet giyim kodlarına aykırı davranma kabul edilebilir bir durum değildir. Dolayısıyla karşı cinsiyetin giysilerini giyme tıpkı karnaval, festivaller vb.de olduğu gibi sadece Maşalama etkinlikleri için tolere edilen bir durumdur.

İşte oyun çıkarıyorlar ya. Ya zaten hepsi erkek. Erkek olunca hani oyun çıksın, oyun hızlansın diye, gülsünler diye. Öyle kötü bir amaçla değil yani. Maşalama dışında olmaz. Erkek, erkek gibi kadın da kadın gibi giyinmeli. Sadece Maşalamada muziplik olsun diye giyilir. Yoksa hoş karşılanmaz öyle durduk yere (Kadın, 47 yaşında, Yassıgüme).

Uygun (akt. Efeoğlu, 2023, s. 141) “bir toplumu anlamının yolu halkı bir arada tutan değerleri, gelenekleri, eğlenceleri, oyunları, ritüelleri, inançları kısacası kültürünü değerlendirmekten ve anlamaktan geçer. Oyunlar da bir toplumun küçük ölçekte yansımadır” der. Bu bağlamda Maşalamadaki oyun içerikleri toplumsal hayatın çeşitli yönlerini refere eder. Yassıgümel bir kadının ifadesi ile “insanların yaşam tarzları nasılsa o şekilde gündeme getirip oynarlar. Tabi biraz muziplik olarak da yapıyorlar. İnsanlar gülüyor”. Dolayısıyla Maşalamadaki seyirlik oyunlar eğlence odaklı olmakla birlikte toplumsal yaşamın ve toplumsal cinsiyet rollerinin inşa edilmiş biçimini yansıtır. Bu açıdan Maşalama oyunları dikkate alındığında nasıl ki deve oyunu Yörük yaşam biçimini, Bosvermişler Partisi seçim vaatlerini yansıtıyorsa cross-dressing de toplumsal cinsiyetin inşa edilmiş biçimini gösterir.

Maşalamada erkeklerin kadın giysileri giyerek sergiledikleri oyunlar üreme, doğurganlık¹² gibi kadın rolleri ile eğlence kültüründe inşa edilen hafifmeşrep kadına ilişkin içeriklere sahiptir.

Çalgı çalarken damadın arkadaşları birden hurraaa diye geliyorlar, kadın giysileri ile geliyorlar. Damada sataşıyorlar. Damada sataşırken işte “ben hanımıyım”, “benim ondan çocuğum var”, “ben geldim onu niye aldın” gibisinden şeyler söylerler. Ordaki erkeklerin (seyircilerin) ellerinden tutup oynamaya kaldırırlar. İşte öyle şeyleri yapıyorlar. Bir de o kadın kılığına girenleri karşı oturan erkeklerin kucağına atıyorlar. Kadın kılığına girenlerden birini de karnını bir şey koyarak şişirtirler, sonra da ona doğurturlar (Kadın, 47 yaşında, Yassıgüme).

Bu görüşmeden de anlaşılacağı üzere oyunlarda iki kadın imgesi karşımıza çıkmaktadır. İlki kadının doğurganlığı üzerinden annelik diğeri ise dans

12 Metin And da (akt. Akkuş 2021: 116) köy seyirlik oyunlarının alt metinlerinde üreme, doğurganlık ve çiftleşme unsurlarının sıklıkla yer aldığını aktarır.

eden, kucaktan kucağa oturan, eğlenceye düşkün ya da evlenmek üzere olan erkeği ayartmaya çalışan hafifmeşrep ve zayıf kadındır.

Kadın giysileri ile erkeklerin oynadıkları bir diğer oyun ise kız kaçırmadır. Oyundaki erkeklerden biri, kadın giysileri giymiş olan bir oyuncuyu kaçıtır. Ardından iki efe kızı kurtarır ve kız kaçıran, efelerden dayak yer. Kız kaçırma esasında köy seyirlik oyunlarında oldukça yaygın olan bir temadır.

Kadınların erkek giysileri giyerek oynadıkları oyunlar ise daha çok erkek cinselliği üzerinden işlenen bir içeriğe sahiptir. Özellikle oklava kullanılarak erkek cinsel organı taklit edilir ve oklava aracılığıyla kadınlar taciz edilmeye çalışılır.

Kız tarafındaki oyunlar daha çok böyle erkeklerin kızları tavlama şekli, kadınlar işte kızları nasıl rahatsız edebiliriz, taciz edebiliriz. Yani babalarının giysilerini, şapkalarını, ceketlerini, gömleklerini, bazen işte ağalık yapmak için silahlarını... Yani sözü geçsin diye öyle yapabiliyorlar. Biraz hoyrat davranma olabiliyor. İşte o anki ruh haline bağlı. O gün yapan arkadaşın muziplik durumuna bağlı yapılanlar. Özellikle şunu bunu yapıcım diye bir şey değil. Ben de yaptım. Erkek kılığına girdim. Kadınlara asıldım. Yavrum diyerek makas aldım, taciz ettim, oyunlara kaldırdım. Mesela evlenme teklif ettim gibi şeyler. O zamanın şartlarında oğlanlar kızları nasıl tavlıyorsa o şekilde.

Karşı cinsiyetin giysilerini giyen erkeklere oranla kadınların hareketleri daha abartılır. Bütünüyle cinsellik üzerinden yapılan hareketler, şakalar bu konudaki tabuları hiçe sayar. Yukarıda değinildiği üzere erkek giysileri giyen kadınların tanınmama noktasında gösterdikleri çaba, oyunlarda daha rahat hareket edebilmesini de sağlar.

4. Sonuç

Her ne kadar günümüzde dijital platformlarda yer alan ve karşı cinsiyetin giysilerini giyerek daha fazla takipçi edinebilmek için abartılı hareketler yapan kadın ve erkekler, giderek değişen moda akımları, travestiler vb.ne ilişkin tartışmalar toplumsal cinsiyet ve giysiler arasındaki ilişkiyi farklı bir boyuta taşımış olsa da ataerkil hegemonik yapıya sahip olan toplumlarda giysinin hala önemli bir cinsiyet kategorisi oluşturduğu görülür. Erkek, erkek gibi kadın ise kadın gibi giyinmelidir. Böylece kültürel kodlar, giysiler üzerinden kadın ve erkeği birbirinden ayırır. Bu bağlamda giysilerin asıl iletileri, kadınların ve erkeklerin cinsiyet kimliklerini nasıl algıladıkları ya da nasıl algılanması gerektiği ile ilgilidir. Ancak kimi durumlarda bu keskinlik tolere

edebilir hale dönüşür. Köy seyirlik oyunlarındaki karşı cinsiyetin giysilerini giyip performans sergileme bunun bir örneğini oluşturur.

Çalışmanın çıkış noktası cross-dressing kavramıdır, başka bir ifade ile erkeklerin kadın, kadınların ise erkek giysileri giyerek oyunlarda performans sergilemesidir. Bu izlekte yanıt aranan soru, özellikle köy gibi giysi bağlamında cinsiyet sembollerinin net tanımlandığı toplumsal yapılarda cross-dressing nasıl mümkün olabiliyordu? Zira saha çalışmasının gerçekleştirildiği alanda, giyim kodlarının, özellikle yetişkin kadın ve erkekler dikkate alındığında büyük oranda geleneksel toplumsal cinsiyet kodları doğrultusunda biçim kazandığı gözlemlenmiştir. Erkek için pantolon ve gömlek, kadın için şalvar ya da etek ve yazma en belirgin cinsiyetlere özgü giyim sembolleridir. Bu soruya çalışma boyunca köy seyirlik oyunlarından biri olan Maşalama oyunları içinde yanıt aranmıştır. Maşalama, Burdur iline bağlı köylerde yakın zamana kadar düğünlerde sergilenmiş bir dizi oyunu içerir ve temel amacı, düğüne eğlence katmaktır. Eğlence kültürü bu noktada öne çıkan bir bağlamdır. Eğlence kültürü; dinsel yapı, ideoloji, toplumsal cinsiyet rolleri ve bununla ilintili giyim kodları gibi çok sayıda değişkeni içinde barındırır.

Maşalama oyunları bu açıdan dikkate alındığında kadın ve erkek alanlarının birbirinden ayrıldığı görülmüştür. Başka ifade ile Maşalama oyunları hem oyuncu hem de izleyici olarak tümüyle erkekleri refere eden bir alandır ve kimi zaman kadınların seyirci olarak katılmalarına izin verilmiş olsa da bu katılım tümüyle pasif bir niteliğe sahiptir. Pasiftir, çünkü köy seyirlik oyunlarının karakteristik özelliklerinden biri izleyiciyi aktif olarak oyunlara dahil etmesidir. Ancak kadın izleyici olarak da bu oyunlara dahil edilmez. Maşalamada kadın, yalnızca erkek bedenine giydirilmiş giysileriyle, kadınlık sembolleriyle yer alır.

Ancak kadın, bu geceki eğlenceden tümüyle mahrum değildir. Erkeklerin aktif oldukları Maşalama oyunlarının yansıması kız evinde oynanan ve sadece kadınların katılabildiği performanslardır. Maşalama oyunlarının aksine bu kez tüm katılımcılar kadındır ve erkek bu oyunlarda kadın bedenine giydirilmiş giysileriyle temsil edilir. Böylece kadın, kamusal alandaki eğlenceye giysileriyle, özel alandaki eğlenceye ise bedeniyle dahil olmuş olur. Ve aynı zamanda erkeklik cinselliği üzerine sergilediği abartılı hareket ve diyaloglar yoluyla bu alandaki tabuları yıkmış olur.

O halde sıradaki soru kadının neden kamusal alandaki sahneden dışlandıdır. Bu sorunun yanıtı sadece bu köylerde değil aynı zamanda kadın ve sahneye ilişkin tarihsellikte de bulunur. Antik Yunan'dan başlayarak günümüze kadar, kadının ikincil konumu ve bununla ilişkili kamusal ahlak'ın kadının sahnede yer almasını yasaklayan bir çerçeve oluşturduğu görülür.

Ancak kadın, her ne kadar bu erkeklik alanı olarak tanımlanmış sahneden dışlanmış olsa da aynı zamanda dahil de edilir. Kadının bu oyunlara dahil edilme biçimi, erkeğin kadın giysilerini giyip kadın rollerini oynamasıyla mümkün olur; yani cross-dressing kadınları, erkek bedeni üzerinden kadın giysileri ile sahneye dahil etmenin bir yoludur.

Oysaki cross-dressing bu toplumlarda tanımlanmış cinsiyet giyim kodlarına aykırıdır ve kültürel olarak onaylanıp meşru görülmez. Buna karşın köy seyirlik oyunları gibi performansa dayalı olan sahnelemede erkeklerin kadın ya da kadınların erkek giysileri giymesi tolere edilen bir durumdur. Böylece cinsiyet giyim kodlarıyla uyuşmasa da Maşalama etkinliklerinde karşı cinsiyetin giysilerini giyip kullanma devam ettirilir. Zira amaç, bu roller üzerinden seyirciyi eğlendirmektir. Altenburger'in (2005) de ifade ettiği üzere kadın taklidi başat erkeklik ile ilgili kavramlara ciddi bir tehdit oluşturmadığı için erkekler tarafından küçümseme eğilimi taşır. Benzer biçimde erkek giysileri giyen kadınlar da tehdit olarak görülmez. Çünkü burada cinsiyet sınırları geçici olarak aşılır ve nihayetinde eski haline dönecektir. Dolayısıyla kadınların erkek giysileri giymeleri, erkek iktidarının sürekli gaspı anlamına gelmeyeceği için daha affedilir bir durumdur.

Sonuç olarak karşı cinsiyetin giysilerini giyme tıpkı karnaval, festivaller vb.de olduğu gibi sadece Maşalama etkinlikleri için kabul edilir. Çünkü Maşalama oyunlarında karşı cinsiyetin giysilerinin giyilmesi, geleneksel sanat performansı içinde kadın ya da erkek rolünü ifade etmenin bir biçimidir. Ayrıca karşı cinsiyetin giysilerini giyme, cinsiyet rolleri bağlamında sınırlı bir ihlal gücüne sahiptir. Burada amaç sahnede karşı cinsiyeti temsil etme üzerine kuruludur.

Kaynakça

- Akkuş, M. (2021). Geleneksel Türk Tiyatrosunda Toplumsal Cinsiyet. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Altenburger, R. (2005). Is It Clothes that Maket he Man? Cross-Dressing, Gender, and Sex in Pre-Twentieth Century Zhu Yintai Lore. *Asian Studies*, 64(1), 165-205.
- Bullough, V. L. (1974). Transvestites in the Middle Ages. *American Journal of Sociology*, 79(6), 1381-1394.
- Duman, O. Ö. (2015). Darülbedayi'den Tiyatro'ya Atıptık Modernist Bir Kadını: Afife Jale ve Dönemi. *Tarih Okulu Dergisi*, 23, 63-83.
- Duyar, İ. (2023). Giyinmiş Dünya: Giyim, Giysi, Süs(lenme) ve Moda Antropolojisi. *Benim Bedenim Benim Giysim* içinde. (Edt. V. Kalıncara ve D. Tatman), Nobel Yayınları, 321-351.
- Efeoğlu, S. (2023). Köy Seyirlik Oyunlarında Oynanma Zamanı ve Performansı Etkileyen Bir Unsur: Bilinmezlik. *Adnan Menderes Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(1), 139-151.
- Eğribel, E. (2015). Cumhuriyet Dönemi İstanbul Halk Merasimleri ve Eğlence Yaşamı. *Büyük İstanbul Tarihi*, 4, 314-321.
- Eicker, J. B. (2000). The Anthropology of Dress. *Dress-The Journal of the Costume Society of America*, 27(1), 59-70.
- Elder, S. K. (2015). Cross-dressing in Greek Drama: Ancient Perspectives on Gender Performance, *Chancellor's Honors Program Projects*.
https://trace.tennessee.edu/utk_chanhonoproj/1868
- Emirhan, K. (2014). Etek ve Erkek. *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 7(2), 62-73.
- Erkan, S. (2011). Köçek Tipinin Uluslararası Kökeni Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi*, 18(1), 223-240.
- Ersoy Çak, Ş. (2010). Osmanlı Eğlence Hayatında Dans Unsurları Olarak Köçekler, Çengiler. *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, 3(5), 82-95.
- Gültekin, M. (2014). Yerelleşme, Performans ve Beden Folkloru Bağlamında Balıkesirli Masal Anlatıcısı Kezban Karakoç. *Milli Folklor Dergisi*, 104, 46-59.
- Güzel, B. (2017). Antik Yunan Mitolojisinde Theseus. Adnan Menderes Üniversitesi, SBE Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Hansen, K. T (2004). The World in Dress: Anthropological Perspectives on Clothing, Fashion, and Culture. *Annual Review Anthropology*, 33, 369-392.
- Karadağ, N. (1978). *Köy Seyirlik Oyunları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Karadoğan, U. Ve H. Erbay (2022). Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılı ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin İlk On Yılında Sahne Sanatlarında Gayrimüslimler. *DTCF Dergisi*, 62(2), 908-941.
- Kartal, A. ve A. Özeren (2022). Yöresel Bir Düğün Eğlencesi Olarak "Maşalama"nın İşlevsel Halkbilimi Yöntemi Bağlamında Analizi. *Dr. Mehmet Özçelik Armağanı*, (Edt. H. A. Göde, S. Atlı, H. Acar ve N. Tatlıcan), Palet Yayınları, 345-357.
- Kılıç, Ç. (2004). Geleneksel Türk Tiyatrosu'nda Zenne Tiipi ve Ortaoyunu'ndaki Uygulamaları. Dokuz Eylül Üniversitesi GSE Sahne Sanatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kılınçarslan, Y. (2017). Geleneksel Japon Kabuki Dans Tiyatrosunun Aykırı Bedenleri "Onnagatalar". *İnsan&İnsan*, 14, 314-334.
- Kızıloğlu, M. (2018). Erzurum Köy Seyirlik Oyunlarında Mizahi Unsurlar. *Anasay Dergisi*, 4, 99-114.
- Klawitter, G. (1981). Dramatic Elements in Early Monastic Induction Ceremonies. *Comparative Drama*, 15(3), 213-230.
- Koca, E ve C. Öz (2020). Karşı Cinsle Özdeşleşmiş Giysileri Giyinme: Cross-Dressing Üzerine Bir Analiz. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 106, 299-317.
- Mertz, M. (2023). Bender-Bender Manga: Performance, Perception&Narratives of Subversion. <https://maifeminism.com/gender-bender-manga-performance-perception-narratives-of-subversion/>
- Nutku, Ö. (2010). Kadın ve Sanat. Dokuz Eylül Üniversitesi GSF Dergisi-Yedi, 4, 137-142.
- Özarlan, O. (2021). *Hovarda Alemi-Taşrada Eğlence ve Erkeklik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, E. (2016). Performans Teori, Aşık Fasılları ve Doğaçlama. *Rast Müzikoloji Dergisi*, 1357-1366.
- Pascaul, S. M. (2018). Strategies of Cross-dressing and Gender-b(1)ending in U.S. Speculative Young Adult Fiction: Conformity or Transgression. (Doktoral Dissertation).
- Upson-Sania, K. (2011). Early Christian Dress-Gender, Virtue, and Authority. Newyork: Routledge.
- Yaren, Ö. (2010). Kılık Değiştirmenin Üç Hali: Dikenli Yol, Örtüsüz, Ofsayt Filmlerinde Cross-Dressing. *Medyadan Söylemler*. (Ed) Tezcan Durna, İstanbul: Libra, 351-388.
- Yuxin, M. (2002). Cross-Dressing and Culture in Modern Japan. *Japan Studies Review*. 6, 21-44.

Selektif Mutizm: Nedenleri, Tedavi ve Terapi Yöntemleri ile Vaka Örnekleri

Özge Gamsız Tunç¹

Özet

Selektif mutizm (SM) sözel ve sözel olmayan iletişim kısıtlılığı ile ilişkili ve nadir görülen psikolojik bir bozukluktur. SM çoğu zaman ebeveyn ve kardeşleri gibi yakın ilişki kurdukları ortamlarda konuşan vakaların, okul ya da kamusal ortamlarda konuşamamaları şeklinde görülmektedir. SM'de hafiften şiddetli düzeye doğru giden bir skala vardır. Kimi SM vakaları sözsüz iletişim kurmakla birlikte sözlü iletişim kurmaktan kaçabilmektedirler. Çoğunlukla kız çocuklarında görülen bu bozukluk sosyal fobi belirtileri ile karıştırılabilmektedir. SM'nin etiyojisi incelendiğinde SM'yi ortaya çıkaran net bir nedenin olduğunu söylemek oldukça güçtür. İhmal, çocukluk çağı travmaları, ailede herhangi bir kaygı bozukluğu öyküsü, utangaçlık gibi mizaç özellikleri, sosyal deneyim eksikliği, anneye aşırı bağlılık, konuşma beklentisi ile yaşanan kaygı artışı gibi pek çok neden SM'nin gelişmesine yol açabilmektedir. SM'nin tedavisinde ise farmakolojik tedavi ile davranışçı müdahalelerin etkili sonuçlar verdiği tespit edilmekle birlikte aile-öğretmen ve klinisyen iş birliği ile bireysel terapiler, farklı kollere yönelik oyun terapileri ile dil konuşma terapisi eşliğinde multidisipliner tedavilerin önerildiği görülmüştür. Alanyazında çoğunlukla vaka çalışmalarına rastlanmıştır. Bu bağlamda farklı oyun terapisi ekollerine yönelik müdahale araştırmaları ve farklı vaka çalışmalarının yapılması ile etkililik çalışmalarının artırılması önerilmiştir.

1. Giriş

Selektif mutizm (SM) anlama ve konuşma yeteneklerine rağmen bir ya da daha fazla sosyal ortamda konuşmayı reddetmekle ilişkili olan ve dil bozukluğu ile kendini gösteren psikolojik bir bozukluktur (Knell, 2021). SM nadiren görülmekte ve çoğunlukla ilk okulla birlikte ortaya çıkmaktadır (Cook, 1997; Labbe ve Williamson, 1984). Genellikle belirli bir ortamda (ev

1 Dr., Adalet Bakanlığı, ozgegamsiz89@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7473-7975

gibi) konuşurken, diğer ortamlarda (okul gibi) konuşamama ile karakterize olan bu bozuklukla küçük çocuklarda daha sık karşılaşılmaktadır (American Psychiatric Association, 2013). SM tam anlaşılamayan bir hastalık olarak ifade edilmektedir (Cohan vd., 2008). Bu kapsamda SM'li çocuklarda kaygının yanı sıra bazı çeşitli davranışlar, iletişim eksiklikleri ve gelişimsel gecikmelerin olduğu kabul edilmekte ancak bu durumların SM'nin etiolojisini ne kadar etkilediği bilinmemektedir (Cohan vd., 2006).

SM hakkında yapılan bir çalışmada SM'ye sosyal fobi, kaçınma bozukluğu, basit fobi, aşırı kaygı bozukluğu, ayrılma kaygısı bozukluğu, obsesif kompulsif bozukluk ve enürezis tanılarının sıklıkla eşlik ettiği bulunmuştur. Ayrıca SM vakalarında konuşma probleminin çözülmesinden sonra sosyal kaygının devam edebileceği ifade edilmiştir (Black ve Uhde, 1995). Benzer şekilde SM'li çocuklarda okul fobisinin, enüresizin, besin çatışmalarının, temizlik meşguliyetinin, obsesif kompulsif özelliklerin, özgüven problemlerinin, geri çekilme ve depresyonun eşlik ettiği görülmektedir (Elson, 1965). Yapılan bir çalışmada SM görülen çocuk ve gençlerin içine kapanıklık, kaygılı/depresif davranışlar ve sosyal sorunlarda diğerlerine göre daha yüksek puanlar aldıkları bulunmuştur (Steinhausen ve Juzi, 1996). Benzer şekilde SM vakalarında sıklıkla aşırı utangaçlık, sosyal izolasyon, okul reddi ve karşı gelme bozukluğunun eşlik ettiği tespit edilmiştir (Knell, 2021). Başka bir çalışmada 39 selektif mutizm vakasının %76.5'inde SM'ye eşlik eden psikiyatrik bozukluğun sosyal fobi olduğu bulunmuştur (Akıncı ve Uzun, 2022). Yapılan bir çalışmada SM'li çocukların öğretmenleriyle konuşmayı reddettikleri ve diğer çocuklara göre daha utangaç, ciddi ve içekapanık olarak değerlendirildikleri, bazılarının ise hiperaktif ve agresif olarak görüldüğü belirtilmiştir (Kumpulainen vd., 1998). Buna göre SM vakalarına sıklıkla kaygı bozukluğu başta olmak üzere sosyal ve davranışsal problemlerin de eşlik ettiği anlaşılmaktadır.

Nadiren görülen bir rahatsızlık olan SM vakalarında multidisipliner bir tedavi yaklaşımının önemli olduğu görülmektedir. Özellikle farmakolojik tedavilerin başarılı olduğunu (Dummit vd., 1996), en yaygın ve kabul gören yöntemlerin davranışçı yöntemler olduğunu (Cohen vd., 2006; Cook, 1997) söyleyen araştırmalar mevcuttur. Bununla birlikte farklı oyun terapisi ekollerinin de SM vakalarında etkili olduğunu söyleyen araştırmalar vardır. Bu çalışmada selektif mutizm, tanı kriterleri, etiolojisi, prevalansı, kullanılan tedavi yöntemleri ile tedavide oyun terapisinin yeri aktarılmış, bu bağlamda örnek SM vakaları sunulmuştur.

1.1. Selektif Mutizm Tarihçesi ve Tanı Kriterleri

SM ilk kez 1877'de Adolph Kussmaul tarafından “afazi voluntaria (aphasia voluntaria)” olarak tanımlanmış ve çocuğun geçmişindeki travmatik bir dönemden ya da ebeveynlerin çocukla yetersiz ve/veya istismarcı ilişkilerinden kaynaklandığı belirtilmiştir (Kotrba, 2015). Sonrasında İsveçli psikiyatr Moritz Tramer tarafından 1934 yılında konuşmamayı seçmek anlamında “seçmeli mutizm” olarak değiştirilmiştir. Bu bozukluk başlangıçta “elective (seçmeli)” olarak tanımlanmakta iken DSM’de 1994’te “selective (seçici)” olarak tanımlanmıştır. DSM-IV’te selektif mutizm “Bebeklik, çocukluk veya ergenlik döneminin diğer bozuklukları” altında sınıflandırılırken, DSM-V’te “Anksiyete bozuklukları” altında sınıflandırılmıştır (American Psychiatric Association, 2013).

Tüm duygusal bozukluklarda olduğu gibi, SM vakalarında hafif düzeyden şiddetli düzeye doğru bir skala mevcuttur. Buna göre ılımlı uçtaki SM vakaları bazı kişilerle konuşabilmekte, kendilerine doğrudan bir soru sorulduğunda sessiz bir biçimde cevap verebilmektedirler. Daha şiddetli uçta yer alan SM vakaları ise, okul ortamında ya da halka açık ortamlarda herhangi bir kişiyle konuşamamaktadırlar. Bazıları sıklıkla gördükleri aile üyeleriyle bile konuşmakta güçlü yaşayabilirken, bazıları sözsüz iletişim araçlarıyla (baş sallama, işaret etme gibi) iletişim kurmakta zorluk yaşayabilmektedir (Kotrba, 2015).

DSM-V’e göre selektif mutizmin tanı kriterleri arasında şunlar vardır: Ev ya da rahat ortamlarda konuşabilmesine rağmen okul ya da topluluk gibi sosyal ortamlarda konuşmada sürekli başarısızlık, eğitim veya mesleki başarı ile sosyal iletişimde engellenme, mutizmi en az bir ay devam etme (veya eğer okulun ilk yılıysa altı ay devam etme), mutizmi iletişim bozukluğu, otizm gibi yaygın bir gelişimsel bozukluk ile açıklamama. Bu durumun bir çocuğun selektif mutizm ile iletişim bozukluğu gibi aynı anda ortaya çıkan tanılara sahip olamayacağı anlamına gelmediği (diğer tanılar mutizmi tamamen açıklayamaz) belirtilmektedir. Tanı kriterlerine göre, selektif mutizmde belirli ortamlarda yaşanan sessizlik, günlük veya akademik yaşantılara karşılaşılan engeller, en az bir ay mutizmin devamı ve başka bir iletişim ya da gelişim bozukluğunun olmaması belirleyicidir (American Psychiatric Association, 2013, s. 195). Buna göre otizm, konuşma bozukluğu gibi aynı anda ortaya çıkan farklı teşhisler olabilmektedir. Ancak diğer teşhisler çocukların evde konuşurken kamusal alanda neden konuşamadıklarını açıklayamadıkları için çocuğun SM olduğundan şüphelenilmektedir (Kotrba, 2015).

DSM’de yapılan değişiklikler SM’nin etiyojisini ve altında yatan kuramsal farklılıkları yansıtmaktadır. Buna göre kaygının ve karşıt

davranışların SM'yi artırdığı ifade edilmiştir. Yapılan araştırmalar SM ile birlikte sosyal fobinin yüksek oranlarda birlikte görüldüğünü (Anstendig, 1999; Black ve Uhde 1995; Chavira vd., 2007; Steinhausen ve Juzi, 1996), vakaların %70-100'ünde sosyal fobi tanısının da konulduğunu (Kotrba, 2015) etmişlerdir. Bazı klinisyen ve araştırmacılar sosyal fobinin SM'nin aşırı bir ifadesi olduğunu aktarmışlardır. Bununla birlikte SM'li çocukların sadece sözlü iletişimden kaçındıkları ancak sözsüz sosyal etkileşimden hoşlandıkları görülmüştür. Ancak sosyal fobisi olan çocukların sözlü ve sözsüz her türlü sosyal etkileşimden kaçındıkları ifade edilmiştir. Ayrıca SM'nin ortaya çıkış yaşı üç ila beş yaş arasındayken, sosyal fobinin genellikle on bir ila on üç yaşları arasında ortaya çıktığı söylenmektedir (Kotrba, 2015). Sosyal fobi belirtileriyle oldukça benzer olan SM'nin yine de sosyal fobiden ayırt edici özellikleri olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Selektif Mutizmin Etiyolojisi

SM'nin etiolojisinin tek bir nedene dayanmadığı ve çok faktörlü olduğu belirtilmektedir (Cohan vd., 2006). Alanyazın incelendiğinde SM'nin nedenlerine ilişkin tartışmaların sürmekte olduğu görülmektedir. SM'nin etiolojisine ilişkin en sık tespit edilen faktörün travmatik olaylar ile baskıcı bir aile ortamının olduğu ifade edilmektedir (Kneill, 2021). Ancak bu bozukluğun tek nedeninin konuşma edinimindeki travmalar olduğunu söylemenin güç olduğu belirtilmektedir. Başlangıçta SM'nin erken dönem yaşanan ihmal, istismar ya da şiddete tanık olma gibi çocukluk çağı travmalarından kaynaklandığı ifade edilirken hiçbir araştırmada SM gelişimi ile travmatik geçmiş deneyimler arasında nedensel bir bağlantı görülememiştir. Bunun travma sonrası stres bozukluğunun bir belirtisi olduğu aktarılmıştır. SM'nin ilerleyişinde utangaç mizaç, diğer kaygı türlerinin eşliği, kamuya açık alanlarda bir sorun olarak görülmeyen dilsizlik gözlenmektedir (Kotrba, 2015).

SM en iyi öğrenme, sosyal deneyim eksikliği ve psikososyal nedenlerle açıklanan bir bozukluktur. SM vakalarında çocukların annelerine sıra dışı bir bağlılık gösterdikleri, yabancıların varlığında pasif, son derece güvensiz ve kolayca korkan çocuklar oldukları tespit edilmiştir. Bu çocuklarda anneye güçlü ve muhtemelen kaygılı bağlanma stiline bir güvenlik duygusu sağladığı ve çocukların kaçınma stratejilerini pekiştirdiği ifade edilmektedir (Lesser-Katz, 1986).

SM'nin çoğu kaygı bozukluğu vakasında olduğu gibi genetik bir geçişinin olduğu belirtilmektedir. Ailelerde görülen kaygıya dönük genetik yatkınlık, farklı aile üyeleri için farklı biçimlerde görülebilmektedir. Bu bağlamda aile üyelerinin herhangi birinde sosyal fobi, yaygın kaygı bozukluğu, obsesif

kompulsif bozukluk varsa, bu ailenin çocuklarında SM görülme olasılığı artmaktadır. Özellikle tek yumurta ikizlerinde de SM görülme olasılığının yüksek olduğu bildirilmektedir (Kotrba, 2015). Yapılan bir çalışmada SM vakalarının ailelerinde kontrol grubuna kıyasla yaşam boyu genelleştirilmiş sosyal fobinin, kaçınmacı kişilik bozukluğunun ve nevrotik eğilimlerin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Chavira vd., 2007).

Araştırmalar SM vakalarının beyin aktivitelerinde bazı anomalilikler olduğunu kanıtlamaktadır. Beyindeki kaygı mekanizmasına ilişkin yapılan araştırmalar kaygıyı algılama ve tepki verme üzerinde amigdalanın önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Beynimiz bir durumu ya da kişiyi tehlike olarak algıladığında amigdala kortekse bedeni fiziksel ve zihinsel olarak hazırlaması için savaş ya da kaç tepkilerinden birini vermektedir. Ancak algılanan durum gerçekten tehlikeli değilse korteks amigdaladan gelen sinyali kapatmakta zorlanmaktadır. SM vakalarında çocukların aşırı tepkisel, aşırı tetikte olduğu ve akranlarına göre temel işlevlere dönüşlerinin daha güç oldukları bulunmuştur (Kotrba, 2015).

SM'li çocuklar sıklıkla donmuş ve hareketsiz görünümle karakterizedir. Ayrıca davranışsal engellenme sergilemektedirler. SM'li çocuklar yeni sosyal ortamlarda yoğun bir uyarılma yaşamaktadırlar. Sempatik sinir sistemleri aktive olmaktadır. Uyarılma çok şiddetli olduğu için SM'li çocuklar geri çekilme ve davranışsal engellenme yaşarlar (Anstending, 1999). SM olan çocukların ailelerinin onları sıklıkla inatçı ve sinirli olarak tanımladıkları belirtilmektedir (Arigliani vd., 2020). Buna göre nörobilişsel eksikliklerin SM'yi etkileyen diğer faktörler arasında yer aldığı görülmektedir.

Psikanalitik kurama göre SM çözülmemiş bazı ruhsal çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Dow vd., 1995). Ayrıca psikanalitik kuramlara göre sessiz davranışların nevrotik tepkilerle ilişkili olduğu söylenmektedir. Benzer şekilde çocuğun anne karnındayken meydana gelen bir travma, dil gelişiminin kritik olduğu dönemde oluşan psikolojik travma ile takıntılar SM'ye yol açabilmektedir. Benzer şekilde annenin reddi ve babanın rahatsızlığı SM vakalarındaki sessiz davranışın sebebi olabilmektedir (Porjes, 1992).

Davranışçılara göre SM'li çocuklarda konuşma beklentisi kaygı artışının bir tetikleyicisi olarak görülmektedir. Buna göre artan kaygıya verilen tepki, daha sonra kaygıyı azaltmaya hizmet eden konuşmadan kaçınmaktadır. Örneğin SM'li bir çocuk öğretmene cevap vermekten kaygılanabilir. Öğretmen ve sınıf onun cevap vermesini bekledikçe ve kendisi cevap vermeye çalıştıkça kaygısı artmaktadır. Kaygı yüksek ihtimalle SM'li çocuğun konuşmaktan kaçınmasına yol açabilir. Kaçınma ise başarılı bir şekilde kaygının azalmasını

sağlamaktadır. Kaygı azaldıkça kaçınma artar ve konuşmama devam eder (Bergman, 2013). Bazı durumlarda SM'li bir çocuk çevresini manipüle etmek için sessizliği kullanmaktadır (Porjes, 1992). Bazı SM vakalarında çocukların konuşma bozuklukları nedeniyle karşılaştıkları alaycı ifadelerle başa çıkmak için sessiz kaldıkları bulunmuştur (Rutter, 1977).

Aile sistem kuramına göre SM'nin nedeni bozuk aile ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle SM bir aile patolojisidir (Anstendig, 1998). Ailede utangaçlık ve kaygı bozukluğu olmasının çocuklarda SM görülme olasılığını artırdığı görülmektedir (Dow vd., 1995). Ayrıca SM vakalarının ailelerinde ebeveyn-çocuk ilişkisinin iç içe geçtiği, aşırı bağımlılık özelliklerinin görüldüğü (Tatem ve DelCampo, 1995), evlilikte yaşanan problemlerin ve annenin psikiyatrik rahatsızlığı oranının yüksek olduğu tespit edilmiştir (Şimşek ve Şener, 1995). Bir çalışmada 3-7 yaş arası SM'li çocukların annelerinde kapsayıcı işlev eksikliği, kaçınan bağlanma ve kaygılı bağlanma ile depresif özelliklerin kontrol grubundaki annelere oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (İşçen, 2023). Çocukluk çağındaki SM'nin nedenlerine bakıldığında çevresel faktörlerin yanı sıra mizaç özelliklerinin de rolünün büyük olduğu görülmektedir. Özellikle SM olan çocukların %85'inin yapısal olarak utangaç oldukları ve bu durumun konuşamamayı etkilediği bulunmuştur (Steinhausen ve Juzi, 1996). SM'li çocuklarda prenatal ve perinatal dönemde problemler yaşandığı ifade edilmektedir (Kristensen, 2000). Benzer bir çalışmada SM'li çocukların geçmişinde prematüre, sarılık ve yürüme gecikmesi görüldüğü tespit edilmiştir (Akıncı ve Uzun, 2022). Bununla birlikte SM'nin etiyolojisinin tam olarak anlaşılamadığı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda daha eski araştırmalar aşırı kontrolcü, düşmanca ebeveynliğin, intrapsişik çatışmaların, geçmiş travmaların SM'nin başlangıcına katkıda bulunduğunu belirtmekle birlikte araştırmaların sınırlı veri sundukları ifade edilmektedir (Anstendig, 1999; Black ve Uhde, 1995).

1.3. Selektif Mutizm Prevalansı

Toplumun her kesiminde benzer oranlarda karşılaşılabilen selektif mutizmde göç ile erken gelişimsel risk faktörlerinin baskın olduğu bildirilmektedir (Steinhausen ve Juzi, 1996). Benzer şekilde SM vakalarının kız çocuklarında erkek çocuklara kıyasla yaklaşık iki kat daha fazla görüldüğü söylenmektedir (Kristensen, 2000; Şimşek ve Şener, 1995). İlkokul ikinci sınıf öğrencileriyle gerçekleştirilen bir çalışmada, SM'nin kız çocuklarda erkeklere oranla daha yüksek olmakla birlikte %2 oranında yaygınlık gösterdiği bildirilmiştir (Kumpulainen vd., 1998).

DSM kriterlerine göre çift dilli çocuklarda ve ikinci dil ediniminde SM tanısı konulmamaktadır. Bununla birlikte göçmenlerde selektif mutizmin yerli nüfustaki çocuklara kıyasla üç kat daha fazla olduğu bulunmuştur (Toppelberg vd., 2005). Benzer şekilde İsviçre ve Almanya'daki 100 gençten 28'inin göçmen olduğu tespit edilmiştir (Steinhausen ve Juzi, 1996). SM'nin görülme sıklığına dair ilkokulda 125 öğretmenle yapılan bir çalışmada selektif mutizm yaygınlığının toplam nüfusun %0.71 yani yaklaşık %1 olduğu bulunmuştur. Buna göre selektif mutizm vakalarının sanılanın aksine daha yüksek oranda olabileceği ifade edilmiştir (Bergman vd., 2002). %30'luk yanıt oranının elde edildiği başka bir çalışmada ise, SM'nin genel yaygınlığı %0.76 iken, göçmenler arasındaki oranın %2.2 olduğu görülmüştür (Elizur ve Perednik, 2003). SM'ye ilişkin bu bilgiler ışığında aşağıda SM'de değerlendirme ve tedavi aktarılmıştır.

2. Selektif Mutizmde Değerlendirme ve Tedavi

SM'de tedavi olmaksızın iyileşmenin olduğunu gösteren çok az kanıt olduğu belirtilmektedir (Knell, 2021). SM vakalarında tedavinin erken yaşlarda olmasının önemi vurgulanmaktadır. Özellikle 12 yaşından büyük vakalarda tedavinin güçleştiği aktarılmıştır (Labbe ve Williamson, 1984). SM'de tedavi öncesi değerlendirme de önem taşımaktadır. SM'de yapılan değerlendirmenin nörolojik, psikiyatrik, odyolojik, sosyal, akademik ve dil konuşma olmak üzere çok yönlü ve kapsamlı olması gerektiği ifade edilmektedir (Kumpulainen vd., 1998).

Hem SM hem de sosyal fobi vakalarında kaygıyı azaltmak ve sosyal aktiviteleri artırmak için psikofarmakolojik tedavi ve bilişsel davranışçı terapilerin benzer şekilde kullanıldığı belirtilmektedir (Kotrba, 2015). SM'nin tedavisinde farmakolojik tedaviler, davranışçı müdahaleler, psikodinamik terapi ve farklı kuramlarla geliştirilen oyun terapisi kullanılmaktadır. SM üzerine yapılan tedaviye dönük çalışmaların çoğunun vaka çalışması şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre alanyazında kontrollü çalışmalar yapılan iki tedavi türünün farmakolojik tedavi ile davranışçı müdahaleler olduğu tespit edilmiştir (Dow vd., 1995). Yapılan çalışmalar psikanalizin ve hipnozun hayal kırıklığı yaratan sonuçlar verdiğini göstermiştir ancak 5-10 yıl süren takip çalışmalarında davranışsal terapi programlarının ılımlı sonuçlar verdiği ve vakaların %46'sında iyileşme görüldüğü tespit edilmiştir. Davranışsal müdahalelerin sonrasında uzun süreli izlemenin önemli olduğu aktarılmıştır (Richburg ve Cobia, 1994). Bu noktada öncelikle farmakolojik tedavi kısmına yer verilmiştir.

2.1. Farmakolojik tedavi

SM ile kaygı bozukluklarının etiolojisindeki benzerlikler SM tedavisini araştıranlar için bir kanıt niteliği taşımaktadır (Anstendig, 1999). Bu nedenle SM'nin farmakolojik tedavisinde kaygı bozuklukları için tercih edilen ilaçlar kullanılmıştır. Önceden psikoterapiye yanıt vermeyen SM'li çocuklarla yapılan bir araştırmada 21 çocuğa 9 hafta boyunca kademeli dozlarla uygulanan fluoksetin tedavisinin başarılı sonuçlar verdiği bulunmuştur (Dummit vd., 1996). Benzer bir araştırmada 3 yaş 6 aylık ve 5 yaşında iki kız çocuğuyla gerçekleştirilen tedavi sonucunda, organik bir problemi olmayan ve davranışçı yöntemlerin fayda sağlamadığı altı yaş öncesi olgularda fluoksetin kullanımının güvenli olduğu tespit edilmiştir (Perçinel ve Yazıcı, 2014). Ancak fluoksetin tedavisinin SM vakalarında kalıcı sonuçlar verdiğinin söylenebilmesi için daha uzun süreli takip çalışmalarına ve daha büyük gruplarda yapılacak kontrollü çalışmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır (Şimşek ve Şener, 1995). Farmakolojik tedavilerin yanı sıra SM'nin tedavisinde davranışçı müdahaleler de yer almaktadır.

2.2. Davranışçı Müdahaleler

Farmakolojik tedavilerin yanı sıra davranışçı yöntemlerin en yaygın ve kabul gören tedavi seçeneğinin davranışçı yöntemler olduğu belirtilmektedir (Cohen vd., 2006; Cook, 1997). Davranışçı üzerine gitme terapisi (behavioral exposure therapy) SM'li bir vakanın kademeli olarak konuşmanın beklendiği duruma doğru üzerine gitme egzersizlerini içermektedir. Bu noktada çocuğun konuşma kapasitesi kolaylaştırılırken kaçınma şeklindeki tepki modeli engellenmeye çalışılmaktadır. Üzerine gitmenin başarısı yüksek oranda kolay ve tehdit edici olmayan bir göreve başlama ilkesinden kaynaklanmaktadır. Beklenti kaygı yaratır ve konuşmaktan kaçınmayı doğurur. Kaçındıkça çocuk rahatlar ve rahatladıkça davranış olumsuz pekişmiş olur. Çocuk konuşmaktan kaçınmak yerine kolay bir görevle üzerine gitmeyi başarır olumsuz pekiştirme döngüsü kırılmakta ve bunun yerine istenen bir davranış olan konuşma pekişmektedir. En kolaydan başlanan üzerine gitme görevi en zorlu görev tamamlanınca bitirilmektedir. Üzerine gitme çalışmalarının olumsuz etkilerinden biri çocuğun kaygısını geçici olarak artırmasıdır. Ayrıca davranışçı müdahalelerde ebeveynlerin de eğitim almasının önemli olduğu belirtilmektedir (Bergman, 2013).

Davranışçı müdahalenin içerisinde üzerine gitmenin yanı sıra beklenmedik durumların yönetimi, şekillendirme, uyarının sönmesi, kaçış-kaçınma müdahaleleri, öğrenme teorisi yaklaşımları, sözlü davranışın pekiştirilmesi, sözsüz davranışın ortadan kaldırılması için pekiştirici olmayan yöntemin

kullanımı, söndürme, mola, etkinlik çizelgesi, sosyal pekiştirme, etiketleme ile işlevsel dilin kullanımı ve kendini izleme gibi teknikler bulunmaktadır (Anstendig, 1998; Schaefer, 2017). Sık kullanılan davranışçı müdahale tekniklerinden şekillendirme genellikle aşamalı olarak gerçekleştirilmektedir. SM vakalarının önce sözsüz iletişimleri, sonra sesleri ve en son vakaların kelimeleri pekiştirilmektedir (Richburg ve Cobia, 1994). Olumlu pekiştirme, hedef davranışın ortaya çıkmasından sonra övgü ya da maddi pekiştiricilerle davranış pekiştiren (örneğin, sözsüz ya da sözlü iletişim çıktıları için SM'li çocuğu övmek); şekillendirme, çocuğun hedeflenen amaca gittikçe yakınlaşmasına yardım eden (örneğin, SM'li çocuğun önce küçük grupta, sonra büyük grupta kelime çıktılarını sergilemesi); uyarıcı silikleştirme çocuğun bazı davranışları sadece bazı kişilerin yanında sergiliyorsa davranış farklı kişi ya da durumlara genellemesine yardım eden (örneğin, SM'li çocuğun önce yakın akrabaları, sonra uzak akrabaları, sonra arkadaşları ve öğretmenlerinin yanında konuşması); söndürme ise uyumsuz davranışların bırakılması için pekiştirmenin ortadan kaldırılmasına yardım eden (örneğin, SM'li çocuk konuşmadığında pekiştirilmeme) bir araçtır (Schaefer, 2017). Farmakolojik tedavi ve davranışçı müdahalelerin yanı sıra SM'nin tedavisinde oyun terapisi de kullanılan bir yöntemdir.

3. Selektif Mutizmde Oyun Terapisi

Çocukların sağaltımında oyunun iyileştirici gücü oldukça fazladır. Oyun terapisi, eğitimli oyun terapistleri tarafından uygulanan, danışanların psikososyal problemlerini çözmelerine ve gelişim basamaklarını sağlıklı bir şekilde geçmelerine olanak sağlayan terapötik bir ilişkide iyileşme süreci olarak tanımlanmaktadır. Oyun terapisinin psikodinamik kurama kadar uzanan bir tarihi olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte oyun terapisi kuramlar ışığında gitgide gelişmektedir. Pek çok psikoterapi kuramının kendi kuramsal yaklaşımlarının temelinde oyun terapisini geliştirdikleri söylenmektedir. Adlerian oyun terapisi, Jungian oyun terapisi, bütüncül oyun terapisi, bilişsel davranışçı oyun terapisi, çözüm odaklı oyun terapisi ve anlatsal oyun terapisi bunlardan birkaçıdır (Schaefer, 2017). Oyun terapilerinde kuramsal farklılıklara göre çeşitli teknik ve yöntemlerin kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin, çocuk merkezli yönlendirici olmayan oyun terapisinde, yapılandırma, sınır koyma, etkin dinleme ve hayalî oyuna girme tekniklerinin kullanıldığı ifade edilmektedir (Yanıt, 2019).

SM'li bir çocuğun tedavi sürecinde başlangıçta bir konuşma beklentisi içerisinde olmak muhtemelen SM'li çocuğun öz güvenini kıracaktır. Bu nedenle oyun terapisinin sözsüz biçimi SM vakalarında işe yarayacaktır (Cook, 1997). Çünkü çocuklar oyun içerisinde dili kullanma gerekliliği olmaksızın

kendilerine anlamlı gelen yeni becerileri deneyimleyebilmektedirler (Schaefer, 2017). Bununla birlikte oyun terapisinin temelinde çocukların oyun aracılığıyla oyun oynayarak metaforlarla kendilerini ifade etmeleri yatmaktadır. Buna göre çocuklar yetişkinlerden farklı olarak duygularını ve sorunlarını konuşmak yerine oynayarak gösterebilmektedirler (Axline, 2022). SM'li çocuk karakteristik direnç ve kaygıya sahip olduğundan oyunun aktif ve kısmen sözel formu çocuğun duygusal dünyasının anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Buna göre terapist ve SM'li çocuğun iletişimi oyunun dilindedir. Ayrıca çocuklar oyun oynarken daha az savunmasız davranmaktadırlar (Cook, 1997).

SM vakalarında oyun terapisi sürecinden önce yapılan değerlendirmelerde çocuğun ebeveynleri ile hayatlarındaki en önemli kişilerden alınan değerlendirmenin büyük önem taşıdığı söylenmektedir. Bu bağlamda terapist çocuğun hem gelişimsel süreçlerine hem de dil gelişimine dair bilgi toplanarak çocuğun konuştuğu ve konuşmadığı durum ya da kişilere dair ayrıntılı bilginin alınması gerekmektedir. SM'li çocuklar oyun terapisinde resimler, oyuncaklar, göz teması gibi görsel unsurlarla tepki verebilmektedirler (Knell, 2021). Farklı oyun terapisi ekollerinden birkaçı aşağıda sunulmuştur.

3.1. Psikodinamik model temelli oyun terapisi

Psikodinamik terapide konuşma dilinin kesin olmasına gerek olmadığı ifade edilmektedir. Çocukların oyunu sözel iletişim üzerine odaklanmadığı için psikanalitik oyun terapisinin örtük ilişkisel bilgiye ulaşmada daha işlevsel olduğu belirtilmektedir (Schaefer, 2017). Psikodinamik terapide sessizliğin anlamı sentezlemeye çalışılmaktadır. İki yıldan fazla yürütülen psikodinamik terapide sürecin sonunda çocuk konuşmasa bile bu durum bir başarısızlık olarak algılanmamaktadır. Çünkü çocuğun kişilik dinamiklerindeki değişimle ilgilenilmektedir (Knell, 2021). Psikodinamik terapilerde SM vakalarında çoğunlukla bireysel oyun terapisinin yapıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda psikodinamik terapisi SM'nin altında yatan intrapsişik çatışmaların çözülmesiyle tedavinin etkili olacağını söylemektedir (Anstendig, 1998). Bir diğer oyun terapisi ekolu bilişsel davranışçı oyun terapisi.

3.2. Bilişsel davranışçı oyun terapisi

Bilişsel davranışçı terapinin okul öncesi çocuklara uyarlanması 1993'ten beri artan bir ilgiye sahiptir. Bilişsel davranışçı oyun terapisi (BDOT) Knell tarafından 2 buçuk ve altı yaş arasındaki çocuklarla kullanılmak için geliştirilmiş, bilişsel, davranışsal ve geleneksel oyun terapilerini içeren bir oyun terapisi modelidir. Bu açıdan bakıldığında BDOT'nin bilişsel, davranışçı müdahaleler ile duygusal gelişimi düzenleme stratejilerini içerdiği

söylenmektedir. BDOT’de kullanılan davranışsal müdahaleler olumlu pekiştirme, şekillendirme, sistematik duyarsızlaştırma, uyarıcı silikleştirme, söndürme, mola, kendini izleme ve etkinlik çizelgesi teknikleri iken bilişsel müdahaleler işlevsel düşünceleri kaydetme, bilişsel değişim stratejileri, başa çıkmaya ilişkin benlik ifadeleri ve kitapla terapilerdir (Schaefer, 2017).

BDOT; SM vakalarında değişimin bir parçası olma, konuşma üzerinde hakimiyet kurma ve kontrol hissine gelişmesine yönelik etkili bir yöntemdir. Çoğu zaman SM’li çocukların kendi sessizliklerine hâkim oldukları ve değişmek için konuşmalarını kontrol altına almaları gerektiği ifade edilmektedir. BDOT’de davranış biçimlendirme (örneğin, konuşmayı aşamalı adımlarla güçlendirmek için kukla oynatmak), duyguların ifade edilmesinin sosyal yaklaşımlarla şekillendirilmesi (örneğin, sözsüz biçimde duyguların ifadesi) ve olumlu pekiştirme (örneğin, kuklanın konuştuğu için övgü alması) gibi davranışçı teknikleri kullanılmaktadır. Bilişsel yöntemler olarak ise inançları tanımlama (örneğin, kuklaya “belki de okulda konuştuğun zaman herkesin gürültü çıkaracağından endişeleniyorsun” denilmesi), inançları değiştirme (örneğin, kuklaya “sessiz konuşmamak beni mutlu eder” denilmesi) ve olumlu öz-bildirimler (örneğin, kukla için sözel olarak “konuşmaya başlamak zor ama başladıktan sonra kolaylaşacak” denilmesi) kullanılmaktadır (Knell, 2021). Diğer bir oyun terapisi ekolü deneyimsel oyun terapisi.

3.3. Deneyimsel oyun terapisi

Deneyimsel oyun terapisine (DOT) göre çocuklar dünyayı bilişsel bir seviyeden değil deneyimsel olarak ilişkiyle tecrübe etmektedirler. Terapide de çocuğun oyun aracılığıyla kendisini ifade etmesi ve süreci deneyimlemesi beklenmektedir. DOT’ta çocuğun gelişimsel olarak sembolik oyuna geçmesi gerekmektedir. Sembolik oyun oynama, çocuk yaklaşık 20 aylıkken başlamaktadır. DOT’ta terapist çocuğun oyununa yönlendirme yapmadan dâhil olmaktadır. DOT SM dâhil olmak üzere terk edilme korkusu, sosyal yetersizlik ve utangaçlık gibi sorunlarda kullanılan bir terapi yöntemidir (Norton ve Norton, 2022). Bu açıdan DOT’un SM vakalarında rahatlıkla uygulanabilecek bir oyun terapisi olduğu görülmektedir.

3.4. Çocuk merkezli oyun terapisi

Carl Roger’in öğrencisi olan Virginia M. Axline yönlendirici olmayan oyun terapisi ile çocuk merkezli oyun terapilerinin temelini atmıştır. Yönlendirici olmayan oyun terapisi çocuğun sorunlarını kendi kendine çözebilecek yeterliğe sahip olduğunu ve her bireyin büyüme isteği olduğunu belirtmektedir (Axline, 2022). Çocuk merkezli oyun terapisinde terapist, çocuğun öncülük etmesine izin vermekte ve çocuğun oyununa müdahale

etmekten kaçınmaktadır. Terapist çocuğun oyununa katılabilir ancak hiçbir şekilde çocuğun oyununu yönlendiremez (Schaefer, 2017). Çocuk merkezli oyun terapisinin alt ıslatma, bağlanma sorunları, travmalar gibi pek çok farklı psikolojik problemin yanı sıra selektif mutizmde de kullanıldığını bilinmektedir (Yanıt, 2019). Yapılan bir çalışmada SM'li bir çocukla yürütülen çocuk merkezli oyun terapisi süreci sonrasında beşinci seansta çocuğun ilerleme kaydettiği ve oyun terapisi sonrasında sözcük çıktılarının başladığı ifade edilmiştir (Axline, 1948).

Yönlendirici olmayan oyun terapisinin, kekeleme, bebeksi konuşma, tekrarlayıcı konuşma ya da hiç konuşmama gibi dil konuşma bozukluklarında işlevsel olduğu aktarılmaktadır. Konuşmayan çocuklar oyun terapisi sonrasında sözlü ifadelerle başlayabilmektedirler. Bu bağlamda konuşma sorunlarının çocuğun duygusal dünyasıyla bağlantılı olduğu belirtilmektedir (Axline, 2022). Oyun terapi yöntemlerinden bir diğeri grup oyun terapisi dir.

3.5. Grup oyun terapisi

Grup oyun terapisi eğitilmiş bir uzman eşliğinde iki ya da daha fazla çocuk arasında oyun aracılığıyla ve diğer çocuklarla kurulan insani etkileşimle gerçekleştirilen dinamik ve kişilerarası ilişkiden doğan bir oyun terapisi türüdür. Çeşitli kuramlardan gelen eğitilmiş terapistler tarafından uygulanabilmektedir. Grup oyun terapisinin SM vakalarında da uygulandığı belirtilmektedir (Schaefer, 2017). Grup oyun terapisinin kardeşlerle ya da benzer yaş grubundaki çocuklarla uygulanabileceği ifade edilmiştir. Her vaka için uygun olamayabileceği aktarılan grup oyun terapisinin SM vakalarında uygulanabilir olduğu tespit edilmiştir. Çünkü grup oyun terapisi SM vakalarında çocuğun kişiler arası gelişimini artırmakta ve SM'li çocuğun aile üyelerinin yardımıyla grup içerisinde kaygısı azalmaktadır. Çocuk kardeşi gibi tanıdığı bir aile üyesinin yanında kendisini daha güvende hissedebilmektedir (Barlow vd., 1986). Bu bağlamda yukarıda sözü edilen tedavi, müdahale ve oyun terapisi yöntemlerine yönelik vaka örnekleri aşağıda sunulmuştur.

4. Selektif Mutizm Vaka Örnekleri

3 yaş 6 aylık bir kız çocuğunun incelendiği bir vakada normal ve zamanında doğan vakanın anne babanın yüksek sosyoekonomik düzeyi olduğu, çocuğun çekingenlik ve utangaçlık özelliklerinin olduğu, çocuğun iletişimini güçlendirmek için kreşe gönderildiği ancak kreşe başlayan çocukta SM ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bu olguda üç hafta boyunca hekim, öğretmen ve aile iş birliğinde yürütülen davranışçı yaklaşımdan herhangi bir fayda alınmadığı belirtilmiştir. İkinci vakada 5 yaşında bir kız çocuğu incelenmiştir. Normal

gelişim sürecinde olan bu vakanın sosyoekonomik düzeyinin ilk vakaya göre daha düşük olduğu, sosyal kaygının ilk vakaya göre daha geç fark edildiği ifade edilmiştir. Yapılan çalışmada her iki vakada da fluoksetin tedavisi uygulanmıştır. Sonuçta altı yaş öncesi çocuklarda fluoksetin tedavisinin güvenli olduğu ancak daha güvenilir sonuçlar için farklı araştırmalara ihtiyaç duyulduğu aktarılmıştır (Perçinel ve Yazıcı, 2014).

5 yaşındaki anaokulu öğrencisinin danışmanlık için yönlendirildiği bir vakada çocuğun öğretmeni ve sınıf arkadaşlarıyla konuşmadığı belirtilmiştir. Vakanın dil gelişim taramalarında %50'nin altında sonuç elde ettiği ifade edilmiştir. Vakaya haftada iki kez 30 dakika süren bir kaynak öğretmenle sınıf içi davranışsal müdahale tekniklerinin uygulandığı görülmüştür. Bu kapsamda olumsuzluk yönetimi, olumlu pekiştirme ve uyaran silikleştirme teknikleri kullanılmıştır. Davranışçı müdahale sonrasında vakanın konuştuğu kişi sayısını artırdığı ve konuşmanın yeni sosyal ortamlara genellendiği belirtilmiştir. Davranışın en dirençli yönünün konuşmayı sınıfa yaymak olduğu tespit edilmiştir (Richburg ve Cobia, 1994).

4 buçuk yaşında okul öncesi eğitimine devam eden bir kız çocuğuyla gerçekleştirilen bir çalışmada kız çocuğunun okula başlamasının üzerinden altı ay geçmesine rağmen çocuk, öğretmenleri ve arkadaşlarıyla konuşmadığı için oyun terapisine yönlendirilmiştir. Vakanın sadece anne-babası ile yakınındaki bir iki kişiyle konuştuğu belirtilmiştir. Vakanın bir buçuk yaşında anne-baba dediği, gelişim öyküsünde bir problem olmadığı ve 10 yaşında bir abisi olduğu ifade edilmiştir. Vaka ile 20 seans yönlendirilmemiş çocuk merkezli oyun terapisi yapılmıştır. 20 seans çocuk merkezli oyun terapisi sonrasında çocuğun göz temasının arttığı, yüzünde yaşadığı duyguya dair mimiklerin oluştuğu, vakanın daha önce tanışmadığı akrabalarıyla konuşmaya başladığı, öğretmeni ile yapılan görüşmelerde 7. ve 8. seanslardan sonra kimi sınıf arkadaşlarıyla oynamaya başladığı, 12. ve 13. seans sonrasında sınıfta öğretmeni ile kısık seste konuşmaya başladığı belirtilmiştir (Yanıt, 2019).

3 yaş 4 aylık çift yumurta ikizleri ile yürütülmüş bir çalışmada ikizlerin birinde görülen SM vakasına aile, öğretmen ve uzman iş birliği kapsamında müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Vakanın annesi akademisyen, babası serbest meslektir. İkizler ailenin ilk çocuklarıdır. Vakanın ikizinin olduğu ve birinci derecede yakın yetişkinlere bağımlı olduğu belirtilmiştir. Aile ile yapılan müdahalelerde bireysel görüşmeler yapılmış ve evde çocukları gözlemeleri istenmiştir. Öğretmeninden sınıf gözlemlerine devam etmesi beklenmiştir. Psikolog ve çocuk gelişimci eşliğinde yapılan görüşmelerde vakanın dil konuşma becerileri incelenmiştir. İkizlerin diğerinden de müdahalede destek alınmıştır. Müdahale yedi ay sürmüştür. Bu süreçte ikizlere ortak

zamanlarında uygulayabilecekleri drama, sanat, müzik ve oyun etkinlikleri yaptırılmıştır. Disiplinler arası yapılan müdahalenin sonucunda olumlu gelişmeler olduğu kaydedilmiştir. Evde yapılması gereken etkinlikler ikizlerle gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda vakanın topluluk önünde konuşmaya ve kendine güven duymaya başladığı görülmüştür. Müdahalenin disiplinler arası yapılmasının çalışmanın en vurucu noktası olduğu söylenmiştir (Bıçakçı vd., 2017).

Altı yaşında İspanyol bir SM'li kız çocuğuna psikodinamik temelli yapılandırılmamış oyun terapisi uygulanmıştır. Bu oyun terapisinin serbest çağrışıma eş değer olduğu kabul edilmiştir. Vakada anne hamileliğini “korkunç” olarak tanımlamış, doğumunun zor olduğunu belirtmiştir. Tuvalet eğitiminin ve üç yaşına kadar dil gelişiminin normal olduğunu ifade etmişlerdir. Sonrasında babasının kızının önünde ölümcül bir kalp krizi geçirmesi sonucunda SM'li kız çocuğu annesi dışında herkesle konuşmayı bırakmıştır. Davranışçı yöntemler sonrasında vakada olumsuz davranışların daha şiddetlendiği görülmüştür. Bu nedenle vakada psikodinamik yapılandırılmamış oyun terapisiyle bilinçdışı süreçlerle ilgilenilmiş, metaforlar ve oyun aracılığıyla kayıp bir babayla bağlantı kurulması amaçlanmış ve nihayetinde SM vakasında olumlu bir gelişme sağlanmıştır (Valner ve Nemiroff, 1995).

SM tanısı almış 10 yaşında konuşması ev ortamıyla sınırlı olan selektif mutizm ve eş zamanlı kaygı yaşayan İspanyol erkek çocuğunun tedavisi kapsamında “Çocuklar için Sosyal Etkililik Terapisi”nin değiştirilmiş bir versiyonu olan sosyal kaygı için davranışçı terapi yöntemiyle birlikte ebeveyn eğitimi verilerek çalışılmıştır. Çalışma sonucunda ebeveyn eğitimi ile kaygı duyulan ortamların üzerine gitme çalışmalarının etkili olduğu ve okul temelli müdahalelerin etkili olabileceği belirtilmiştir (Fisak vd., 2006).

SM tanısı almış beş yaşındaki bir kız çocuğu ile gerçekleştirilen davranışçı terapiyle bütünleştirilmiş drama terapisinde oyun bağlamında SM'li çocuğun her ses ve sözcük çıkışından sonra davranışçı pekiştirme yöntemleri kullanıldığında başarılı sonuçlar olduğu gözlenmiştir. Drama kapsamında drama terapinin üç unsuru olan oyun alanı, rol yapma ve dramatik yansıtma kullanıldığında çocukta terapötik değişimlerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu terapi çocuğun daha sosyal ve daha dirençli olmasına yardım etmiştir (Onn, 2010).

11 yaşında 4. sınıfta öğrenim gören SM'li bir kız çocuğunun incelendiği vaka çalışmasında aile ve okul iş birliği ile bilişsel davranışçı yaklaşımın temel stratejileri kullanılmıştır. Vakanın normal doğum geçmişi olduğu, gelişimsel geriliği olmadığı, anne ile çocuk arasında simbiyotik bir ilişki olduğu,

ailenin sosyoekonomik düzeyinin orta olduğu ve psikolojik ile psikiyatrik tedavilerden etkili sonuç alamadıkları belirtilmiştir. Yapılan değerlendirme sonrasında ebeveynlere aile danışmanlığı hizmeti verilmiştir. Öğretmen ve aileye SM hakkında bilgi verilmiştir. Vakanın resme yönelik bir ilgisi olduğu için okulda resim kulübüne yönlendirilmiştir. Çocukta var olan obsesif-kompulsif göstergelerin varlığı nedeniyle vaka çocuk psikiyatristine yönlendirilmiştir ve vakaya ilaç tedavisi başlamıştır. Uygulama süresince bilişsel davranışçı temelli aile danışmanlığı aileye verilmiş ve altı hafta süren bu süreçte aile içi sorumluluklar, bireysel sorumluluk izlemleri ve pekiştirme ile ceza uygulamaları yapılmıştır. Resim kulübünde 1,5 ay sonrasında kısık sesle olmak üzere vakadan etkinlik düzenlemesine dair öneriler geldiği söylenmiştir. Öğrenci cesaretlendirilmiştir. İki aylık süreçte sorunun çözümlendiği ve takip eden iki ayda problemin tekrar etmediği aktarılmıştır (Karaman, 2018). Tüm bu vaka örnekleri SM'nin çok yönlü ve multidisipliner bir tedavisinin olduğunu, daha fazla kontrollü araştırmalar ile etkililik çalışmalarının yapılmasının alanyazına katkı sunacağını göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

SM'li çocuklar gelişimsel bozukluk ve kaygı bozukluğu kriterlerini sıklıkla karşılamaktadırlar. SM altta farklı hassasiyetlerin yattığı bir kaygı belirtisi olarak görülmektedir (Kristensen, 2000). SM belirli ortamlarda sözel veya sözel olmayan iletişim kısıtlılığı ile karakterize bir kaygı bozukluğudur. Bu çocuklar konuşabilmekte ve konuşulanları anlayabilmektedirler. Ancak okul, restoran veya mağaza gibi belirli ortamlarda iletişim kurmada yetersizlik sergilemektedirler. Konuşamama bir süre sonra bir davranış biçimi hâline gelmektedir. Hem anaokuluna hem de kreşlere başlayan okul öncesi çocuklar için ilk yılın ilk birkaç ayında sözlü iletişim eksikliği normal kabul edilmektedir (Kotrba, 2015).

Araştırmacılar SM'nin en sık 5-7 yaş arasında ve çocukların okula başladıkları zamanda görüldüğünü belirtmektedir (Labbe ve Williamson, 1984). Benzer şekilde SM'nin en sık görülen yaş aralığının 3-8 olduğunu ortaya koyan araştırmalar mevcuttur (Şimşek ve Şener, 1995). SM zamanla ortadan kalkabildiği ve nadiren görüldüğü için göz ardı edilebilmektedir (Bıçakçı vd., 2017). Ancak tahmin edilenin aksine SM'nin inatçı bir sorun olduğu ve tedavisinin uzun sürdüğü anlaşılmaktadır (Dow vd., 1995).

1980'lerden beri SM'nin tedavisinde çocukla yürütülen bireysel psikoterapi, aile sistemleri terapisi, davranışsal müdahaleler ile farmakolojik tedaviyi içeren çoklu bir müdahalenin etkililiğine dair araştırmalar sunulmaktadır (Anstending, 1998). Benzer biçimde SM'nin tedavisinde gerektiğinde ev

içerisinde çalışma, bireysel terapi, aile terapisi ve farmakolojik tedavi gibi klinik temelli müdahale ve öğretmen, klinisyen ile ailenin ortak çabalarıyla tedavinin önemi ifade edilmektedir (Dow vd., 1995). Bu bağlamda SM'nin tedavisinde farmakolojik tedavinin yanı sıra aile üyelerini, öğretmenleri, konuşma terapistlerini ve ruh sağlığı uzmanlarını kapsayan işbirlikçi bir tedavinin önemli olduğu ifade edilmektedir (Karakoç Demirkaya, 2015). Benzer şekilde araştırmalar multidisipliner yaklaşım (Bıçakçı vd., 2017) ve bilişsel davranışçı temelli uygulamalar ile aileyi içine alan tedavilerle daha başarılı sonuçlar elde edildiğini belirtmektedir (Karaman, 2018; Şimşek ve Şener, 1995).

SM'nin tedavisinde ebeveyn eğitimi, davranış eğitimi ve sosyal kaygıyı azaltıcı çalışmaların yapıldığı genel kapsayıcı müdahalelere ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. SM vakalarında ebeveynle çalışmanın gerekliliğine dikkat çekilmektedir (Fisak vd., 2006). SM tedavisinde davranışçı müdahalenin en etkili müdahale yöntemi olduğu belirtilmekle birlikte, oyun terapisi, sanat terapisi ve dil terapisi gibi diğer müdahalelerin de kullanıldığı ifade edilmektedir. Ancak bu müdahalelerin etkililiğine dönük çalışmaların sınırlı olduğu aktarılmıştır. Ayrıca grup ortamında davranışçı müdahale ve ilacın da SM tedavisinde rolü olduğu belirtilmektedir (Bergman, 2013). Benzer şekilde davranışçı müdahale ve ilaç tedavisinin yanı sıra aile terapisi, konuşma terapisi ve oyun terapisi de SM tedavisinde kullanılmaktadır (Cook, 1997).

Alanyazında incelenen çalışmaların pek çoğunun vaka sunumu/çalışması şeklinde planlandığı görülmüştür. SM üzerine yapılan vaka çalışmalarının yeni müdahale ya da yaklaşımları tanımlamaya olanak sağladığı görülmektedir. Nedensellik çalışmalarının yapılmamasının SM üzerine genelleme yapılmasını güçleştirdiği söylenebilir. Bu durum SM'nin görece nadiren görülmesinden kaynaklanmış olabilir. Yeterli SM katılımcı sayısına erişilmesi hâlinde nedensellik ve etkililik çalışmalarının yapılması düşünülebilir. Yine farklı oyun terapisi yöntemlerine ilişkin müdahale çalışmaları ile vaka çalışmalarının yapılması önerilmektedir. Benzer şekilde multidisipliner tedaviye dönük çalışmaların yapılması sayesinde SM'nin tedavisine ilişkin daha net sonuçlar ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akıncı, M. A. ve Uzun, N. (2022). Çocuk ve ergen psikiyatri polikliniginde selektif mutizm tanısı alan çocukların sosyodemografik ve klinik özelliklerinin değerlendirilmesi. *Turkish Journal of Child & Adolescent Mental Health*, 29(3), 167-173. <http://doi.org/10.4274/tjcamh.galenos.2021.02886>
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th Edition). American Psychiatric Association.
- Anstendig, K. (1998). Selective mutism: A review of the treatment literature by modality from 1980-1996. *Psychotherapy: Theory, research, practice, and training*, 35(3), 381-391. <https://doi.org/10.1037/h0087851>
- Anstendig, K. D. (1999). Is selective mutism an anxiety disorder? Rethinking its DSM-IV classification. *Journal of Anxiety Disorders*, 13(4), 417-434. [http://doi.org/10.1016/s0887-6185\(99\)00012-2](http://doi.org/10.1016/s0887-6185(99)00012-2)
- Arigliani, E., Giordo, L., Vigliante, M., & Romani, M. (2020). Two cases of selective mutism: To speak does not mean to recover. *Clinical Pediatrics*, 59(13), 1137-1140. <https://doi.org/10.1177/0009922820941628>
- Axline, V. M. (1948). Some observations on play therapy. *Journal of Consulting Psychology*, 12(4), 209-216. <http://doi.org/10.1037/h0056746>
- Axline, V. M. (2022). Oyun terapisi (M. Baydoğan, Çev., 7. Baskı). Panama. (Orijinal yayın tarihi 1969).
- Barlow, K., Strother, J., & Landreth, G. (1986). Sibling group play therapy: An effective alternative with an elective mute child. *The School Counselor*, 34(1), 44-50.
- Bergman, R. L. (2013). *Treatment for children with selective mutism: An integrative behavioral approach*. Oxford University Press.
- Bergman, R. L., Piacentini, J., & Mccracken, J. T. (2002). Prevalence and description of selective mutism in a school-based sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41(8), 938-946. <http://doi.org/10.1097/00004583-200208000-00012>
- Bıçakçı, M. Y., Özer Kocamanoğlu, D., Ölmez, Ş., Sever Yılmaz, B., & Aral, N. (2017). Okul öncesi dönemde görülebilecek seçici konuşmazlık üzerine transdisiplinlerarası bir çalışma. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 8(61), 289-300. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS6976>
- Black, B., & Uhde, T. W. (1995). *Psychiatric characteristics of children with selective mutism: A pilot study*. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34(7), 847-856. <http://doi.org/10.1097/00004583-199507000-00007>
- Chavira, D. A., Shipon-Blum, E., Hitchcock, C., Cohan, S., & Stein, M. B. (2007). Selective mutism and social anxiety disorder: All in the fa-

- mily? *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46(11), 1464-1472. <https://doi.org/10.1097/chi.0b013e318149366a>
- Cohan, S., Chavira, D.A., & Stein, M.B. (2006). Practitioner review: Psychological interventions for children with selective mutism: A critical evaluation of the literature from 1990-2005. *Journal of Child Psychology and Psychiatric*, 47(11), 1085-1097. <http://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2006.01662.x>
- Cohan, S. L., Chavira, D. A., Shipon-Blum, E., Hitchcock, C., Roesch, S. C., & Stein, M. B. (2008). Refining the classification of children with selective mutism: a latent profile analysis. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 37(4), 770-784. <http://doi.org/10.1080/15374410802359759>
- Cook, J. A. L. (1997). Play therapy for selective mutism. H. G. Kaduson, D. Cangelosi ve C. E. Schaefer (Eds.), *The playing cure: Individualized play therapy for specific childhood problems* içinde (s. 83-118). Jason Aronson, Incorporated.
- Dow, S. P., Sonies, B. C., Scheib, D., Moss, S. E., & Leonard, H. L. (1995). Practical guidelines for the assessment and treatment of selective mutism. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34(7), 836-846. <http://doi.org/10.1097/00004583-199507000-00006>
- Dummit III, E. S., Klein, R. G., Asche, B., Martin, J., & Tancer, N. K. (1996). Fluoxetine treatment of children with selective mutism: An open trial. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35(5), 615-621. <http://doi.org/10.1097/00004583-199605000-00016>
- Elizur, Y., & Perednik, R. (2003). Prevalence and description of selective mutism in immigrant and native families: A controlled study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 42(12), 1451-1459. <http://doi.org/10.1097/00004583-200312000-00012>
- Elson, A. (1965). Follow-Up Study of Childhood Elective Mutism. *Archives of General Psychiatry*, 13(2), 182-187. <http://doi.org/10.1001/archpsyc.1965.0173002>
- Fisak, B. J., Oliveros, A., & Ehrenreich, J. T. (2006). Assessment and behavioral treatment of selective mutism. *Clinical Case Studies, Studies*, 5(5), 382-402. <http://doi.org/10.1177/1534650104269029>
- İşçen, B. (2023). *Selektif mutizimli çocukların depresif semptomları ve annelerinin kapsayıcı işlevleri, bağlanma biçimleri ve mizaç özelliklerinin incelenmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Karakoç Demirkaya, S. (2015). Çocuk ve ergenlerde sosyal anksiyete bozukluğunun psikofarmakolojik ve psikoterapötik tedavisi. *Türkiye Klinikleri Psikiyatri-Özel Konular*, 8(3), 52-60.
- Karaman, Ö. (2018). Selektif Mutizm Olgusu. *Klinik Tıp Aile Hekimliği*, 10(2), 38-41.

- Knell, S. M. (2021). *Bilişsel-davranışçı oyun terapisi* (Z. Traş, Çev.). Yenikapı. (Orijinal yayın tarihi 2010).
- Kotrba, A. (2015). *Selective mutism: An assessment and intervention guide for therapists, educators & parents*. PESI.
- Kristensen, H. (2000). Selective mutism and comorbidity with developmental disorder/delay, anxiety disorder, and elimination disorder. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(2), 249-256. <http://doi.org/10.1097/00004583-200002000-00026>
- Kumpulainen, K., Räsänen, E., Raaska, H., & Somppi, V. (1998). Selective mutism among second-graders in elementary school. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 7(1), 24-29. <http://doi.org/10.1007/s007870050041>
- Labbe, E. E., & Williamson, D. A. (1984). Behavioral treatment of elective mutism: A review of the literature. *Clinical Psychology Review*, 4(3), 273-292. [https://doi.org/10.1016/0272-7358\(84\)90004-7](https://doi.org/10.1016/0272-7358(84)90004-7)
- Lesser-Katz, M. (1986). Stranger reaction and elective mutism in young children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 56(3), 458-469. <http://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1986.tb03477.x>
- Norton, C. C. ve Norton, B. E. (2022). *Deneyimsel oyun terapisi ile çocuklara ulaşmak* (G. Aysan, Çev.). Görünmez Adam. (Orijinal yayın tarihi 1997).
- Om, P. P. (2010). Playing with Gladys: A case study integrating drama therapy with behavioural interventions for the treatment of selective mutism. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 15(2), 215-230. <http://doi.org/10.1177/1359104509352892>
- Perçinel, İ., & Yazıcı, K. U. (2014). Okul öncesi dönem selektif mutizm vakalarında fluoksetin tedavisi: İki olgu eşliğinde tartışma. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 21(2), 123-130.
- Porjes, M. D. (1992). Intervention with the selectively mute child. *Psychology in the Schools*, 29(4), 367-376. [http://doi.org/10.1002/1520-6807\(199210\)29:4<367::aid-pits2310290410>3.0.co;2-0](http://doi.org/10.1002/1520-6807(199210)29:4<367::aid-pits2310290410>3.0.co;2-0)
- Richburg, M. L., & Cobia, D. C. (1994). Using behavioral techniques to treat elective mutism: A case study. *Elementary School Guidance & Counseling*, 28(3), 214-220.
- Rutter, M. (1977). Delayed speech. M. Rutter ve L. Hersov (Eds.), *Child psychiatry: Modern approaches* içinde (s. 698-716). Blackwell Scientific.
- Schaefer, C. E. (Ed.). (2017). *Oyun terapisinin temelleri* (B. Tortamış Özkaya, Çev.; 2. Baskı.). Nobel.
- Steinhausen, H. C., & Juzi, C. (1996). Elective mutism: An analysis of 100 cases. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35(5), 606-614. <http://doi.org/10.1097/00004583-199605000-00015>

- Şimşek, A., & Şener, Ş. (1995). Selective mutism. *Erciyes Tıp Dergisi*, 17(2), 201-205.
- Tatem, D. W., & DelCampo, R. L. (1995). Selective mutism in children: A structural family therapy approach to treatment. *Contemporary Family Therapy*, 17(2), 177-194. <http://doi.org/10.1007/bf02252357>
- Toppelberg, C. O., Tabors, P., Coggins, A., Lum, K., Burger, C., & Jellinek, M. S. (2005). Differential diagnosis of selective mutism in bilingual children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 44(6), 592-595. <http://doi.org/10.1097/01.chi.0000157549.87078.f8>
- Valner, J., & Nemiroff, M. (1995). Silent eulogy: Elective mutism in a six-year-old Hispanic girl. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 50(1), 327-340. <https://doi.org/10.1080/00797308.1995.11822408>
- Yanıt, E. (2019). Selektif mutizm vakasının yönlendirilmemiş oyun terapisi teknikleri ile sağaltımı (Olgu sunumu). *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 2(3), 68-76.

Türkiye Afet Yönetim Sistemleri 8

Gülseren Günaydın¹

Özet

Son zamanlarda insan yaşamını etkileyen doğa kaynaklı afetler ve bu afetlerin boyutlarında görülen büyüklüklerle hayatımızda önemli bir noktaya yerleşmiş durumdadırlar. Özellikle ülkemiz açısından incelediğimizde geçmiş tarihten bu zamana kadar yaşanan afetler başta deprem olmak üzere; birçok can ve mal kaybına neden olmuştur. Özellikle Küçük Kıyamet olarak adlandırılan İstanbul Depremi, Erzincan Depremi ve Marmara Depremi ülkemiz açısından büyük kayıpların yaşandığı ve büyük izler bırakan afetler olarak karşımıza çıkmıştır. Ülke olarak afet yönetimi açısından kriz odaklı olarak afetlere müdahale edilmiş ancak pek başarıya ulaşamamıştır. Yaşanan Marmara Depremi ülkemiz afet yönetimi açısından bir dönüm noktası sayılmış ve artık ülke olarak kriz yönetimi odaklı olmaktan çıkmış, risk yönetimi odaklı olmaya öncelik verilmiştir. Bu kapsamda bütünlük afet yönetim sistemine geçilmiştir. Risk- zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme çalışmalarında aktif dinamik bir yapı benimsenmiştir. 2009 yılında AFAD'ın kurulması ve gerekli olan yönetimsel ve yasal mevzuatların tamamlanması ile ülke olarak afetler karşısında daha donanımlı ve etkin bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Bu kapsamda ülke ihtiyacını karşılayacak yönetim sistemleri ve çalışmalar sağlanarak; afetler karşısında daha etkin ve başarılı bir sistem oluşturulmuştur. 2011 yılı Van Depremi, 2020 Elâzığ Depremi ve 2023 yılı Maraş Depremlerinde afetin yaşandığı ilk saatlerde olay yerinde olunması, haberleşme, müdahale, iyileştirme çalışmaları, kaynakların doğru kullanılması, afet koordinasyonlarının düzgün bir şekilde yapılması gibi birçok güzel çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların yanında eksiklikler belirlenmiş ve hızlıca tamamlanmak üzere gerekli olan iyileştirme çalışmalarına başlanmıştır.

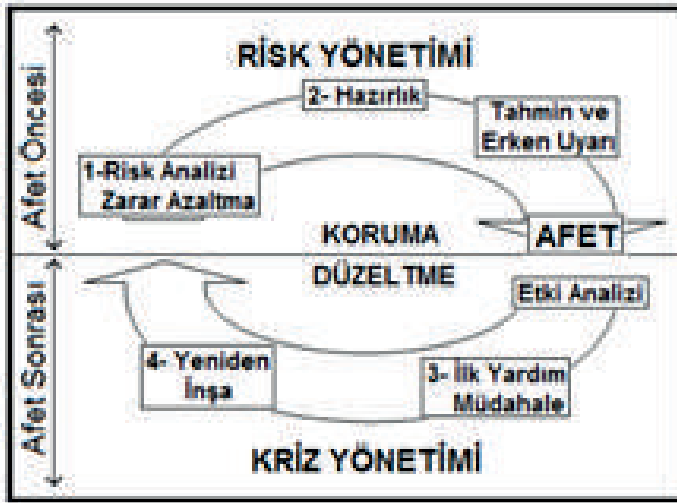
1. GİRİŞ

Afetler günümüz dünyasında ve ülkemizde sıklıkla gerçekleşmekte ve birçok olumsuz sonuç ortaya çıkarmaktadır. Afetleri zararsız ya da en

1 Öğr. Gör., Trabzon Üniversitesi, Tonya MYO, İlk ve Acil Yardım Programı, gunaydingulseren@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2471-5329.

az zararlar atlatmak sürecin en önemli ögesidir. Afet; toplumun bütününe ya da bir kısmını etkileyen ve o topluluk üzerinde kayıplar oluşturan, yaşamı durdurabilen ve etkilenen toplumun baş etme gücünün yetmediği durumlardır (Günaydın, Şahinöz ve Günaydın, 2021:277). Afetler doğa kaynaklı ve doğa kaynaklı olmayan afetler şeklinde iki gruba ayrılır. Doğa kaynaklı afetler kendiliğinden ya da insanın doğaya müdahalesi sonucunda oluşabilmektedir. Burada afetin büyüklüğü ve etki alanı oldukça önemlidir. Yaşanan afet sonrasında ortaya çıkan istenmeyen durumlar(kayıplar) afetin boyutu hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler ışığında da afet yönetim sürecindeki etkinliğimizi ve ne derece iyi bir afet yönetime sahip olup olmadığımız hakkında da bilgi sahibi olmuş oluruz(Erkal ve Değerliuyurt, 2009: 149-150). Afet yönetimi: afetlerin oluşmadan önce engellenmesi, gerekli zarar azaltma çalışmalarının yapılması, afetlere zamanında, hızlı ve etkin bir şekilde müdahale edilmesi, normal hayata dönüş için gerekli çalışmaların yapılması ve tüm bu işlemlerin belirlenen stratejik amaçlar doğrultusunda, devletim tüm kurum ve kuruluşlarıyla bir bütün halinde yapılmasını gerektiren dinamik ve bütünlük bir süreçtir (imop.imo.org.tr). Bu süreç; risk ve zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme aşamalarından oluşmaktadır. Risk ve zarar azaltma ve hazırlık aşamaları; risk yönetimini ifade ederken: müdahale ve iyileştirme aşamaları ise kriz yönetimini ifade etmektedir(ansiklopedi.tubitak.gov.tr).

Şekil 1: Afet Yönetim Süreci

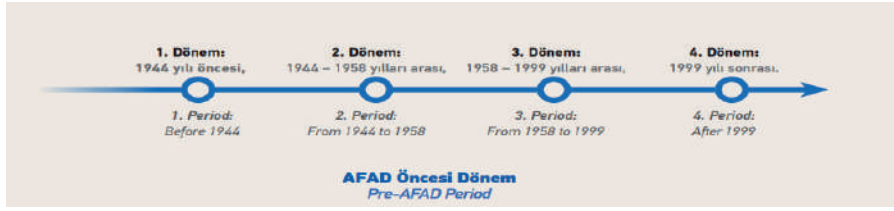
*Kaynak: Şahin, 2019:354

Afet yönetimi tanımından da anlaşılacağı üzere multidisipliner ve çok aktörlü bir alandır. Sağlık, sosyal ve fen bilimlerini içinde barındıran ve ortak olarak yürütülen çalışmalar ışığında bütünlük afet yönetim sistemi gerçekleştirilmektedir (Yu, Yang ve Li, 2018: 164-165). Teknoloji birçok alanda yaygın olarak kullanıldığı gibi afet yönetimi alanında da bu sürecin her aşamasında kullanılması ortaya olumlu sonuçların çıkmasına ve geliştirilmesi ile çoğu afetin kolaylıkla yönetilmesine olanak sağlamaktadır ve sağlayacaktır. Teknoloji kelime anlamı olarak: ilgili bilim dallarında kullanılan malzemelerin, yöntemlerin biçimini ve uygulanma kapasitesini kapsayan bir bilim alanıdır (sozluk.gov.tr).

Bu kapsamda incelendiğinde uluslararası afet yönetim süreçlerinde gelişen teknoloji ile uyumlu olması ve bu alana entegre edilmesi olumlu yönde birçok fırsatların ve kolaylıkların elimize geçmesine imkan tanıyacaktır (Memiş ve Babaoğlu, 2020:164-165). Teknoloji sayesinde elde ettiğimiz veriler ışığında afet öncesi haberleşme ve ulaşım, afet sırasında olayın büyüklüğü ve boyutları, afet sonrasında ise iyileştirme çalışmaları ve özellikle yaşanan afetler hakkında verilerin toplanıp kayıt altına alınarak gelecek afet yönetimleri açısından veri depolaması yapmamıza önemli katkıları olacaktır (Adıgüzel, 2022:50). Bu veriler hem AFAD tarafından hem de diğer paydaşların kendileriyle ilgili olan kısımları saklamalarına ve veri havuzu oluşturmalarına olanak sağlar (Macit, 2018:26).

Ülkemizde afet yönetim sistemleri ve gerekli yasal alt yapının oluşturulması zaman içerisinde gerçekleşmiş ve özellikle yaşanan doğa kaynaklı afetler ve bu afetlerin getirdiği sonuçların ağır olması; ülkemizin afet yönetim sistemini tekrar gözden geçirilmesini sağlamıştır. Türkiye’de afet mevzuatı, meydana gelen her doğa kaynaklı olaydan sonra, o olaya ilişkin özel bir yasa çıkarılmasıyla gelişmiş ve daha çok afetlerden etkilenen insanlara yardım etmek ve yaraları ivedilikle sarmak amacıyla müdahale ve yeniden inşa/iyileştirmeye yönelik tedbirlerin alınması çalışmalarına ağırlık verecek hükümleri içermiştir. Böylece, zaman içerisinde dağınık ve çeşitli kuruluşlar eliyle yürütülmeye çalışılan bir yapı oluşmuştur. 1900’lü yılların başından itibaren, meydana gelen afetler ve bu afetler sonucu yapılan yasal ve kurumsal düzenlemeler bunun en önemli göstergesidir. Türkiye’de doğa kaynaklı afetlerin önlenmesi ve neden olduğu zararların azaltılması amacıyla; mevzuat, uygulama ve önemli politika değişikliklerinin tarihsel gelişimi 1999 yılında yaşanan depremlere kadar üç dönem olarak değerlendirilirken, 1999 yılı sonrası dördüncü dönem olarak kabul edilebilir. Bu dönemler aşağıdaki gibidir;

Şekil 1. AFAD Öncesi Dönem

*Kaynak: www.afad.gov.tr:

1509 yılında yaşanan İstanbul Depreminin (Küçük Kıyamet)'de ortalama 13 bin insanın hayatını kaybettiği ve 1156 yapının yıkıldığı kayıtlara geçmiştir.

Tablo 1. 1944 Yılı Öncesi Mevzuatın Gelişimi ve Kurumsal Yapılanma

Aletin Meydana Geliş Tarihi* Date of Disaster*	Kanun ve Yönetmelikler Laws and Regulations	Kurumsal Yapılanma Organizational Structure
1. Dönem 1944 Öncesi / Period 1: Before 1944		
1509 İstanbul Depremi (Küçük Kıyamet) Istanbul Earthquake (Lesser Judgement Day)	Padışah Fermanı ale başına 20 altın başlatması. Ahşap-karkas yapı yapımının emredilmesi. Dolgu zeminler üzerine yapı yasağı. 20 gold coins were donated to each household upon the decree of the Sultan. An order was issued for the construction of timber-framed buildings. Construction of buildings on filled land is banned.	
	1848 Ebrnye Nizamnamesi Ebrnye Regulation	
		1855 İstanbul'da ilk belediye teşkilatının kurulması Establishment of the first municipality organization in Istanbul
	1882 Belediye ve Altyapı Şartnamesi Municipal and Infrastructure Technical Requirements	1882 Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti kurulması Establishment of the Ottoman Foundation to Provide Aid to Injured and Sick Soldiers
1894 İstanbul Depremi (Büyük Hareket-i Arz) Istanbul Earthquake (Major Earthquake)		
1914 Burdur Depremi Burdur Earthquake		
		1923 Mübadele, İmar İskân Bakanlığının kuruluşu (1. yıl sonra kaldırıldı) Foundation of the Ministry for Exchange of Minorities, Development and Settlement (abolished 1 year later)
1930 Türk-İran Sınır Depremi Earthquake on the Turkey-Iran Border	1930 1580 sayılı Belediye Kanunu Law No. 1580 on Municipalities 1933 2290 Sayılı Belediye Yapı ve Yolları Kanunu Law No. 2290 on Municipal Buildings and Roads	
1939 Erzincan Depremi Erzincan Earthquake		1939 Yapı ve İmar İşleri Reisliğinin kuruluşu Establishment of Construction and Development Authority
	1940 3173 sayılı Kanun Law No. 3173	
	1940 3980 sayılı Kanun Law No. 3980	
1942 Erbaa Depremi Erbaa Earthquake		
1943 Ladik Depremi Ladik Earthquake		
1941-42-43 Su Baskınları Floods	1943 4373 sayılı Kanun Law No. 4373	

(* Önemli derecede can ve mal kaybına neden olan afetlere yer verilmiştir.
Including only disasters that caused significant loss of life and damage.

*Kaynak: www.afad.gov.tr

1944-1958 yılları arasında özellikle doğa kaynaklı afet tehlikeleri dikkate alınarak yapı denetimi mekanizmalarının oluşturulması amacıyla 1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı kurulmuştur.

Tablo 2. 1944–1958 Yılları Arasında Mevzuatın Gelişimi ve Kurumsal Yapılanma

Afetin Meydana Geliş Tarihi* Date of Disaster*	Kanun ve Yönetmelikler Laws and Regulations	Kurumsal Yapılanma Organizational Structure
2. Dönem: 1944 - 1958 Yılları Arası Period 2: 1944 - 1958		
1944 Gerede Depremi Gerede Earthquake	1944 4623 sayılı Kanun Law No. 4623	
	1945 Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası ve Türkiye Yer Sarsıntısı Bölgeleri Yapı Yönetmeliği Seismic Regions Map of Turkey and Regulation on Buildings in Seismic Regions in Turkey	
1946 Varto-Hinis Depremi Varto-Hinis Earthquake		
1948 Eskişehir Sel Eskişehir Flood	1948 5243 sayılı Kanun Law No. 5243	
	1948 5663 sayılı Kanun Law No. 5663	
1949 Karlova Depremi Karlova Earthquake		
	1953 6188 sayılı Kanun Law No. 6188	1953 Deprem Bürosunun Kuruluşu Establishment of the Earthquake Bureau
		1953 DSİ'nin Kuruluşu (6200 sayılı Yasa) Establishment of the DSI (Law No. 6200)
	1956 6785 sayılı Kanun (İmar Kanunu) Law No. 6785 (Development Law)	
	1958 7126 sayılı Kanun (Sivil Müdafaa Kanunu) Law No. 7126 (Civil Defense Law)	1958 İmar ve İskân Bakanlığının Kuruluşu Foundation of the Ministry of Development and Housing
	1959 726 sayılı Kanun (Afetler Kanunu) Law No. 726 (Law on Disasters)	

(*) Önemli derecede can ve mal kaybına neden olan afetlere yer verilmiştir.
Including only disasters that caused significant loss of life and damage.

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

1958-199 yılları arasında yaşanan doğa kaynaklı afetler neticesinde birçok karar alınmış ve yürürlüğe girmiştir. Bu gelişmeler tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 1958 – 1999 Yılları Arasında Mevzuatın Gelişimi ve Kurumsal Yapılanma

Afetin Meydana Geliş Tarihi* Date of Disaster*	Kanun ve Yönetmelikler Laws and Regulations	Kurumsal Yapılanma Organizational Structure
3. Dönem: 1958 – 1999 Yılları Arası Period 3: 1958 – 1999		
1960 Su baskınları, heyelanlar Floods, landslides		1965 Afet İşleri Genel Müdürlüğü'nün Kuruluşu Establishment of the General Directorate of Disaster Works
1966 Varto Depremi Varto Earthquake		
1967 Su Baskınları, heyelanlar Floods, landslides		
	1968 1051 sayılı Kanun Law No. 1051	
	1968 88/1277 sayılı Afetlere İlişkin Acil Yardım Teşkilatı ve Planlama Esaslarına Dair Yönetmelik Regulation No. 88/1277 on Emergency Relief Organization and Planning Guidelines for Disasters	
1970 Gediz Depremi Gediz Earthquake		
1971 Bingöl Depremi Bingöl Earthquake		
	1972 1571 sayılı Kanun Law No. 1571	
1975 Lice Depremi Lice Earthquake		
	1977 2090 sayılı Kanun Law No. 2090	
	1981 2479 sayılı Kanun Law No. 2479	
		1982 Atom Enerjisinin Kuruluşu Establishment of the Atomic Energy Authority
1983 Erzurum Depremi Erzurum Earthquake	1983 Olağanüstü Hal Kanunu State of Emergency Law	1983 Bayındırlık ve İskân Bakanlığının Kuruluşu (Bayındırlık ile İmar ve İskân Bakanlığının Birleşimi) Foundation of the Ministry of Public Works and Development (formed by joining the Ministry of Public Works with the Ministry of Development and Housing).
	1985 3194 sayılı İmar Kanunu Development Law No. 3194	
1992 Erzincan Depremi Erzincan Earthquake	1992 3838 sayılı Kanun Law No. 3838	
1995 Dinar Depremi Dinar Earthquake	1995 4123 sayılı Kanun Law No. 4123	
1995 Senirkent Toprak Kayması Senirkent Landslide	1995 4133 sayılı Kanun Law No. 4133	
	1997 96/8716 sayılı Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği Bylaw No. 96/8716 on Crisis Management Center of the Prime Minister's Office	
	1997 4264 sayılı Kanun Law No. 4264	
1998 İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli su baskınları, Batı Karadeniz Sel Felaketi Floods in İzmir, Aydın, Manisa, and Denizli; flood in Western Black Sea Region		
1998 Adana Ceyhan Depremi Adana Ceyhan Earthquake		

(*) Önemli derecede can ve mal kaybına neden olan afetlere yer verilmiştir.
Including only disasters that caused significant loss of life and damage.

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

Ülkemizde afet yönetimi açısından incelendiğinde: 1939 yılında yaşanan Erzincan Depremi, bu depremle beraber 30 binin üzerinde hayatın kaybı ve maddi hasar büyüklüğü, 1999 yılında yaşanan Marmara Depremi; depremle beraber yaşanan can kayıpları, maddi hasar boyutu ve yönetsel zayıflıklar afet yönetimi açısından dönüm noktası olmuştur (ansiklopedi.tubitak.gov.tr; duzce.edu.tr). En önemli değişiklikler 2009 yılında TBMM tarafından

kabul edilen 5902 sayılı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı kurularak yetki ve sorumluluklar tek bir çatı altında toplanmış, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile afet yönetiminde köklü bir değişime gidilmiştir. Bu yasa ile afet yönetiminde güçlü bir kurumsal yapı oluşturulmuştur (Yazılıtaş, 2015:559-561). Artık Türkiye kriz odaklı yönetim sisteminden bütünlüklük afet yönetim sistemine geçmeye başlamıştır.

Tablo 4. 1999 Yılı Sonrası Mevzuatın Gelişimi ve Kurumsal Yapılanma

Afetin Meydana Geliş Tarihi* Date of Disaster*	Kanun ve Yönetmelikler Laws and Regulations	Kurumsal Yapılanma Organizational Structure
4. Dönem: 1999 Yılı Sonrası Period 4: After 1999		
1999 Kocaeli Gölçük (Marmara) Depremi Kocaeli Gölçük (Marmara) Earthquake	1999 4452 sayılı Kanun (4434 ve 4540 sayılı Kanunlar ile değiştirildi.) Law No. 4452 (as amended by Laws No. 4434 and 4540.)	1999 Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğü'nün kurulması (583 sayılı KHK ile) Establishment of the Turkish General Directorate of Emergency Management (pursuant to the KHK No. 583)
1999 Düzce Depremi Düzce Earthquake	1999 574 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 574	
	1999 575 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 575	
	1999 576 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 576	
	1999 580 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 580	
	1999 584 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 584	
	1999 586 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 586	
	1999 587 sayılı KHK (Zorunlu Deprem Sigortasına Dair KHK) KHK (statutory decree) No. 587 (KHK on Compulsory Earthquake Insurance)	
	2000 593 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 593	2000 Ulusal Deprem Konseyinin Kurulması The establishment of the National Earthquake Council
	2000 595 sayılı KHK (Yapı Denetimi Hakkında KHK) KHK (statutory decree) No. 595 (KHK on Building Supervision)	
	2000 596 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 596	
	2000 597 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 597	
	2000 598 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 598	
	2000 599 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 599	
	2001 4708 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 4708	
2003 Bingöl Depremi Bingöl Earthquake	2003 4837 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 4837	
	2006 5511 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 5511	
	2006 5491 sayılı KHK KHK (statutory decree) No. 5491	
	2007 Deprem Bölgelerinde Yapılacak Binalar Hakkında Yönetmelik Regulation on Buildings to be Constructed in Earthquake Areas	2007 Ulusal Deprem Konseyinin Kapatılması The abolition of the National Earthquake Council
	2007 Kat Mülkiyeti Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (5711 sayılı Kanun) Law Amending the Law on Condominium Ownership (Law No. 5711)	

(*) Önemli derecede can ve mal kaybına neden olan afetlere yer verilmiştir.
Including only disasters that caused significant loss of life and damage.

*Kaynak: www.afad.gov.tr

2.Afet Yönetimi Sistemleri

Afet yönetim aşamalarında ayrımı afet öncesi, sırası ve sonrası olarak ele aldığımız ve basamaklarda yaptığımız iş ve işleyişler ile daha doğru ve etkin bir şekilde çalışmamıza olanak sağlanır. Bu kapsamda afet öncesi aşamasında; afetin yaşanmadan önce gerekli olan hazırlıkların yapılması, erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesi, mevcut durumların iyileştirilmesi, risk ve zararların azaltılmasına yönelik uygulamaları kapsadığı görülmektedir (www.afad.gov.tr). Afet anında ve sonrasında; afet bölgesinin ve etkilediği yerlerin tespit edilmesi, iletişim- haberleşme, ulaşım, iklim koşulları, olaya müdahale, arama-kurtarma, güvenlik, ilk ve acil yardım, ikincil afetlerin yaşanması durumu, barınma, sosyal ve psikolojik destek, enkaz kaldırma gibi çalışmaları kapsamaktadır (www.afad.gov.tr; Şahin, 2019:189).

Bunun yanı sıra yaşanan afetlerin halka duyurulması amacıyla uyarı sistemlerinin oluşturulması oldukça önemlidir. Bu kapsamda ikaz sistemleri; bir toplumu herhangi bir tehdit, tehlike ve afetler karşısında bilgilendirmek, haber vermek ve o toplumun bu ikazlar karşısında nasıl davranması gerektiği hakkında önemli yönlendirme sağlayan sistemlerden oluşmaktadır. İkaz sistemlerinin temel amacı toplulukları, zaman kaybettirmeden, yaralanma, can kayıpları, maddi zararları ve çevreyi göz ardı etmeyecek şekilde kuvvetlendirmektir. Bu sistemlerin temelde insan olacak şekilde erişimi kolay, zamanında olması ve geri bildirimlerle desteklenmesi daha etkili olmaktadır (Günaydın, 2023: 256).

Bu kapsamda AFAD şekil 2'de gösterilen stratejik alan ve hedefleri belirlemiştir.

Şekil 2. AFAD Stratejik Alan ve Amaçlar

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

3. Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP)

TAMP'nın amacı; ülkemizde afet ve acil durumlara ilişkin müdahale çalışmalarında görev alacak çalışma grupları ve koordinasyon birimlerine ait rolleri ve sorumlulukları tanımlamak ile afet öncesi, sırası ve sonrasındaki müdahale planlamasının temel prensiplerini belirlemektir. TAMP, ülkemizde yaşanabilecek her tür ve ölçekte, afet ve acil durumlara müdahalede görev alacak bakanlık, kurum ve kuruluşlar, özel sektör, sivil toplum kuruluşları (STK) ve gerçek kişileri kapsamaktadır (www.afad.gov.tr).

Şekil 3. Türkiye Afet ve Acil Durum Yönetim Sistemi Plan Türleri

*Kaynak: www.afad.gov.tr

TAMP'nın hazırlanması aşamasında temel ve tamamlayıcı kurallar olacak şekilde prensipler belirlenmiş ve oluşturulmuştur. Bu kapsamda bakanlık, kurum-kuruluş ve valilikler belirtilen süreçleri dikkate alarak gerekli plan hazırlıklarını yapar. Temel Prensipler “kapsamlı olması (hazırlık, müdahale, ön iyileştirme aşamaları), her tür ve ölçekteki afet ve acil durumu kapsamı, tüm ana ve destek çözüm ortaklarının rol ve sorumluluklarını içermesi ile ulusal, bölgesel ve yerel afet müdahale kapasitesini anında harekete geçirmeyi esas alması”dır. Tamamlayıcı Prensipler ise “etkili planlama; esnek ve ölçeklenebilir yapı; iyileştirme ve geliştirme; koordinasyon, işbirliği ve dayanışma; bilgi yönetimi ve iletişim ve ilgili mevzuata uygunluk”tur (www.afad.gov.tr).

Şekil 4. TAMP Plan Entegrasyonu

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

4. Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP)

TARAP'ın amacı, afetlerin neden olabileceği fiziksel, sosyal, ekonomik, çevresel, psikolojik zarar ve kayıpları önlemek veya etkilerini en aza indirmek, dayanıklı, güvenli, hazırlıklı, sürdürülebilir, afete dirençli yaşam çevreleri oluşturmak ile afet öncesinde hazırlanması ve uygulanması gereken afet risk azaltma çalışmalarının temel prensiplerini belirlemektir. TARAP; ülkemizde yaşanma olasılığı olan her tür ve ölçekteki afetler için afet risk azaltma çalışmalarını yapacak bakanlık, kurum ve kuruluşlar, özel sektör, STK'lar ve gerçek kişileri kapsamaktadır (www.afad.gov.tr).

5. Ulusal Deprem Stratejisi ve Eylem Planı (UDSEP 2023)

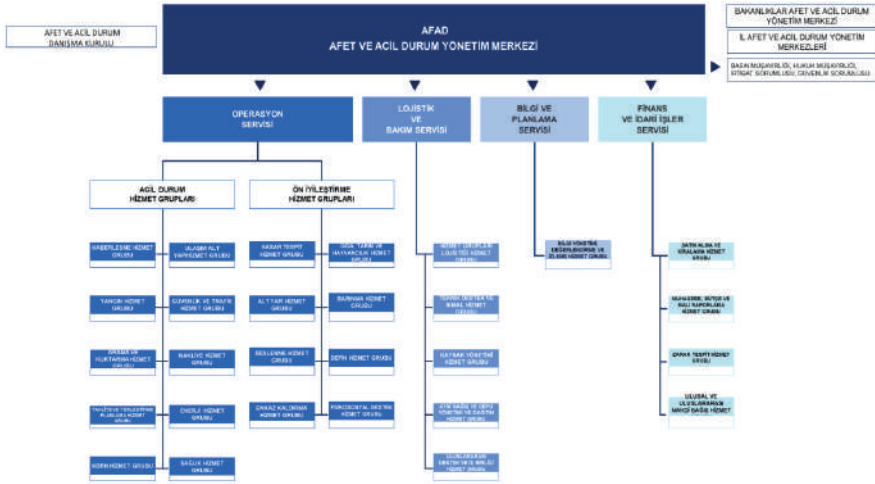
Deprem riskini azaltmada ve depremlerle baş edebilmede hazırlıklı ve dirençli bir toplum oluşturulması amacıyla, bu amaca yönelik kurumsal alt yapının oluşturulması ve konuyla ilgili AR-GE faaliyetlerinin önceliklerinin belirlenmesini hedeflemektedir. Ulusal Deprem Stratejisi ve Eylem Planı'nın ana amacı; depremlerin neden olabilecekleri fiziksel, ekonomik, sosyal, çevresel ve politik zarar ve kayıpları önlemek veya etkilerini azaltmak ve depreme dirençli, güvenli, hazırlıklı ve sürdürülebilir yeni yaşam çevreleri oluşturmaktır (www.afad.gov.tr).

6. Ulusal Radyasyon Acil Durum Planı (URAP)

Bu planın amacı, yurt içinde veya yurt dışında meydana gelebilecek bir radyasyon acil durumu için ulusal seviyede ve il seviyesinde yapılacak planlamanın, gerçekleştirilecek müdahalenin ve uluslararası ilişkilerin

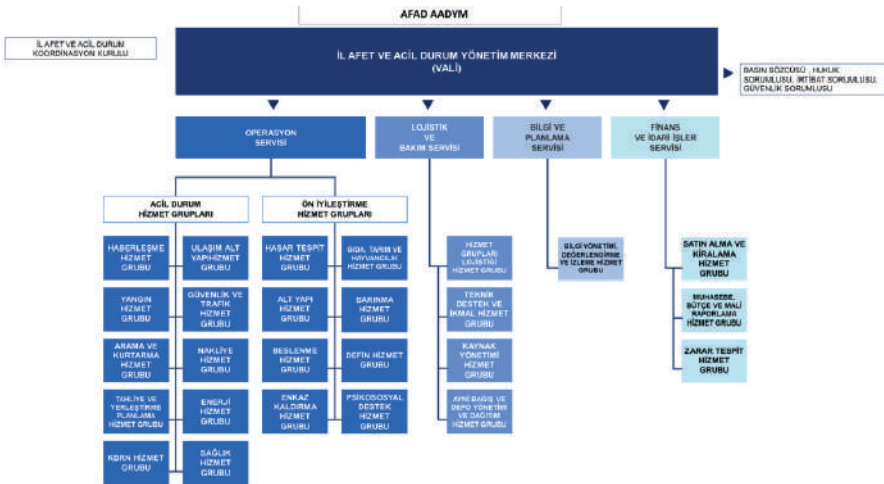
yürütülmesinin esaslarını belirlemektir. Bu plan, ülke içinde, karasuları ve münhasır ekonomik bölgede, ayrıca mücavir ülke topraklarında meydana gelen veya meydana gelmesinin beklendiği ve çeşitli kuruluşların katkılarının gerekebileceği radyasyon acil durumlarında ilgili bakanlık, kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyonunun sağlanması ve valiliklere ulusal desteğin verilmesini kapsamaktadır (www.afad.gov.tr).

Şekil 5. Ulusal Düzeydeki Hizmet Gruplarının Organizasyon Şeması

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

Şekil 6. İl Düzeyindeki Hizmet Gruplarının Organizasyon Şeması

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

7. İl Risk Azaltma Planı (İRAP)

İRAP'ın amacı: İllerin karşı karşıya kalması muhtemel doğal, teknolojik ve insan kaynaklı afetlere karşı direncini artırmak, bütünlüklük afet yönetim esasları doğrultusunda eylemsel risk ve zarar azaltma çalışmalarını tespit etmek, kurumsal ölçekte ve hedef süreler içinde gerçekleştirme amacına yönelik planlama çalışmaları yapmaktır (www.afad.gov.tr).

8. Afet Yönetim ve Karar Destek Sistemi (AYDES)

AYDES, Coğrafi Bilgi Sistemleri üzerine inşa edilmiş, afet ve acil durumlarda tüm kaynakları etkin bir şekilde yönetebilen, karar destek mekanizmalarına sahip web tabanlı bir uygulamadır. Türkiye Afet Müdahale Planının (TAMP) bilişim altyapısı da olan AYDES, temelde 3 bileşenden oluşmaktadır.

Şekil 7. Sistem Bileşenleri

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

8.1. Olay Komuta Sistemi

Olay Komuta Sistemi, TAMP kapsamında belirlenen hizmet gruplarının hazırlık, planlama ve müdahale süreçlerinin bütünlüklük bir sistem üzerinde yönetilebilmesine imkân sağlayan bir bileşendir. Yazılım tabanlı yönetim modeli ile yerel ve ulusal düzeyde afet ve acil durumlara hazırlık ve müdahale imkânı sağlamaktadır. Afet ve acil durumlarda oluşan ihtiyaçlar nakliye, kaynak ve talep yönetimi süreçleriyle esnek ve etkin şekilde yönetilebilmektedir. Ulusal ya da yerel düzeyde bir afet olayı gerçekleştiği andan itibaren olay bildirimleri, ekiplere SMS ve e-posta ile gönderilebilmektedir. TAMP kapsamında tanımlı hizmet grupları, anlık mesajlaşma ve e-posta yoluyla sistem üzerinden sürekli etkileşim ve iletişim halinde kalabilmektedir.

Şekil 8. AYDES Olay Komuta Sistemi

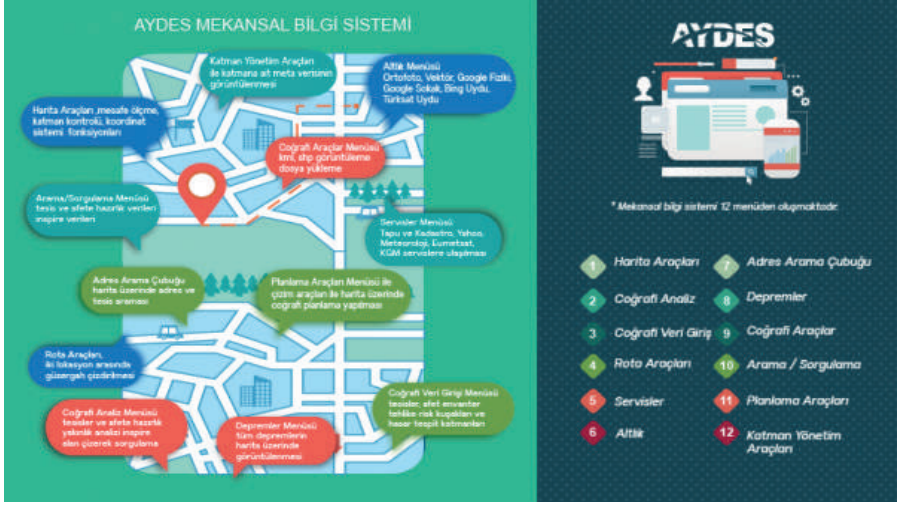

*Kaynak: www.afad.gov.tr

8.2. Mekânsal Bilgi Sistemi

Mekânsal Bilgi Sistemi ile Coğrafi Bilgi Sistemi teknolojileri kullanılarak sürdürülebilir bir afet yönetimi sisteminin oluşturulması amaçlanmıştır. Afet öncesi, sırası ve sonrası veriye hızlı ve doğru bir şekilde ulaşılması, veriden hızlı bir şekilde yeni bilgi üretilmesi ve bu bilgi ile afete uğramış ve uğrayabilecek bölgelerde yapılacak mekânsal sorgu ve analizler ile ilgili hızlı karar verilebilmesine imkân verecek şekilde tasarlanmıştır. Uygulama alt bileşen ve menüleri, çeşitli altlık haritalar sunarak mekânsal verilerin gerçek zamanlı olarak güncellenebilmesini, düzenlenebilmesini, sorgulanabilmesini, sonuçların ve çıktılarının görüntülenmesi ve raporlanabilmesini sağlamaktadır.

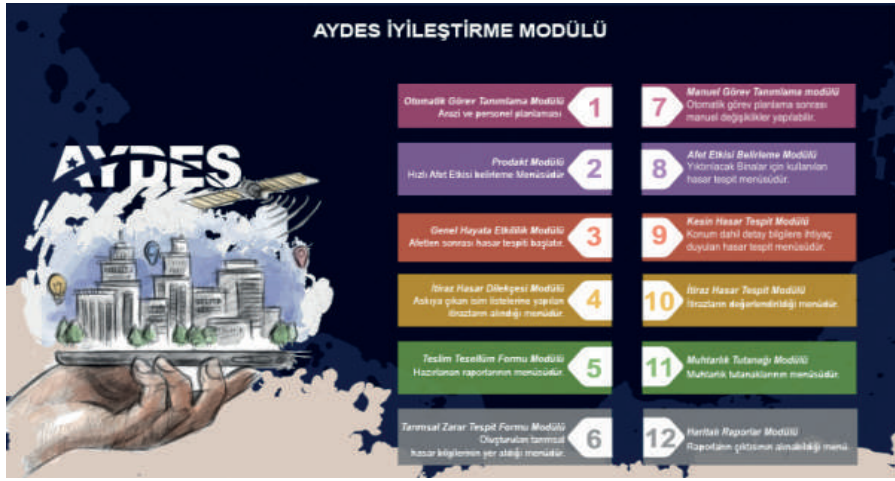
Şekil 9. AYDES Mekânsal Bilgi Sistemi

*Kaynak: www.afad.gov.tr.

8.3. İyileştirme Sistemi

İyileştirme Sistemi ile afet sonrası yürütülen iyileştirme çalışmalarının bilişim ortamında Coğrafi Bilgi Sistemi destekli olarak gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Böylece birbirleriyle ilişkili olarak ilerleyen hasar tespit, hak sahipliği, yer seçimi vb. süreçler aksamadan yürütülmesi sağlanacaktır. Ayrıca sistemin mobil uygulamalar ile desteklenmesi, özellikle sahada yapılan çalışmalardan elde edilen verilerin toplanmasını, konum içeren bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır (www.afad.gov.tr).

Şekil 10. AYDES İyileştirme modülü

*Kaynak: www.afad.gov.tr

9. TABB (Türkiye Afet Bilgi Bankası)

Planlama ve Zarar Azaltma Dairesi Başkanlığı'nca yürütülmekte olan Türkiye Afet Bilgi Bankası (TABB) projesi kapsamında TABB Sistemi "tabb.afad.gov.tr" adresinden test yayınına açılmıştır. AFAD - Ulusal Deprem Araştırma Programında (UDAP - G-12-01) araştırma projesi olarak yer alan TABB sistemi; afetlere karşı hazırlıklı olma ve olası zararların azaltılması için tüm belge ve kaynakların bir arada bulunması, geçmiş verilerin analiz edilebilmesi, doğal ve teknolojik afetler konusunda mevcut çalışmaların daha da geliştirilmesini amaçlamaktadır.

TABB sayesinde üniversiteler, yerel yönetimler, kamu kurum ve kuruluşlarıyla sivil toplum kuruluşları gibi değişik birimlerde yıllar boyunca hazırlanmış, ancak kullanıcılara erişimi sağlanamamış dokümanlar kullanıma hazır hale getirilmiştir.

Kullanıcılar; afetlerle ilgili yapılan her türlü çalışmaya, tezler, raporlar, kitap, sunum, afiş, broşür, poster, dokümanlar, çekilmiş fotoğraflar ve videolara tek bir platformdan kolayca ulaşabileceklerdir. "Doküman" ve "Analiz" olmak üzere 2 Modül olarak tasarlanan TABB sisteminde, Analiz Modülü için; istatistiksel bilgiye ihtiyaç duyan araştırmacılara cevap vermek amacıyla DesInventar Türkiye'nin oluşturulmasıyla beraber, TUAU (Türkiye Ulusal Afet Arşivi)'da afetlerle ilgili bulunan veri kaynakları değerlendirilerek,

istatistik modülleri ve grafik çizdirme seçeneklerine sahip yapıyla beraber portal genişletilmiştir.

Doküman Modülü için ise; kişilerde, kurumlarda ve kütüphanelerde elektronik ortamda bulunan yayınlar yüklenmiş, elektronik ortamda bulunmayan bilgi kaynaklarının ise erişim adresi ve konumu gösterilerek arşivde bulunması sağlanmıştır. Böylece araştırmacılar bilgi kaynağı için TABB'ın doküman modülünü, istatistiksel veriler içinse analiz modülünü tercih edebileceklerdir. Kullanıcılar; proje bitimine kadar test yayını olarak açılacak sisteme AFAD ana sayfadan ve “tabb.afad.gov.tr” adresinden ulaşabilecekler, proje bitiminde dokümanları indirebileceklerdir. Afetlerle ilgilenen tüm araştırmacı ve çalışanlara açık olan TABB için ilgili herkesin katkıda bulunması sürekliliğinin sağlanabilmesi açısından oldukça önemli ve hassas bir konudur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkemizde yaşanan afetler sonucunda birçok can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Bu kayıpların fazla olması artık yeni sistemlerin devreye girmesi gerektiğini açıkça göstermekteydi. Daha çok “kriz yönetimi” olarak afetlere müdahale prensibini belirleyen ülkemiz özellikle doğa kaynaklı afetlerden olan depremlerin yaşanması ve sonuçlarının ağır olması; bu sürecin yeniden işlenmesine neden olmuştur. Özellikle Büyük İstanbul Depremi, Erzincan Depremi ve Marmara Depremleri ülkemiz açısından afet yönetim sisteminde köklü değişiklikler yapılması açısından dönüm noktası olmuştur. Bu kapsamda Türkiye artık Bütünleşik Afet Yönetimi Sistemini benimsemiştir. Yani kriz odaklı olmaktan çıkmış risk yönetimine öncelik verilmeye başlanmıştır. Günümüzde “Bütünleşik Afet Yönetimi Sistemi” olarak adlandırılan bu sistem, afet ve acil durumların sebep olduğu zararların önlenmesi için tehlike ve risklerin önceden tespitini, afet olmadan önce meydana gelebilecek zararları önleyecek veya en aza indirecek önlemlerin alınmasını, etkin müdahale ve koordinasyonun sağlanmasını ve afet sonrasında iyileştirme çalışmalarının bir bütünlük içerisinde yürütülmesini öngörmektedir.

Bu kapsamda yapılan çalışmalar ışığında ülke olarak afet yönetim süreçlerinde başarılı olduğumuz doğrudur. Ancak beklenenden daha büyük boyutlarda karşılaştığımız afetler karşısında; özellikle hazırlık ve risk azaltma konularında çalışmalara daha çok ağırlık verilmesi ve uygulamaya konulmasının gerekliliğini 6 Şubat 2023 yılında yaşamış olduğumuz asrın felaketi olarak adlandırılan Maraş Depremi'nde bunu bize göstermiş oldu.

Ülke olarak deprem bizler için kaçınılmaz bir durumdur. Bu durum karşısında devlet ve millet olarak hazır oluşluluğumuz oldukça önemlidir.

Bu kapsamda bütünleşik afet yönetim süreçlerini tam ve eksiksiz olarak yerine getirmemiz gerekmektedir. Bu doğrultuda yasal altyapı, bilimsel ve ARGE çalışmaları, bilinçlendirme çalışmaları gibi birçok alanda bulunan eksikliklerimiz tamamlanması ve bu çalışmaların sürdürülmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, S. (2022). Afet Durumlarında Yapay Zekâ Teknolojisi ile Lojistik Yönetimi Örnekleri. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 7(1): 47-70.
- AFAD. (2018). Türkiye’de Afet Yönetimi ve Doğa Kaynaklı Afet İstatistikleri. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/35429/xfiles/turkiye_de_afetler.pdf. (22.02.2024).
- AFAD. Afet Yönetim ve Karar Destek Sistemi (AYDES). <https://www.afad.gov.tr/afet-yonetim-ve-karar-destek-sistemi-projesi-aydes21>. (15.02.2024).
- AFAD. İl Afet Risk Azaltma Planları (İRAP). <https://www.afad.gov.tr/il-planlari>. (01.02.2024).
- AFAD. TABB (Türkiye Afet Bilgi Bankası). <https://www.afad.gov.tr/tabb-turkiye-afet-bilgi-bankasi>. (15.02.2024).
- AFAD. TAMP (TÜRKİYE AFET MÜDAHALE PLANI). https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/TAMP.pdf. (15.02.2024).
- AFAD. Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP). https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/28032022-TARAP-kitap_V6.pdf. (17.02.2024).
- AFAD. Ulusal Radyasyon Acil Durum Planı (URAP). https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/ULUSAL_RADYASYON_ACIL_DURUM_PLANI__URAP__2019-_2_.pdf. (01.02.2024).
- Afet Yönetimi. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/afet_yonetimi. (15.01.2024).
- Düzce Üniversitesi. Deprem Uygulama ve Araştırma Merkezi. <https://duzce.edu.tr/akademik/merkez/deprem/231a/17-agustos-1999-marmara-depremi-ve-duzce>. (17.02.2024).
- Erkal, T. ve Değerliyurt, M. (2009). Türkiye’de Afet Yönetimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 14, Sayı 22, s.147-164.
- Günaydın, G., Şahinöz, S. ve Günaydın, M. (2021). Sığınak Farkındalığı: Trabzon İli Örneği. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(85): 275-287.
- https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/AFAD_2019_2023_STRATEJIK_PLAN.pdf. (17.02.2024).
- Macit, İ. (2018). Bütünleşik Afet Yönetim Sistemleri İçin Karar Destek Sistemi Geliştirilmesi: Mobil Uygulama Örneği. *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi*, 2018, 2(1):23-41.
- Memiş, L. ve Babaoğlu, C. (2020). “Afet Yönetimi ve Teknoloji”, *iç. Farklı Boyutlarıyla Afet Yönetimi*. Ankara: Nobel, s. 163-178.
- Oktay, F. Afet Yönetimi. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/afet_yonetimi. (17.02.2024). Rapor-1 Afet Yönetimi Bilgi Kitapçığı, htt-

ps://imop.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/76bb2697ef75e44_ek.pdf.
(13.01.2024).

Şahin, Ş. (2019). Türkiye’de Afet Yönetimi ve 2023 Hedefleri. *Türk Deprem Araştırma Dergisi*, 1(2), 180-196. <https://doi.org/10.46464/tdad.600455>.

Şahin, Ş. (2019). *Türkiye’de Bütünleşik Afet Yönetiminin Geliştirilmesi*. International Science and Engineering Applications Symposium on Hazards. https://indexive.com/uploads/papers/pap_indexive15942082572147483647.pdf.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/>. (15.01.2024).

Yazılıtaş, A. (2015). Türk Afet Yönetim Sisteminde Risk Odaklı Yönetimin Önemi. *Türk İdare Dergisi*, 0(481), 559 - 577.

Yu, M., Yang, C. ve Li, Y. (2018). Big Data in Natural Disaster Management: A Review. *Geosciences*, 8(5). Doi:10.3390/geosciences8050165.

Afro-Amerikalılar'ın İslam ile İlk Tanışmaları: Moorish Science Temple of America Hareketi

Fatih Yıldırım¹

Özet

Bu bölümün amacı yirminci yüzyılın başlarında Amerika'da Afro-Amerikalılar arasında ortaya çıkan *Moorish Science Temple of America* hareketini tanıtmaktır. Bu hareket, Amerika'da siyahilere yönelik kurumsal ırkçılığa bir tepki olarak ve bu tepkinin yanında İslami terminolojiyi ilk defa istihdam ederek kendine özgü bir dinsel-etnik grup şeklinde tarih sahnesine çıkmıştır. Günümüzde etkinliği ve nüfuzu yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte Afro-Amerikalıların İslam ve onun terminolojisiyle tanışmalarının ilk evrenidir. Bu sebeple biz de bu bölümde mezkur hareketin tarih sahnesine çıkışını ve temel fikirlerini -hareket üyeleri arasında yaptığımız kısa gözlemlerle birlikte- kısaca tanıtmayı amaçladık. Türk akademi dünyasında bu hareket üzerine henüz bir çalışma olmaması, bu tanıtımı şimdilik kısa ve öz tutmamızın ana gerekçesidir. Bundan dolayı, hareketin dini gruplar sosyolojisi bağlamında nasıl değerlendirileceğini, dini mi yoksa etnik mi bir hareket olduğunu, yeni dini hareketler içerisinde analiz edilip edilemeyeceğini, hareketin doğuşundan günümüze detaylı serancamını, günümüzdeki durumunu vd. ilişkili teorik ve bilimsel tartışmaları dahil etmedik. Çalışmamız kısaca hareketin kurucusunu, temel inanışlarını, ritüellerini ve kurucusunun ölümü sonrası nereye evrildiğini ele alacaktır. Kısa bir sonuç ve teklifle bölümümüz nihayete erecektir.

1. Giriş

20. yy. Amerika'sında “İslam” ya da “Müslüman” kavramlarını kullanarak Afro-Amerikalılar² arasında ortaya çıkan üç büyük hareket/grup

1 Ar. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, fatih.yildirim@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7772-2050

2 Afro-Amerikalılar terimini, İngilizcesi *African-Americans* olan ve kökleri Afrika'ya dayanan etnik grup için kullanıyorum. Bu terim, özellikle 17. ve 18.yy.larda Afrika'dan Amerika'ya köle olarak getirilen ve sonrasında Amerika'da kalanlar için kullanılmaktadır. Türkiye'de kendilerine genellikle siyahî ya da zenci denilmektedir. Fakat, bu iki terim de, Amerika ve dünyanın çeşitli yerlerinde (hatta Türkiye'de) belli bir etnik gruba karşı gösterilen ırkçı tavrın bir yansıması

bulunmaktadır. Bunlar: *Moorish Science Temple of America*, *Nation of Islam/ Temple of Islam* ve *American Society of Muslims* (Berg 2005). Bu üç hareket içerisinde günümüzde müntesipleri açısından sayıca en az olmasına rağmen tarih sahnesine ilk çıkan Moorish Science Temple of America³ grubudur (Berg 2005, 2006; Mubashshir 2001). Amerika kıtasının, özelde de Afro-Amerikalıların “İslam” ve “Kuran” kelimeleriyle ilk kez yoğun bir şekilde karşılaşmasının kaynağı bu hareket, Amerika’da İslam’ın tarihini daha iyi anlamak adına üzerinde önemle durulmayı hak etmektedir. Bununla birlikte Türk akademisinde bu hareket üzerinde müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu da bizi, bu hareket üzerinde çalışmaya ve bu bölümü yazmaya sevk etmiştir.

Amerika’daki İslam ve Müslümanlar üzerine ülkemizde yapılan çalışmalardaki önemli bir boşluğu dolduracağını hedeflediğimiz bu çalışmamızda, genel hatlarıyla Moorish hareketinin tarihi gelişimi ve görüşleri tahlil edilecektir. Her ne kadar Moorish hareketinin günümüzde etkinliği çok az da olsa, tarih sahnesindeki etkinliği –ileride belirteceğimiz üzere– yadsınamayacak kadar önemlidir. Bu amaçla, çalışmamızda ilk önce hareketin nasıl doğduğu, kurucusu, hareketin referans kaynakları, inançları ve ritüelleri incelenecektir. Çalışmamız, Moorish hareketini Türk akademisine tanıtmayı amaçladığından dolayı hareket hakkında yapılan derin tartışmalara girmemiştir. Amacımız, Moorish hareketini ve Afro-Amerikalılar üzerindeki etkilerini resmetmek ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalara referans kaynağı olabilmektir.

2. Tarihi Arka Plan

Moorish hareketi 1913 yılında Noble Drew Ali tarafından Amerika’nın New Jersey eyaletinin Newark şehrinde kurulmuştur (Wilson 1993; Berg 2005; 2006; Mubashshir 2001; Fauset 1944; Whyte 1964). Hareketin ilk nişanesi aynı şehirde aynı tarihte kurulan *The Canaanite Temple* isimindeki ibadethanedir. Yaklaşık on yıl adı sanı duyulmadan varlığını devam ettiren hareketin, Noble Drew Ali’nin 1925 yılında hareketin merkezini, ismi *Moorish Holy Science Temple of the World* olarak Chicago’ya taşınmasıyla hem Afro-Amerikalılar arasında hem de resmi otoriteler tarafından varlığı ve sesi hissedilmeye başlanmıştır (Berg 2006; Fauset 1944). 1928 yılına

olarak kullanılmış ve halen kullanılmaktadır. Herhangi bir etnik grubun ten rengiyle ya da küçük düşürücü/aşağılayıcı ifadelerle lanse edilmesi şahsımızca ne ahlaki ne de bilimseldir. Dolayısıyla, çalışmamızda bu etnik grubun mensuplarının da kullanılmasını tercih ettiğimiz Afro-Amerikalı terimini kullanacağız.

3 Çalışmamızın geri kalanında, okuyucuya kolaylık sağlaması için bu hareket Moorish olarak isimlendirilecektir.

gelindiğinde Illinois eyaleti hükümet yetkilileri tarafından resmî olarak tanınır kurulabilmesi için hareket *Moorish Science Temple of America, Inc* adını almıştır ve günümüzde de bu adla faaliyetlerine devam etmektedir.

Tarihi veriler ve resmi rakamlar hareketin doğuşu hakkında bizlere yukarıdaki bilgileri vermektedir. Fakat asıl sorulması gereken, bu hareketin nasıl ve niçin kurulduğudur. Bu konuda bizleri aydınlatabilecek olan veriler, hareketin kurucusu Noble Drew Ali'in gizemli hayatında ve hareketin kuruluşuna dair yaptığı izahatlarda bulunmaktadır. Bundan dolayı öncelikle hareketin kurucusunun gizemli hayatına kısaca bakmak yararlı olacaktır.

3. Noble Drew Ali

Gerçek ismi Timothy Drew olan Noble Drew Ali, 1886 yılında Amerika'nın North Carolina eyaletinde dünyaya gelmiştir. Ailesi geçmişte köle olan *Cherokee Indians* soyundan gelmektedir. Bunun dışında Noble Drew Ali'nin hayatı hakkında çok net bilgiler yoktur. Onun hayatına dair anlatılanlar tutarlı bir biyografiden ziyade azizlerin yaşam öykülerini anlatan tutarsız *hagiography*⁴²dir. Onun bu hikayesinde denilmektedir ki, annesi onda, normal bir çocukta olmayan özellikler gözlemlemiş ve onun mucizelerle dolu birisi olduğuna inanmıştır. Annesinin vefatından sonra halası tarafından büyütülmüştür Noble Drew Ali. Fakat halasının evinde gördüğü şiddet ve baskıdan dolayı evden kaçmıştır. Çingenelerle birlikte yaşamaya başlayan Ali, o sırada kendisine seslenen şöyle bir söz duymuştur: “*Eğer gidersen, seni takip edeceğim.*” Bunun üzerine Ali kendisini yollara vurur ve diyar diyar gezmeye başlar. Her ne kadar hikayenin bu bölümü hakkında farklı versiyonlar ve senaryolar olsa da Ali, 16 yaşında karşımıza ticari bir gemide çalışan denizci olarak çıkar. Kendisini Mısır'a getiren de bu denizciliktir. Mısır'da bulunduğu dönemde Keops Piramidi'nde belli testlerden⁵ başarıyla geçen Ali, burada Noble Drew Ali, yani İslami terminoloji ile Hazret olur. Hazret olmasını müteakiben kendisine vahiy aracılığı ile gönderilen *Circle Seven Koran*⁶ ile peygamberlik mertebesine yükselir. Artık karşımızda Hazret değil Peygamber Noble Drew Ali bulunmaktadır (Berg 2005). 1912 ya da 1913 yılında gördüğü bir rüya üzerine de yeni hareketini yani *Moorish Science Temple of America*'yı kurar. Kendisini harekete geçiren, bu rüyada kendisine “*yerlerde süriinen insanoğlunu tekrar ayağa kaldıracak bir din*”i inşâ etmesi yönündeki telkindir (Wilson 1993: 16). Bu telkin, Peygamber Noble Drew Ali'ye Allah tarafından insanlığı kurtarma adına mücadelesine başlamasının

4 Hagiograogy, azizlerin kutsal hayat hikayeleri demektir.

5 Bu testlerin içeriğine dair herhangi bir bilgiye şu aşamada ulaşamadım.

6 Yedi Halkalı Kur'an demektir. Moorish hareketinin kutsal kitabı olan bu kitap üzerinde ileride duracağız.

bir ifadesi, daha doğru bir deyişle Allah'ın emridir. Bunun üzerine Ali, yukarıda da belirttiğimiz üzere 1913 yılında ilk “mescidini” kurar. Peki “yerlerde sürünen insanoglunu ayağa kaldıracak” bu yeni “din”in mesajları nelerdir?

4. Temel İnançlar

Moorish hareketinin temel inançlar ve doktrinleri, hareketin de adında geçtiği üzere Moorish teriminde gizlidir. Aslında bu terim, hareketin niçin ortaya çıktığına dair de bizlere fikir verecektir. Hareketin bütün doktrinleri ve neden böyle bir hareketin var olduğu sorusunun cevabı bu terimde kendini açığa vurmaktadır. Aynı şekilde hareketin ortaya çıktığı dönemde Noble Drew Ali'nin de üstünde sıkça durduğu konuların başında yine Moorish terimi gelir. Bir anlamıyla bu terim, hareketi dünyadaki, özeldede Amerika'daki diğer bütün hareket ve dinlerden ayıran en temel kavramdır. Dolayısıyla ilk önce Moorish teriminden kısaca bahsedilmesi gerekir.

4.1. Moor(ish) Kavramı

Moor kelimesi, İngilizce kullanımında, Faslılara ya da Endülüs Emevi Devleti zamanında İspanya ve Portekiz'de yaşayan Müslümanlara verilen addır. Arap, İspanyol ve Berberi orijinli olan Moorlar, Endülüs Emevi medeniyetini kurmuşlardır. Endülüs Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Kuzey Afrika'ya yerleşmişlerdir. İspanyolca'da kullanılan *moro* kelimesinin bir çıkarımı olarak *Moor* kelimesi aynı zamanda bütün Müslümanlar için de kullanılmaktadır. Bunun yanında, Latince'de *Maurus* olarak geçen *Moor* kelimesi, Romalılar zamanında Cezayir bölgesinde yaşayan Moritanyalılar için kullanılmıştır ki günümüzdeki Moritanya İslam Cumhuriyeti de Sahara bölgesinde Fas ve Senegal arasında bulunmaktadır. Günümüzde her ne kadar bir etnik kimliği tanımlama amacıyla çok az kullanılsa da *Moor* terimi Orta Çağlardan 17. yy.a kadar Avrupalılar tarafından siyah, esmer ya da yanık tenli insanlar için kullanılmıştır. Bununla birlikte günümüzde bu terim, Endülüs ve Kuzey Afrika'dan neşet eden sanatı, mimariyi ve kültürü tanımlamak için de kullanılmaktadır (Encyclopædia Britannica).

Noble Drew Ali, “Moor” kelimesini hareketinin merkezine almıştır. Ona göre, Amerika'da yaşayan Afro-Amerikalılar köken olarak Asyalı ve Moor'dur. Ataları, Nuh'un Ham ismindeki oğlundan gelen Kenanlılardır. Hareketin kurulan ilk merkezinin adının da Kenanlılar Tapınağı olması Ali'nin etnik kökene ne kadar vurgu yaptığının bir göstergesidir. Afro-Amerikalılar ayrıca İncil'de geçen Moabitelilerin soyundan gelmektedir. Onların yakın dönem ataları, Batı Afrika'dan Avrupa'nın ve Asya'nın bir çoğunu kontrol altında tutan Moorish İmparatorluğu'nun kurucularıdır. Bununla kastedilen

Endüliis Devleti'dir ki bu zaten Moor kelimesinin İngilizce kullanımına uygundur. Bundan dolayı Ali'ye göre bütün Afro-Amerikalılar Moor'durlar ve onların gerçek dini Hristiyanlık değil İslam'dır. İsa'nın da bir Kenanlı olmasına rağmen Ali'ye göre İsa sadece bir peygamberdir ve Romalılar yani Beyaz Avrupalılar tarafından öldürülmüştür. Romalılar İsa'yı öldürdükten sonra Hristiyanlığı kurmuşlardır. Bununla birlikte Romalılar, İsa'nın etnik kimliğini yani onun da bir Moor olduğunu manipüle etmişler ve onun da kendileri gibi Beyaz olduğunu iddia etmişlerdir. Böylece İsa, Romalılar tarafından Hristiyanlığın merkezine yerleştirilmiştir (Berg 2005, Fauset 1944).

Noble Drew Ali'ye göre Moor halkı Amerika'nın kuruluşunda etkin olan bir gruptur. O, Moorların geçmişten gelen kültürel zenginlik ve saygınlığının 1682 yılında imzalanan "Virginia Siyah Yasası"nda köle edilemeyecekler kategorisinde değerlendirilmesiyle kayda geçtiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte 1774 yılında Amerika'nın kurucu babaları "negro"ların köle olarak kullanılabilceğini ilan etmişlerdir. Köle tüccarı olarak George Washington, Ali'ye göre, Virginia yasasından haberdardı ve o, Moorların da köle olarak kullanılması için Amerika'nın kuruluş aşamasında, Moorların kırmızı renkli bayrağını Amerikan bayrağından kesip saklamıştır. Böylece Moorlar da "negro"lar gibi köle muamelesine tabi tutulurlar. Washington'un bu oyunu, Moorların kendi gerçek kimliklerini unutmalarına yol açmış ve Moorlar bu acı olaydan sonra kendilerini "negro" olarak görüp kölelik şartlarına ayak uydurmak zorunda kalmışlardır. Eğer Moorlar annelerinin ve babalarının saygınlığını koruyabilseler ve Beyaz Avrupalıların tanrılarının arkasında koşmamış olsalardı, onlar kölelik gibi bir durumdan dolayı acı çekmemiş olurlardı (Wilson, 1993).

Görüldüğü üzere bu mit, Noble Drew Ali'nin Afro-Amerikalıların aslında birer köle ya da 1920'ler itibariyle ikinci sınıf vatandaş olmadıklarını temellendirmek amacıyla başvurduğu bir kaynaktır. Onun "yerlerde sürünen insanoglunu ayağına kaldırmak"tan maksadı da Afro-Amerikalıların kendi kökenlerine dönmesine vesile olmaktır. Bundan dolayı hareketinin çıkış noktası Afro-Amerikalıların Moor kökenli olduklarıdır. Bu vesileyle hareketinin ismi de Moorish Science, yani Moor medeniyeti ve kültürüdür. Bu etnik kökene gönderme, aynı zamanda onu dini anlamda da Afro-Amerikalıların aslında *Moslem* olduklarına götürmektedir. O, özellikle *Moslem* der. Böylece kendi halkını ve onun köklerini *Muslim*'lerden yani Araplardan ayırt eder (Nance 2002). İşte İslam teriminin ve İslam dininin terminolojisinin kullanılması da Ali'nin Afro-Amerikalıların Moor olduklarını göstermesinin ve ispat etme gayretinin bir sonucudur.

“Saygın ve şanlı bir geçmiş ve kültüre” dayanan Moorların bu saygınlığının bir diğer göstergesi de Ali tarafından insanlığa getirilen yeni Kuran'dır. Her din kurucu peygamber gibi Ali de kurmuş olduğu bu dinin peygamberi olarak kutsal kitap getirmiştir. O, yukarıda da belirttiğimiz gibi Moorların gerçek dininin İslam olması hasebiyle getirdiği kutsal kitaba da “Yüce Kuran” demiştir. Arapların ya da onun tabiriyle Muhammed'in Kuran'ından farklılığı göstermesi adına kendi kitabına “Yedi Halkalı Kuran” ya da “Moorish Kuran” demiştir. “Kuran” kelimesini kullanması onun ayrıca ilahi bir kaynaktan kendisine gönderildiğini göstermek adına olabilir. Hitap ettiği Afro-Amerikalıların İncil hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olması, onun yeni bir İncil değil de yeni bir Kuran getirmesine sebep olmuştur. Böyle bir adlandırma ayrıca onun ve Afro-Amerikalıların Beyaz Avrupalılardan farklılığını gösterecektir (Berg 2006). Şimdi Moorish hareketinin temel inançlarının yazılı temelini oluşturan Kuranlarından kısaca bahsetmek istiyoruz.

4.2. Moorish Kuran'ı

The Holy Koran of the Moorish Science Temple of America, Noble Drew Ali'nin peygamberliğinin bir manifestosudur. Kitabın ilk baskısının 1916 yılında yapıldığı iddia edilmektedir. Fakat Peter Lamborn Wilson'a göre 1927 yılına kadar kitabın basılmış matbu bir metni bulunmamaktadır (1993). Kitap, 48 bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümden on dokuzuncu bölüme kadar olan kısım, 1908 yılında basılan Levi Dowling ismindeki bir papazın kaleme aldığı *The Aquarian Gospel of Jesus the Christ* adlı kitabın gözden geçirilmiş bir kopyasıdır. 20. kısımdan 46. kısma kadar olan bölümler ise orijinal hali 1760'lara kadar götürülen *Unto Thee I Grant* adlı kitaptan alındığı anlaşılmaktadır. Ali tarafından yapılan bu iki alıntı, tarihleri 18. ve 19. yy.a dayanan birer pseudepigrapha örnekleridir. Bunlardan Moorish Kuran'ının ilk 20 bölümünü oluşturan bu alıntı kısım, her ne kadar İncil'de yer almasa da İsa'nın Hindistan, Mısır ve Filistin'e yaptığı seyahatler ve misyonundan bahseder. Bu, bir anlamıyla Ali tarafından İsa'nın Moor kökenli olduğunun bir göstergesi olarak işlev görür. 20. bölümden 46. bölüme kadar olan alıntı kısım ise sosyal ilişkiler, ahlâk ve tanrı inancı üzerinde konuşur. Son üç bölümün içerisinde ise çok sayıda yazım ve gramer hatası taşıdığı göz önüne alınarak Ali'nin kendisi tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Bu bölümlerde Ali, hareketin temelini oluşturan Moorish tarihini –Asya ulusunun etnik kökenini işleyerek– Roma'daki Hristiyanlığın doğuşunu, Kenanlıları ve Afrika'da kurulan büyük imparatorluğu işler. Kendi peygamberliğini ve peygamberlik vazifesini anlatarak da kitabını sonlandırır (Berg 2006).

Tanrı'nın adı olarak "Allah" isminin kullanılması ve iki yerde "Muhammed" isminin geçmesi dışında Moorish Kuranı'nın, İslam'ın ve Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ile neredeyse hiçbir benzerliği bulunmamaktadır. Kur'an-ı Kerim'e de sadece bir yerde referansta bulunmaktadır. O da "Mekke'nin kutsal Kur'anı" olarak geçmektedir (Ali 1927: 56).

Basıldığı ilk günlerde tam anlamıyla otorite olarak gerekli ilgiyi görmeyen Moorish Kuranı, Ali'nin vefatının ardından hareketin başvurduğu temel kaynak kitabı olmuştur. Örnek olarak, her hafta yapılan dini toplantıların başlangıcında ve sonunda Moorish kitabından ilgili kısımlar okunmaktadır. Amerika'da hareketin takipçileri arasında yaptığım gözlemlerde de Moorish kitabı her hafta okunmakta ve takipçiler tarafından belli bölümler ezberlenmekteydi. Kitabın içeriğine dair bilgi sahibi olmak, grubun lideri olmak için olmazsa olmaz bir şarttır. Bu gözlemler göstermektedir ki Moorish Kuranı, şu anda hareketin takipçileri nezdinde kutsal ve otorite olarak kabul edilmektedir. Hareketin inançlarının temelini oluşturan "Moor" terimi ve Moorish Kuranı'ndan bahsettikten sonra hareketin temel inançları ve doktrinlerine geri dönebiliriz.

4.3. Moorish Akaidi

Moorish hareketi, tek Tanrı inancına dayanmaktadır. Onların Tanrı'sının ismi Allah'tır. O, kainatı yaratandır. Ezeli ve ebedidir. Onun bir formu yoktur. O, bir ilkedir. Her şeyin başıdır. Gerçeğin ta kendisidir ve insanlığın var oluşunun kaynağıdır.

İnsanlığın var oluşunun kaynağı inancı, onların aynı zamanda insanın varlığına dair olan görüşlerini serdetmesi adına önemlidir. Moorish inancına göre, insanlığın varlığı da ezeli ve ebedidir. "İnsan olmadığı zaman da yoktu" ifadesi Moorish Kuranı'nda birden fazla yerde geçmektedir. Buna ek olarak insanın ezeli ve ebedi olduğunun nasıl temellendirildiği de şu ifadelerde kendini göstermektedir: "İnsan Allah'ın bir düşüncesidir. Allah'ın bütün düşünceleri sonsuzdur. Onlar zamanla ölçülemezler. Zamanla ilgili olan şeylerin başlangıcı ve sonu vardır" (Ali 1927: 4). Bu ifadeler göstermektedir ki insanoglu fiziksel bir tür değil, aslında Allah'ın birer düşüncesidir. Onun sonsuz düşüncesinin birer yansımasıdır (Whyte 1964).

İnsanın varlığına dair bu ontolojik inanç, mantıksal olarak Moorish hareketinin ölüm hakkında ne düşündüğünü veya ölümü nasıl yorumladığını sorgulamaya götürür. Ontolojik olarak varlığı düşüncede gördüklerinden dolayı Moorishler, ölüm üzerinde pek fazla durmazlar. Onlara göre ölüm, insanın gerçek varlığına dair bir etkide bulunmamaktadır. Moorish Kuranı bu konuda şunu söyler: "Ölüm, her zaman oradaki ve buradaki sorunları çözüyor

olduğumuzdan dolayı en iyisi içindir ve kişi emin olmalı ki kendisini sorunları en iyi çözdüğü yerde bulacaktır” (Ali 1927: 18). Buradan da anlaşılacağı üzere ölüm travmatik bir olay değildir ve bundan dolayı pek fazla vurgulanmamıştır. Bu inanç, cenaze törenlerinin çok sade yapılmasına hatta çoğu zaman bir ritüel olarak uygulanmamasına sebep olmuştur (Whyte 1964).

İşte bu varlık ve ölüm anlayışı, onların ahiret hayatını da kabul etmediğini göstermektedir. Onlara göre İslamiyet ya da Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir ahiret hayatı olmayacaktır. Cennet ve cehennem bu dünyadaki hayatın birer manifestosudur, bu hayatın koşullarında oluşan birer zihin dünyalarıdır. O ikisi buradan uzakta farklı mekânlarda değil, bizzat insanın zihninin içerisinde bulunduğu durumdur. Moorish Kuranı bununla ilgili şunları söyler: “Ve İsa şöyle dedi, ‘Ey kardeşim, düşüncelerinde yanılıyorsun; senin cennetin çok uzakta değil ve o, etlerin ve kemiklerin olduğu bir yer de değil, ulaşılabilecek bir ülke de değil; o, bir zihin durumudur.’ Allah insanoğlu için ne bir cennet ne de bir cehennem yaratmıştır; bizler yaratıcıyız ve kendi cennetimizi ya da cehennemimizi bizler kendimiz yaratırız” (Ali 1927: 18). Görüldüğü üzere cennet ve cehennem kişinin bu dünyadaki zihin durumunu anlatmak içindir ve insan herhangi bir hesap günü ile karşılaşmadan cennetini ya da cehennemini kendisi oluşturmaktadır.

İnsanı Allah'ın bir düşüncesi olarak görmek aynı zamanda onun Allah'ın sıfatlarına da sahip olabileceği anlamına gelmektedir. “Yüksek benlik Allah'ın ruhuyla ruhunu giydiren benliktir ve böyle bir benlik asla ve asla ölmez” (Ali 1927: 26) ifadesi insanla Allah'ın bir ve aynı olabileceğini göstermektedir.

Böyle bir Tanrı inancı onların şeytana dair olan inançlarını da belirlemiştir. Allah'ın ruhunun bir yansıması olarak yüksek benliğin karşısına alçak benliği yani şeytanı koymuşlardır. İnsanın alçak benliği, diğer bir anlamıyla şeytandır ve insan kendisini bu durumdan kurtarıp yüksek benliğe ulaşmalıdır. Görüldüğü üzere Allah ve şeytan, cennet ve cehennem burada yani bu dünyada insan zihnindedir. İnsanın zihninin içinde bulunduğu durumdur. İnsan bu dünyada ya yüksek benliğe/Allahlığa ulaşır ya da alçak benlikte/şeytanda ikame eder. İşte bu şeytanlık durumundan Allahlık durumuna yükselmek için kişi, Noble Drew Ali tarafından bildirilen ibadetleri ve duaları yapmalıdır. Şimdi kısaca bu ibadetler ve dualardan bahsetmek istiyoruz.

5. Ritüeller

Moorishler sabah, öğlen ve akşam olmak üzere günde üç defa dua⁷ ederler. Bu günlük dualar kişinin Allah'la olan kişisel ilişkisinin kurulmasında

7 Bu dualar İslamiyet'teki günlük beş vakit namaza tekabül eden günlük dualardır.

çok önemlidir. Bunlardan sabah duası sabah saat 6:00 ile 7:00 arasında eda edilir. Sabah duası şu şekildedir:

“Allah, The Father of the Universe, The Father of Love, Truth, Peace, Freedom, and Justice, Allah My Protector, My Guide and My Salvation By Night and By day, Through His Holy Prophet Drew Ali. Amen (Allah, Kainatın Efendisi, Sevgi, Hakikat, Barış, Özgürlük ve Adaletin Babası, Allah, O’nun kutsal peygamberi Drew Ali aracılığıyla gece ve gündüz Benim Koruyucum, Benim Rehberim ve Benim Kurtuluşumdur.)” (msta1928.com).

Öğle duası 12:00-13:00 arasında şu şekilde dile gelir:

“O’ Allah don’t let me become weak of mind nor faint of heart in the midst of this day, O’ Allah let me not fall to Temptation, Give me the strength to turn my cheek to all evil conversation and idol works and deeds, Give me the strength to continue to Glorify Thy Holy Name. Amen (O Allah, bugünün orta diliminde aklımı ve zayıf ruhumu baygın eyleme. O Allah, Şeytana uymama müsaade etme, bütün şeytani konuşmalar ve boş işlerden ve amellerden yüz çevirebilmem için bana güç kuvvet ver, Senin kutsal ismini zikretmeyi bana ihsan eyle.)” (msta1928.com).

Akşam duası da saat 19:00 ve 21:00 arasında şöyle yapılır:

“Allah bind our hearts and minds back to our Ancient Forefathers Divine Creed and Principles, We ask this in Thy Holy name. Amen. (Allah, Senin kutsal adın hürmetine, kalbimizi ve aklımızı atalarımızın kutsal öğretileri ve ilkeleriyle tekrar buluştur.)” (msta1928.com).

Günlük bireysel ya da bir arada yapılan dualara ilaveten cuma günleri öğle vaktinde cemaatle yapılan haftalık dua da vardır. İslamiyet’teki cuma namazının bir benzeri tarzda, Moorishlerde de hutbe/konuşma irad edilir. Cuma duası, Moorish Kuran’ından bir bölüm okunarak başlar. Akabinde programa katılan kişiler arasında konuşmak isteyenler çok kısaca olmak kaydıyla söz alırlar. Duanın yapıldığı bölgedeki cemaatin lideri olan üye son konuşmayı, başka bir deyişle hutbeyi irad eder. Hutbenin konusu genelde güncel olaylar, sorunlar ya da gelişmelerle alakalı olur ve bir yönüyle cemaati bilgilendirme, yönlendirme ve uyarma işlevi görür. Son olarak öğle duası yapılır ve cuma duasına son verilir.

Bunların dışında yıllık ya da hayatta en azından bir kere yapılması gereken ibadetler de vardır. Bu ibadetler, İslami terminolojiden alınmıştır. Mesela, zekat fakirlere verilen sadakanın adıdır. Belirli bir miktar belirtilmese de fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine yardım yapılması emredilir. Bir diğer örnek de Hac’dır. Fakat bu Mekke’ye değil Chicago’daki merkeze yapılması gereken ziyarettir. Son olarak Moorishlerde de kutsal ay vardır ve bunu “Ramazan”

olarak adlandırırılar. Müslümanlardan farklı olarak Ramazan Hicri takvime göre değil Güneş takvimine göre belirlenmiştir. Buna göre ekim ayının tamamı Ramazan'dır. Bu ay içerisinde kişinin kendisinin yemekten, içmekten ve cinsel ilişkide bulunmaktan uzaklaşması emredilir. Sabah 7'den akşam 7'ye kadar kişi çok az yemek yiyebilir. İnsanın kendisini yemek ve içmekten alıkoymasından daha çok kişinin nefsinin cinsel arzular, kötülükler ve dünyevi arzulardan beri tutması istenilir. Bu yolla yapılan orucun daha ruhî ve daha anlamlı olduğu ifade edilir (msta1928.com).

Ramazan ayının ekim ayı olarak belirlenmesinde hareketin doğuşunun ve ilk genel toplantısının etkisi vardır. Başka bir deyişle hareketin kutsal olarak gördüğü günlerin büyük bir kısmı bu ay içerisinde. Bununla birlikte Ramazan ayının günleri, hareket tarafından kutsal kabul edilen tek günler değildir. Bunların dışında hareketin kutsal kabul ettiği diğer bazı dini günleri de vardır. Bunlar:

8 Ocak Noble Drew Ali'nin Doğum Günü

15 Ocak Moorish Yeni Yılı

17 Mart İrlanda'dan Zorla Çıkarılan Moorları Anma Günü

1 Nisan Moor Ulusunun ve Bayrağının 1774 Yılında Amerika'nın Kuruluşunda Saf Dışı Edildiği Günü Hatırlama

17 Mayıs Ulusal Moorish Kadın Günü

4 Ekim Moorish Babalar Günü

20 Temmuz Moorish Amerika Bağımsızlık Günü

1-31 Ekim Ramazan Ayı (25 Ekim- İlk İbadethanenin Kuruluş Günü.
15-20 Ekim- İlk Yıllık Genel Kurulu Toplantısı (msta1928.com).

6. Noble Drew Ali Sonrası Moorishler

1929 yılında Noble Drew Ali'nin vefatıyla birlikte hareketin liderliği noktasında iki isim ön plan çıkmış ve böylece hareket iki ana kola ayrılmıştır. Bunlar: 1 numaralı ibadethanenin başı E. Mealy ve 9 numaralı ibadethanenin başı C. Kirkman'dır. Noble Drew Ali'nin cenaze törenini C. Kirkman'ın yapması onun halife olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmış ve bu kol hareket içerisinde daha fazla ilgi görmüştür. Şu anda R. Love'nın başında bulunduğu bu kolun merkezi Chicago'dadır. 1930'ların başında hareketin üye sayısı neredeyse yüzbinlerle ifade edilirken hareketin farklı kollara ayrılması ve Afro-Amerikalılar arasında "Nation of Islam" gibi diğer bazı Moorish benzeri hareketlerin ortaya çıkması, harekete bağlı üye sayısından ciddi düşüşlere neden olmuştur. R. Love'a bağlı 44 ibadethane ve diğer Moorish

gruplarına bağlı diğer 17 ibadethanenin varlığıyla birlikte üye sayısının en iyimser rakamlarla birkaç binden ibaret olduğu söylenmektedir (Mubashshir 2001). 2010 yılında yapılan yıllık genel kurula ise yaklaşık 1000 kişinin katıldığı söylenmiştir (msta1928.com).

7. Sonuç

Moorish hareketi, Afro-Amerikalılar arasında İslami terminolojiyi kullanan gruplar ya da sayıları her geçen gün artan Afro-Amerikalı Müslümanların küçük evrenidir. Küçük evrendir çünkü sayıları en fazla birkaç binle ifade edilmektedir. Küçük evrendir çünkü Afro-Amerikalıları İslam ya da İslami terminoloji ile tanıştıran ilk harekettir. Bu anlamıyla -her ne kadar Noble Drew Ali tarafından başka saiklerle kurulmuş olsa bile- İslami terminolojinin ya da Sünni İslam'ın Afro-Amerikalılar arasında yayılmasının ilk evresini oluşturmaktadır. Afro-Amerikalıların şanlı ve saygın bir geçmişe sahip olduğunu, onların asla ve asla köle olamayacağını, Avrupalılara karşı geçmişte onları idaresi altında tutan bir medeniyetin devamı olduklarını ve böylece Amerika'da ten renginden kaynaklı ırkçılığa karşı kendi ten renklerinin asil olduğunu dışa vurmanın, temellendirmenin ve aynı zamanda manevi bir boyut ve ilahi bir eda katmak anlamında İslam ve terminolojisinin kullanılarak hareketin yola çıkması, yaklaşık 80 yıllık bu yolculuğunda amaçlarını -kısmen de olsa- başarabilmiş, Afro-Amerikalıların 1960 sivil direnişinde dik bir duruşla tavır sergilemelerine zemin hazırlamış ve yirmi birinci yüzyıl Amerikas'ında bir Müslüman olmakla itham edilen Afro-Amerikalı bir başkanın seçilmesinde dolaylı da olsa yadsınamayacak bir etkiye sahip olmuştur. İşte bu örnek, küçük evrenlerin sosyal ve siyasal düzlemde ne kadar etkili ve etkin olabileceğine güzel bir örnektir. İşte bu örnek, aynı zamanda Türk akademisinin dünyanın başka başka yerlerinde doğan bu küçük evrencilere büyük önem arz etmelerine ve gerekli hassasiyeti göstermelerine de küçük bir çağrıdır.

Kaynakça

- Ali, Noble Drew. 1928. *Holy Koran of the Moorish Science Temple of America*.
- Berg, Herbert. 2005. "Mythmaking in the African American Muslim Context: The Moorish Science Temple, the Nation of Islam, and the American Society of Muslims." *Journal of the American Academy of Religion* 73 (3): 685-703.
- Berg, Herbert. 2006. "Early African American Muslim Movements and the Qur'an." *Journal of Qur'anic Studies* 8 (1): 22-37.
- Fauset, Arthur Huff. 1944. *Black Gods of the Metropolis: Negro Religious Cults of the Urban North*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- "Moor." Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online Academic Edition. Encyclopædia Britannica Inc., 2011. Web. 04 Dec. 2011. <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/391449/Moor>>.
- Mubashshir, Debra Washington. 2001. "Forgotten Fruit of the City: Chicago and the Moorish Science Temple of America." *Cross Currents* 51 (1): 6-20.
- Nance, Susan. 2002. "Respectability and Representation: The Moorish Science Temple, Morocco, and Black Public Culture in 1920s Chicago." *American Quarterly* 54 (4): 623-659.
- Whyte, Abbie. 1964. "Christian Elements in Negro American Muslim Religious Beliefs." *Phylon* 25 (4): 382-388.
- Wilson, Peter Lamborn. 1993. *Sacred Drift: Essays on the Margins of Islam*. San Francisco, CA: City Lights Books.
- www.msta1928.com

Teoman Duralı'nın Zihniyet Bağlamında Batıya Bakışı

Abdurrahman Karacan¹

Özet

Teoman Duralı, Batı medeniyetinin gelişme sürecini ve zihniyetini yakından deneyimleyerek yetişmiş; fakat düşüncesinin olgunluk çağında farklı düşünce ve kültür ortamlarından beslenerek yaşamış bir düşünce adamıdır. Onun düşünce yapısının oluşmasında yetiştiği kültürle beraber etkilendiği kişiler de önemli rol oynamıştır. Düşünürün Batı medeniyetine karşı zihinsel mücadele sürecinde oluşturduğu yargı, olgu, algı, kavram gibi benzeri unsurları arama çabası, onun nezdinde Batı'nın felsefi düşünce sistemi arka planında yer alan zihniyeti açığa çıkarma gayreti olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Onun, Batı medeniyetine ve Batı zihniyetine karşı geliştirdiği argümanlar ile kendine özgü bir düşünce sistemi ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Duralı'nın özellikle "Çağdaş Küresel Medeniyet" isimli eseri temel alınarak, zihniyet bağlamında Batı medeniyetinin nasıl algılandığı ve Batı medeniyeti karşısında oluşturulabilecek yeni ve özgün alternatif medeniyeti nasıl konumlandırıldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, konuyla ilgili yapılan araştırmalardan ve düşünürün diğer eserlerinden yararlanılmıştır. Çalışmada, ilk olarak zihniyet ve medeniyet kavramlarının tanımlarına yer verilerek birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. Çalışmanın devamında Duralı'nın Batı medeniyet düşüncesi tarihsel bağlamda incelenmiş ve arka planda yatan zihniyet temeline farklı kavram ve konularla yaklaşmıştır.

Giriş

Bir toplumda veya medeniyette ortaya çıkan kavram ve düşünceler, ilham aldığı zihniyetten ayrı olarak düşünülemez. Ayrıca arka planında yatan zihniyet ve dünya görüşü bilinmeden de o medeniyet tam olarak anlaşılabilir. Çünkü zihniyet, düşünceye şekil, yaşantıya anlam veren bir durumdur. Toplumsal

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji.
abdurrahman.karacan@ogr.sakarya.edu.tr / abdurrahmankaracan@gmail.com
ORCID: 0009-0004-4277-1951

kurum ve kuruluşlar sahip olunan zihniyete göre şekillenir ve işler. Bu sayede her toplum ve medeniyetin bir ahlak ve zihniyet dünyasından söz edilebilir. Bu düşünceden hareketle her millet ve toplumun kendine has bir zihniyet yapısı ve düşünce değerleri oluşturduğu ve o toplumun oluşan bu zihniyet ve değer olgusuna göre yaşadığı ve davrandığı kabul edilmektedir (Bouthoul, 1975:10). Tüm dünya görüşleri, düşünce ve davranış tarzları, sosyal ve kültürel oluşumlar, belli bir zihniyetin dışı yansıması olarak algılanır (Erkal, 1984:113).

Bir toplumun zihniyetinin oluşturulmasında ve değiştirilmesinde en etkili rol, o toplumun seçkin/entelektüelleri ve düşünürleri tarafından üstlenilir. Düşünürlerin ve entelektüellerin üzerinde çalıştıkları temel problemlerin başında toplumun zihniyet yapısı gelmektedir. Düşünürlerin ulaşmak istediği amaç, zihne belirli bir şekil vererek bulunduğu toplumda belirli bir zihniyeti oluşturmak ve dönüşüm gerçekleştirmektir. Bir toplumdaki değişim ve ilerleme, o toplumun zihniyet biçiminin dönüşümüyle mümkündür. Dolayısıyla, bir toplumdaki gelişim ve değişim süreçlerini anlamak için, toplumdaki aydınların zihniyet yapısının analiz edilmesi ve anlaşılması önemlidir. Bu kapsamda 20. asrın son çeyreği ile 21. asrın başında fikir üreten önemli Türk düşünürlerinden Teoman Duralı, zihniyet bağlamında medeniyet çalışmalarıyla tanınmaktadır. Bir yandan pozitif bir bilimle (biyoloji) uğraşması, diğer taraftan felsefe ve medeniyet çalışmalarıyla Türk düşüncesine önemli katkılarda bulunması; kendi dünyasında oluşturduğu ve incelediği felsefi konuları zihniyet temelinde kendine özgü tanımlamalarıyla ele alarak çözmeye ve temellendirmeye çalışması; Onu diğer Türk aydınlarından ve düşünürlerinden farklılaştırmıştır.

Bu noktadan hareketle Duralı'nın bir problem olarak telakki ettiği ve üzerinde hassasiyetle durduğu konuların başında Batı medeniyeti gelmektedir. Çünkü o, Batı medeniyeti ve zihniyetine sahip bir ekolün eğitim sisteminde yetişen, Batı uygarlığının dünya üzerindeki emellerini öğrenip buna karşı çareler arayan bir düşünürdür. Ayrıca Duralı'nın yaşadığı sosyal ve kültürel çevre, etkilendikleri düşünce ve bilim adamları, farklı kültürlerle sahip aile yapısı gibi faktörler; onun Batı felsefe düşünce sistemini ve kültürünü daha derinden ve içeriden anlamasını sağlamıştır. Bu yönüyle farklı zihniyete sahip Batı ve Klasik Türk-İslam medeniyetlerinin düşünce yapılarına hâkim olan düşünürün görüş ve düşünceleri dikkat çekmektedir. Bundan dolayı Türk toplumu perspektifinden kendi kültür, değer ve medeniyet dinamiklerinin; Batı medeniyeti ve zihniyetinden farklılığını kavrayarak, kendi yaşadığı toplumu değerlendirme, analiz etme, yön verme çabasını incelemek, önemli bir ihtiyaç olarak belirlemektedir.

Duralı, Çağdaş Küresel Batı Medeniyeti karşısına, hiçbir şekilde bozulmamış tebliğ/vahye dayanmış bir medeniyet olarak tanımladığı Türk İslam Medeniyeti'ni koymaktadır. Ancak tarihin bir döneminden itibaren Türk-İslam medeniyetinin dünyevi medeniyet zekâsı, Batı medeniyetinin yozlaştırıcılığına, sömürgeciliğine, değerlerine, ekonomi ve kültürel yapılarına, eğitim sistemine karşı ayak uyduramamış, bu sebeple dumura uğramıştır. Bu yüzden güçsüz duruma düşmüş ve dışarıya bağımlı hale gelmiştir. Buna karşı Duralı, tek makul çarenin *“Dialektik ilişkide bulunarak tebliğin öngörüp gösterdiği doğrultuda edep ile ahlak çerçevelerini İngiliz-Yahudi medeniyetine kabul ettirirken, ikincinin birinciyi bilim, fen ve iktisat sahalarında yeniden yapılandırması”* (Duralı, 2016:185) gerekliliğinin önemine dikkat çekmektedir.

Bu sayede Klasik Türk İslam medeniyetinin zengin geçmişinden ve birikiminden faydalanarak İslam'ın öngördüğü edep ve ahlak çerçevesinden hareketle uygun ve kullanılabilir yapılar tesis edilerek Batı'nın küreselleştirilen, emperyalist, sömürgeci, çıkarıcı, tüketim odaklı, tek tip insan oluşturma emel ve zihniyetine karşı Duralı, daha yaşanabilir, insanî bir yaşam şekli vaad ettiğini ikna edici bir tarzda göstermektedir. Bu yönüyle Duralı, Klasik Türk-İslam medeniyet ve zihniyetinin Batı medeniyetinin zihniyet ve düşüncelerine karşı tek alternatif olabileceğini iddia etmektedir. Dolayısıyla Duralı'nın bir düşünür olarak geliştirdiği bu cesur iddia ile sömürgeci ve mütehakkim Batı Medeniyetine karşı alternatif bakış açısı sunduğu görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında Duralı'nın *“Çağdaş Küresel Medeniyet”* adlı eseri adeta Çağdaş küreselleştirilen Batı medeniyetinin üstünlük ve evrensellik iddialarına karşı bir eleştiri/bir karşı tez olarak yazılmış gibidir. Duralı, bir bakıma insanlığın geleceğinin Batı'nın yozlaştırıcı, dayatmacı ve pozitivist zihniyetine karşı çıkmakta, farklı hatta daha üstün imkânların mevcut olduğunu Türk-İslâm Medeniyeti çerçevesinde gösterebilme çabası içindedir. Bu nedenle bu çalışmada Teoman Duralı örneğinde Türk felsefe-bilim ve medeniyet çalışmalarında etkili olan düşünürün günümüz Türk-İslam düşüncesinde etkili olabileceği varsayımından yola çıkılarak konuya ilgi duyulmuştur.

Bu bağlamda ilk olarak medeniyet olgusunun teorik çerçevede tanımlaması yapılmış, ardından zihniyet ve medeniyet kavramının birbiriyle olan ilişkisine yer verilmiştir. İkinci bölümde Duralı'nın Batı medeniyet düşüncesi tarihsel kapsamda incelenmiş; farklı sınıflandırmalarla bu medeniyetin özelliklerine değinilerek arka zemininde yatan zihniyet temelleri ortaya çıkarılmış, bahsi geçen medeniyete yönelik eleştirel yaklaşımına yer verilmiştir. Bu çalışmanın Batı medeniyetinin arka planında yer alan zihniyetinin daha iyi anlaşılması

ve ona karşı yapılan çözümlenmeleri, yaklaşımları, tutumları zenginleştirmesi beklenmektedir.

1. Medeniyet Kavramı ve Batı Medeniyeti

16. yüzyılda temelleri atılan Batı medeniyetinin günümüze kadar gelişen dinamikleri değerlendirildiğinde genellikle bilgi, teknoloji ya da ekonomik gelişmenin sağlanmasında temel alınan bir yapı olarak düşünüldüğü görülmektedir. Ancak bu değerlendirmenin gerçeği tam olarak yansıttığı söylenemez. Çünkü maddi olarak gelişmenin yanı sıra insanın ve toplumun değerleri, zihniyeti, yaşam şekli de önem taşımaktadır. Bu sebeple sadece ekonomik büyüme ve teknolojik ilerleme değil, insanın değerlerinin merkeze alındığı bir zihniyet perspektifin geliştirilmesi gerekmektedir.

Günümüzde medeniyet kavramı, birçok alanda farklı olgular ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olduğu görülür. Bu bağlamda, medeniyet kavramını ele alırken Batı pozitivist anlayışla oluşturulan medeniyet algısının özellikle kültür, sanat, dil, din, ahlak gibi konularda etkili olduğu ve dünya ölçeğinde etkisini sürdüren sürecin zihniyet bağlamında değerlendirilmesinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Türk düşüncesinde medeniyet kavramının çok önemli bir yeri vardır. Çünkü Türkler tarihte birçok devlet kurdukları gibi, bu süreç içinde kurulan Türk ve İslam Medeniyetinin inşasında birçok bilim, sanat, felsefe ve kültürel alanda katkılar yapmıştır. Tarih boyunca medeniyet kavramını araştırmacılar farklı biçimde açıklama yoluna gitmişlerdir. Medeniyet, şehirleşmek anlamıyla eş tutulur ve toplumsal hayatın en üst aşaması olarak nitelendirilir. Aynı şekilde uygarlık kavramı da Batı'da civilisation, İslam dünyasında medeniyet olarak adlandırılır. Latince "civilis" kökünden gelir ve "şehirle ilgili" anlamına gelmektedir. Civilisation, 18. yy. ortalarında Fransızca'da görülür. Civilisation'un anlamı Fransızca-Türkçe sözlüklerde "*Ünsiyet, ahlak, edeb, erkan, öğrenme, terbiye...*" (Baykara, 1992:3) olarak verilmiştir. Medeniyet ise Arapça bir sözcüktür. Şehirde oturanların yaşam şekillerini ve hayat seviyelerini anlatan bir kelimedir. Medeniyet; kentte yaşayan, edebi ve adabı olan, okuma yazmasını bilen insan olarak değerlendirildiğinde karşımıza İbn-i Haldun çıkmaktadır. Ona göre haderi-bedevi toplumlar göçebe ve şehirli toplumlardan oluşmaktadır (Eröz, 2014:125). Bu nedenle geçmiş zamanlarda bedevilerin yaşayışlarına "*bedeviyet*", kırsaldakilerin yaşantılarına "*hazariyet*" ve şehirdekilere de "*medeniyet*" denildiği bilinmektedir. Medeniyetin, ilkel ve toplumsal aşamalardan sonra ortaya çıktığını ve sonrasında sanat ve kültürle birlikte belirlenebilen gelişmiş bir toplumsal yapıyı belirtmek için kullanıldığı da görülmektedir (Üregen,

1998:43). Weber medeniyeti, pratik ve entelektüel bilgi bütünü (Güngör, 1995:48) olarak kabul ederken, Gökalp, bir toplumun üst tabakasını diğer toplumların üst tabakası ile bağlayıp aralarındaki uyumu sağlayan kurumlar olarak nitelendirmektedir (Gökalp, 1990:39). Medeniyet kavramı, günümüzde geniş bir anlam taşıyarak toplumların bilim, sanat, din, siyaset, kültür ve teknoloji gibi alanlar için yüksek konuma erişen toplumları tanımlamak için kullanılmaktadır (Üregen, 1998:42). Duralı ise medeniyeti “*Yüksek gelişmişlik seviyesine erişmiş olan medeniyetler ve erişememiş medeniyetler olarak*” (Duralı, 2016:33) olarak sınıflandırırken; milletlerin devlet kurma becerisi ve üst düzey teşkilatlanmasına eşdeğer olarak konumlandırmaktadır. Bütün bu değerlendirmeler, milletlerin medeniyet çerçevesinde gelişmiş veya gelişmemiş olarak betimlenmesinde önem taşımaktadır.

İngiliz toplumu 19. Yüzyılda İngiliz-Yahudi medeniyetini “farmasonluk” teşkilatına benzetmiş ve bu teşkilata bağlı olanlar arasında üstünlük hissini tüm sömürgelerinde göstermiştir (Duralı, 2016:108). Üstünlük hissiyatı o medeniyetin hukuk, zihniyet, sermaye, düzen, devletleşme, teşkilatlanma ölçüt ve durumlarına göre değerlendirilmesinin bir sonucudur. Fakat medeniyeti oluşturan birçok unsur bulunmakla birlikte milletlerin medeni veya geri kalmış olarak nitelendirilebilmesinde her milletin farklı yapı özellikleri, tarihi müktesebatı, kültür ve kimlik yapısı, dini inançları ve ahlak düşüncesi gibi pek çok faktör göz önüne alınmalıdır.

“Batı Medeniyeti” dediğimiz medeniyet dairesinin içine Amerika’yı da kapsayan bütün Avrupalı milletler girmektedir. Kafesoğlu, Batı medeniyetine dahil olan toplumların her birinin kendilerine özgü kültürlerinin var olduğunu ve Batı medeniyetini meydana getiren özelliklerin o medeniyete mensup fertlerin veya toplumların ortak bilimsel anlayışları, ürettikleri bilimsel, teknolojik ürünler, siyasi, sosyal, kültürel değerler ve Hristiyanlık inancı olduğunu belirtmektedir (Kafesoğlu, 1989:15-16). Netice olarak, medeniyet kavramı; birçok faktörü içinde toplayan bir yapıdır. Ayrıca bu kavramın toplumların ortak değerleri, dünya görüşü, ahlaki yapısı, zihniyetleri, davranış ve yaşama vasıtalarının tümünü kapsadığı düşünülmektedir.

2. Zihniyet Kavramı ve Medeniyet ile İlişkisi

Bir toplumun medeniyet anlayışı o toplumun temelinde yatan zihniyetiyle belirlenir. Zihniyetin medeniyetle olan ilişkisi bu bağlamda önemlidir. Çünkü bir toplumun zihniyeti de o toplumun değerlerini, normlarını, düşünce yapısını, dil, din ve ahlak yapısını şekillendirir ve oluşan bu durum o toplumun medeniyetinin bir parçası olur. Dolayısıyla bir toplumun zihniyeti, medeniyetin temelini oluştururken; medeniyet de o toplumun

zihniyetini şekillendirir ve aynı zamanda dönüştürür. Medeniyete genel perspektif bağlamında anlamını veren temel olgunun o medeniyetin zihniyet, inanç sistemi ve ahlak anlayışının belirleyici olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda medeniyet kavramının toplum ve milletlerin zihniyet dünyalarını oluşturmadaki etkisi göz önüne alındığında “zihniyet” kavramının da incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Oluşturulmak istenen medeniyetlerin zihniyet temellerinin arka planında tarihsel, kültürel, toplumsal etkilerinin ne olduğu analiz edilmelidir. Çünkü zihniyetin değişmesi toplumların medeniyet algısını da değiştirmektedir. Bu doğrultuda Batı medeniyetindeki sosyal, kültürel, toplumsal, yapısal ve anlamsal değişim “zihniyet” kavramını kilit bir kavram olarak öne çıkarmaktadır. Bu noktada Batı medeniyetinde tek boyutlu, sömürgeci, emperyalist, kapitalist ekonomi modeli ve pozitivist anlayış ile Türk-İslam medeniyetinin dayanışmacı, paylaşımcı, gönül birlikteliğinde öne çıkan bakış açısı, zihniyet olgusu temelinde açıklanmaktadır.

Bir düşünme biçimi olarak tanımlanan zihniyet; Ülgener'e (1983) göre “toplumsal yapı içindeki herkesin sahip olduğu tercihleri, eğilimleri ve değer yargıları olarak açıklayan bütünlükçü bir yaklaşım” olarak açıklanırken; Küçük'e (1974) göre, “insan davranışlarının bir tutum ve tavır içinde bulunması şeklinde” belirtilir. Aydın (2004) ise zihniyeti, bir toplumun kendini ve çevresini algılama biçimi şeklinde tarif eder. O halde zihniyet kavramı içinde; bireylerin, toplumların, milletlerin hissetme, düşünme ve yaşam şekillerini belirleyen ve içinde birçok genel eğilim, değer, inanç, tutum, algı gibi birçok unsuru barındırdığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle Duralı'nın Batı algısının temelinde zihniyet yatmaktadır. Çünkü o, Batı'yı ve Batı medeniyetini “Orta Çağ Hristiyan Medeniyeti”, “Yeni Çağ dindışı Avrupa Medeniyeti”, “Çağdaş İngiliz-Yahudi Medeniyeti” şeklinde tanımlar (Yıldırım, 2021:8).

Duralı, bahsi geçen medeniyetin zihinlerde oluşturduğu yargı ve olgulara vurgu yapmaktadır. Ayrıca oluşan ve oluşturulan bu zihniyete karşı kendine özgü bazı kavramlarla düşünce yapısını ve zihniyetini kurgulamaktadır. Özellikle Batı'nın oluşturduğu çağdaş medeniyet, birçok geri kalmış ülkenin sömürülmesine ve kendi değerlerinin benimsetilmesine neden olmuştur. Bu şekilde de Batı'nın diğer ülkelerdeki zihniyet ve değer algısı da bu misyon çerçevesinde değişikliğe uğramıştır. Bu durum o milletlerde hem yozlaşmayı hem de kendi kültür ve medeniyetlerine karşı yabancılaşmayı beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla çağdaş ve küreselleştirilen İngiliz-Yahudi ve dindışı Batı ve Avrupa Medeniyeti tasavvurunun kişilere dayattığı zihniyet ve düşünce yapılarının değişmesi; Duralı özelinde bir takım bireysel ve toplumsal sorgulamalar yapılmasına sebep olmuştur. Çünkü bir milletin belirleyicisi konumunda olan medeniyetin ve onun arka planında bulunan

zihniyetin etkisinin çözümlenmesi önem arz etmektedir. O nedenle Batı medeniyetinin sunduğu zihniyetin toplumlara nasıl sirayet ettiğini, nasıl anlaşıldığını ve nasıl ortaya çıktığını Teoman Duralı nezdinde görmeye ve sundukları çareleri anlamaya çalışacağız. Bundan sonraki bölümde Duralı'ya göre çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyeti düşüncesine zihniyet bağlamında yer verilmektedir.

3. Teoman Duralı' da Batı Medeniyetleri Düşüncesi

Duralı, medeniyetlerin siyasi ve iktisadi yapılarının karmaşıklık seviyesini, bilgelikteki açıklama yeteneğini ve sanatlarındaki ustalığı; yüksek gelişmişlik seviyesine ulaşmış olanlarla ulaşmamış olanlar arasında ayırım yaparak analiz etmiştir. Ayrıca medeniyetlerin coğrafi konumuna göre değil; zihniyet temeline göre ayrıldığını şu cümlelerle teyit etmiştir: *“Tarihin önde gelen medeniyetlerin yer almış olduğu vâsî mekân Avrasya anakarasıdır. Afrika ile Amerika'nın tersine, Asya ile Avrupa, coğrafi bakımdan birbirinden ayrı iki kıta değildir. Birbirlerinden, sâdece sînelerinde teşekkül etmiş ve tarihe damgasını basmış medeniyetlerden türemiş beşerî ilişkiler yumağı ile zihniyetlerin derin farklılıklarından ötürü ayrılmışlardır.”* (Duralı, 2016:17)

Duralı'ya göre, Afrika ile Amerika, coğrafi olarak iki ayrı kıta olarak kabul edilmesine rağmen; Asya ile Avrupa'nın zihinlerinde meydana gelen derin farklılıklar nedeniyle birbirlerinden ayrılmışlardır. Dolayısıyla Duralı, oluşan bu coğrafi ayırımın temelinde zihniyet farklılıklarının olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca o, Asya bölgesinde İlk Çağ Çin, Hint ve İslam öncesi İran medeniyeti; Avrupa bölgesinde Batı medeniyeti ve farklı olarak on bir medeniyet (Duralı, 2016:34) daha bulunduğunu ifade etmektedir. Duralı, burada bahsi geçen Batı medeniyetlerini “Orta Çağ Hristiyan medeniyeti (5.yy-16.yy.)”, “Yeni Çağ dindışı Avrupa medeniyeti (16.yy-18.yy.)”, “Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyeti (18.yy – günümüz)” (Duralı, 2016:16) şeklinde tasnif etmektedir. O, Batı medeniyetine dair yaptığı bu adlandırmayı ilk defa Türkiye’de gerçekleştirdiğini; bunun sebebinin de ona ilişkin açık bir fikrinin oluşmamasına bağlamaktadır. Bu düşüncelerini “Kâh Batı, kâh Avrupa... zaman zaman da çağdaş diyoruz. Bunlardan ‘Batı’, yön belirtir; ‘Avrupa’, coğrafyaya; ‘çağdaş’ ise tarihe ilişkin sözlerdir.” (Duralı, 2016:17) şeklinde devam ettirmektedir.

Avrasya kıtası, tarihin çeşitli dönemlerinde önde gelen medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Asya'nın doğusunda ve güneydoğusunda başlayan pirinç tarımı, Doğu medeniyetlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu gelişmelerle birlikte, Mezopotamya, Mısır, Doğu Akdeniz'deki Fenike, Filistin ve İsrail, Hristiyanlık ve İslam'ın yayılması, sonrasında ise Yeni

Çağ'da dindışı Batı Avrupa medeniyeti ortaya çıkmıştır. 1400'lerin sonlarında Hristiyan medeniyetinden türetilen ve 1600'lerin ikinci yarısından itibaren Hristiyan medeniyetine karşı çıkarak şekillenen Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, kendisinin gelecekteki devamını veya bir yapıyı tasarlamaktaydı (Yıldırım, 2021:8). Fakat bunun öncesinde Orta Çağ Avrupa medeniyeti, Katolikliğe dayanan yapısal özellikler taşımaktaydı. O dönemde ortaya çıkan siyasal ve toplumsal çalkantılar bir takım çatışmalara sebebiyet vermişti. Bu çatışmaların en şiddetlisi, ruhban sınıflar ile ruhban olmayan sınıflar arasında yaşanmıştı. 16. Yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmaya başlayan Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, ruhbanlar ile ruhban olmayanlar arasındaki bu çatışmalara tepki olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, Hristiyan Orta Çağ medeniyetinin doğrudan devamı değildir. Ancak bu tepkilerine ve eleştirilerine karşın kendileri de aynı çıkar çatışmalarına girmişlerdir. Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa'sında hükümdar ile asilzadeler, derebeyleri ve toprak sahipleri arasında çıkar çatışmaları yaşanmıştır. Bahsi geçen her iki medeniyet birbirini etkilemiştir; ancak Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a olan etki, daha ziyade olumsuz olmuştur. Fransa dışında, Germen dillerini konuşan Yeni Çağ'ın Batı ve Orta Avrupa'sı, Latin dillerini kullanan Orta Çağ Roman Güney Avrupa'sının din merkezli değerler sistemini yıkmıştır. Onun yerine insan zihninin ürünü olan felsefî temellere dayalı bir yapı inşa etmiştir (Çelikel, 2021:48). Görüldüğü üzere her iki medeniyet arasında yaşanan çatışmalar Duralı nezdinde, dil, din ve ekonomi perspektifinde ele alınmış ve zihniyet temelinde incelenmiştir.

Duralı, bahsi geçen medeniyetlerin ve zihniyetlerinin perçinlediği olayın Yeniçağın başlangıcını oluşturduğunu ve Yeniçağın, ilahiyat arka planını terk edip 'dindışı medeniyet' düzlemine geçişi sürecinde, Alman ilahiyatçısı ve filozofu Martin Luther'in (1483 – 1546), Hristiyanlıkta 'ıslahat' hedefine yönelik şartları ilân ettiğini ve 1520 tarihinin en önemli sınır noktası olduğunu belirtmektedir. Sonunda on yedinci yüzyılın ikinci yarısında buharlı makinenin, Kuzey batı Avrupa'da özellikle de İngiltere'de kullanıma sokulmasıyla başlayan sanayiye dayalı üretimle birlikte İngiliz-Yahudi medeniyeti ve onun 'resmî ideoloji'si durumundaki Hür Sermayecilik ekonomi modelinin ortaya çıktığını ve bahsi geçen medeniyetin, İngiltere adasından kıta Avrupa'sına ayak basıp orada belirginleşmesiyle de 1789 Fransız İhtilâl'ini sonuçlandırdığını (Duralı, 2016:60) belirtmiştir. Duralı, Batı medeniyeti ve onun ideolojisi konumunda olan Batı zihniyetinin teşekkül ederken; din, ekonomi, sanayi, hür sermayecilik, Batılı yaşam tarzı, Batılılık, eğitim, toplumsal hareket vb. gibi unsurların rol aldığını düşünmektedir. O, yaşanılması hedeflenen hayat tarzının zihniyet temelinde oluşturulduğunu öne sürmektedir. Ayrıca Batı algısının oluşumunda

Descartes'in yanı sıra Fransız İhtilali'nin de etkisinin olduğunu ve bu etkinin de zihniyet bağlamında sosyal, siyasal, bilimsel ve ekonomik gelişmelere zemin hazırladığını (Duralı,2016:139) düşünmektedir.

Duralı'ya göre Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinin merkezinde yer alan kültür, Fransızlara aittir. Adı geçen medeniyetin felsefleşmesine öncülük eden öncelikle Fransız filozof ve bilim adamı Descartes'tir. Bu noktadan sonra Fransa, kültür öncülüğünü İngiltere'ye kaptırmıştır. Descartes'ten sonra ise, Fransa'dan artık, sistem kurucu filozof bilim adamı çıkmamıştır. Sonrasında Yeniçağ Avrupa'sında felsefe-bilimin öncülüğünü İngiltere ve Almanya'nın yürüttüğünü görüyoruz. Bununla birlikte bu ülkeler tarihte farklı gelenekler ve görenekler geliştirmişler ve çeşitli zihniyet düzlemlerine erişmişlerdir; bu da onları birbirlerinden önemli ölçüde ayırmıştır. Görünüşte aynı dini paylaşımlarına rağmen, bu iki toplumun düşüncelerine farklı şekillerde ve renklerde yansımıştır. Örneğin, Hristiyanlığın en önemli yortularından yalnızca Noel'in her iki toplum tarafından farklı bir şekilde idrak edilmesi bile ilgi çekici bir durumdur. Dinde ortaya çıkan bu farklılığı, her iki dilde de anlıyoruz (Duralı,2016:140). Neticede, aynı dini paylaşan; farklı dili konuşan, farklı iki değişik zihniyete sahip iki farklı toplumun zihniyet yapılarının farklılığının nedenini; onları öne çıkaran felsefi yaklaşımında ve düşüncelerinde aranması gerektiği anlaşılmaktadır.

17. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da dinin kamu hayatının dışına çıkarılması ve onun yerine sadece felsefe-bilim temelli bir dünya tasavvuru düşüncesinin ortaya atılması Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinin oluşmasını sağlamıştır. Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetinde kiliselerin yerine ideolojiler ortaya atılmıştır. Avrupa'da ilk ideolojik eylem Fransız İhtilâlidir. Bu eylemin uygulatırıcısı İngilizlerdir ve Londra kültürünü toplumlara aşılarmışlardır. Avrupa'da burjuva sınıfını Yahudiler, tapınakçılar ve toprak zâdeganları oluşturmaktadır. Bunlar bir araya gelerek çıkar evliliği kurmuşlar ve bu evliliğe de İngiliz-Yahudi ittifakı (Duralı,2016:76) ismini vermişlerdir. Duralı, Batı medeniyetinin esas ideolojisini, karakterini belirleyen dünya tasavvurunun kendisinden olmayan tüm kültürleri yok sayan, onlardan üstün, bütün dünyaya hâkim olma isteği olan, kendi medeniyetini yaymaya çalışan sömürgeci, sermayeci, emperyalist, tüketim odaklı Farmasonların kurduğu ve benimsediği İngiliz-Yahudi medeniyeti olduğunu öne sürmektedir (Duralı,2016:138).

Duralı, İngiliz-Yahudi medeniyetini "farmasonluk" teşkilatına benzetir. Bu teşkilata bağlı olanlar arasında üstünlük, İngiliz ve Yahudilere aittir. Bu üstünlük hissinden sebep sömürgelerinde, sermayecilik düşüncelerini aşılarmışlardır (Duralı,2016:108). Farmasonluk, dostluk kisvesi altında

cezbedilen veya zorla alınan toplumların en yetenekli, akıllı, zeki ve seçkin bireylerini alarak onları zanaat, sanat, sanayi, ticaret, siyaset, eğitim ve silahlı kuvvetler gibi çeşitli alanlarda kullanmaktadır. Taktik ve stratejisiyle bu durum İngiliz-Yahudiliğin ana özelliğini oluşturur. Farmasonluk, içinde sakladığı değerlerle dışındaki çevrelere “ihraç ettiği” değerler arasında çelişkiler bulundurur. Kendi içinde muhafazakâr, maneviyatçı, dayanışmacı olmayı savunurken diğer toplumlara maddiyatı, eşitlikçiliği, ilericiliği, devrimciliği, şeffaflığı ve bireyselleşmeyi telkin ederler. Böylelikle kendisinden daha düşük gördüğü, sömürgeleştirmeye, küreselleştirmeye çalıştığı toplumların değerlerini ve zihniyetlerini o toplumlara benimseterek onların mücadele iradelerini ve dirençlerini kırmayı amaçlamışlardır (Durulı,2016:106).

Farmasonluk, İngiliz-Yahudi medeniyetinin küresel etki alanını oluşturan merkezi bir odak noktasıdır. Bununla, çeşitli alt, yan ve ilişkili dernekler, kurumlar ve örgütler aracılığıyla düzenlenen toplantılar ve etkinlikler yoluyla, resmi ve gayri resmi kurumlardan, askeri ve sivil yetkililerden, bireylerden ve kuruluşlardan, medya ve eğitim kurumlarından, devlet ve bağımsız teşkilatlardan dünya çapında doğrudan veya dolaylı olarak dünyanın dört bir köşesini denetleyebilmektedir. Bugün ise etkilerini ve denetimlerini çeşitli örgütler aracılığıyla; örneğin Birleşmiş Milletler, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, Avrupa Birliği ve bunların alt kuruluşları, Uluslararası Af Örgütü, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi açıkça faaliyet gösteren kuruluşlar yoluyla gerçekleştirirler. Radyo, televizyon, sinema ve küresel bilgisayar ağları gibi iletişim araçları, uzayda yüzlerce mil uzaklıkta dolaşan casus uydular, büyük şehirlerin caddeleri, meydanları, toplu konut alanları ve alışveriş merkezlerine yerleştirilmiş kameralar ve radarlar aracılığıyla etkileşimde bulunur ve denetim sağlarlar (Durulı,2016:179).

Farmasonluk, İngilizler ile Yahudiler arasında bir köprü rolü üstlenerek İngiliz-Yahudi medeniyetinin küreselleşmesine ve sömürgecilik faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Sömürgecilik, Avrupa'nın sömürgelerindeki ülkelerin yer üstü ve yer altı bütün zenginliklerini ücretsiz şekilde alarak kendi ülkelerindeki fabrikalarda işletip sattığı işlemlerin ismidir. Durulı, Batı medeniyetine mensup kişilerin ve toplulukların kendilerinden aşağı gördüğü kimselere veya onların yaşadığı ülkelere uyguladığı sömürgecilik işleminin yaygın hale gelmesiyle “İmperyalizm” (Durulı,2016:21) ortaya çıktığını belirtmektedir. Durulı'ya göre sermayeciliğe tepki olarak ortaya çıkan düşünce “*Milli Toplumculuk*”tur (Durulı, 2016:118). Bu hareketin temel gayesi kan bağı ve yurt bütünlüğüne bağlı bireylerin oluşturduğu bir devlet kurmaktır. Ayrıca ırkçılık ve evrimcilik de bu hareketin baş belirleyicisidir.

İngiliz-Yahudi medeniyeti denildiğinde Duralı düşüncesinde akla önce sermayeci ideoloji gelmektedir. İktisada ve sanayi etkinliğine dayalı bir dünya tasavvuru ideolojisini, İngilizler 18. yüzyılın sonlarına doğru “çağdaşlık” adını vererek ve sömürgeci, emperyalist girişimlerine temel bularak “Çağdaş küreselleştirilmiş İngiliz-Yahudi Medeniyeti”ne dönüştürmüştür. Bu dönüşümle yalnızca maddi çıkar emelinde olan bir düşünce zihniyeti ortaya çıkmıştır. Bu zihniyet, kendisini metafizik açıdan da ruh, din, ahlak, Tanrı gibi uhrevi konuların dışında tutarak kendilerine fikri ve zihni zemin açmıştır. Esasında özünü tanrısızlıkta aramışlardır. Duralı karşılaşabilecek bütün maddi ve nefsi; hatta toplumsal sorunlara bile dinle irtibatı kesilmiş ve bütünüyle sekülerleştirilmiş felsefe önderliğiyle bilim, fen ve ekonomiden çözüm beklenemeyeceğini düşünmektedir (Duralı,2016:25).

Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetinin aradığı her şey dünya özelindedir. Onlar için mühim olan paradır. Çünkü bütün felsefi ve bilgi birikimini kâr üzerine konumlandırırlar. Bundan dolayı Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinin zemininden “hürriyetçilik” ve Çağdaş küreselleştirilen İngiliz-Yahudi medeniyetinin alt ideolojisinden “Yeni Hürriyetçilik” fikri ortaya çıkmıştır. Yeni Hürriyetçilik ile sermayeciliğin kaynaşmasından İngiliz-Yahudi medeniyetinin temel ideolojisi olan “Hürriyetçi Sermayeci” vücuda gelmiştir. Bu sebeple Yeni Çağ ve sonrasında vücuda gelen ve onlara göre dünya görüşü olan maddeci-mekanikçi medeniyet, Çağdaş küreselleştirilen İngiliz-Yahudi medeniyetinde, “hür sermayecilik” savıyla her tarafı etkisi altına almış, tabiata zarar vererek doğanın yok olmasına neden olmuştur (Duralı,2016:60). Bu düşünce zamanla fert ve toplum üzerinde bir takım olumsuzluklar oluşturmuştur. Çünkü bu medeniyet iki asırlık tarihinde hayatın her alanında iktisatta, siyasette, toplumda, eğitimde, askerlikte hüküm sürmüştür. Dünyaya adalet yerine zulmü getirmiştir. Bunu yapanlar da Toplumculuğu, Komünizmi ve Ortakmülkçülüğü devam ettiren İngiliz-Yahudi medeniyetinin baş savunucularıdır (Duralı,2016:115).

Duralı, İslam’da var olan tek tanrılı vahiy dininin zihniyeti ile kavramlarını üzerine alan Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinin dine (Hristiyanlık) sırt çevirdiğini ve kaynağını doğaüstü pınardan elde etmediğini öne sürmektedir. Ayrıca 16. yüzyılın sonlarından itibaren tarih sahnesine çıkan ilk ve tek medeniyetin bahsi geçen medeniyet olduğunu söylemektedir. Ona göre bu medeniyet, baştan aşağıya felsefileşmiş medeniyettir. Bunun yanında, felsefenin ana odağı olan metafiziği, özellikle On yedinci yüzyılın sonlarından itibaren, din temeline dayandırmayı reddetmiştir. Hayatın en üst değerleri olan akıl ile vicdân, bu medeniyette özerk birimler olarak kabul edilmiştir. Başka bir ifadeyle kendinden menkûl hakikatlar olarak görülmüşler; vahiy nevinden doğaötesi mercie uzanan bağları kesilmiştir (Duralı,2016:56).

17. yüzyıldan itibaren Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinde; kendi inanç düzeninin geçmişini titizlikle saklayan İngiliz-Yahudiler, kendi dışlarındaki dini olaylara şiddetle saldırmış ve önce Fransız İhtilâl'inden itibaren Avrupa coğrafyasında ardından da diğer bölgelerde dini, gündemlerinden uzaklaştırmayı başarmışlardır. Karl Marks'ın ifade ettiği üzere “Din, kitlelerin afyonudur” sözünden hareketle kendi iktisadi-siyasi hırslarına engel olabilecek en büyük engeli (din) ortadan kaldırarak onun yerine siyasi-ekonomik üstünlüklerini pekiştirecek şekilde planlanmış ve kapalı devre; yani dogmacı tarzda işleyen genel felsefe bilim işleyişini; aklı ve ideolojiyi yerleştirmişlerdir. Din, toplum hayatının dışına itilmiş ve medeniyetin temel esası olmaktan çıkarılmıştır.

Duralı, Friedrich Nietzsche'nin, “Tanrı öldü” sözünün ideolojileştirilmiş Hristiyanlık'ın baş özelliği olduğunu, Ortaçağ Avrupa'sında dinin, ideolojileştirilmesine karşılık, Yeniçağda da, Fransız İhtilâl'inin verisi olan bu ideolojilerin Laikçilik–Pozitivcilik, Marksçı Ortakmülkçülük, Faşistlik ile Millî toplumculuk ve ona bağlı olarak askerlik (Duralı,2016:96) olduğunu belirtmektedir. Duralı, bahsi geçen medeniyetin temel dayanaklarını ve zihniyet arka planında yatan unsurların neler olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: *Görünürde denize akan bir dev ırmak ve ona yönelmiş kollar var. İrmağın ana 'meca'sı, İmperyalizm, Siyonizm'dir. İrmağı besleyen başlıca 'kol'lar ise, Çağdaşçılık, Laikçilik ile Sömürücülük üçlüsüdür. İrmağın boşaldığı 'deniz'e gelince; o, Sermayeciliktir. Burada Çağdaşçılık ile Laikçiliğin felsefi 'astar'ını Pozitivizm teşkil etmektedir* (Duralı,2016:142). Duralı, kapitalist bir yapıya sahip oldukları ve insanları sömüren bir sistem içerisinde yer aldıkları için bu düşünceye karşı gelmiştir. Ayrıca bireyin bu sistem içinde etkisizleştirilerek değerli varlık olmasının önüne geçildiğini, insanın kültür ve medeniyet tasavvurundan bilimi ortaya çıkarmak için çalıştığı ruhani halinden insanı uzaklaştırarak maddiyata yönelttiğini düşünmektedir.

Duralı'ya göre, Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, insanın ilk olarak başvurması gereken en sağlam ve güvenilir müracaat yeri olarak aklı göstermiştir. Akıl, eşsiz ve tektir ve insanın tüm eylemlerini o belirler, insana özgü bir özelliktir. O halde insan, aklıdan dolayı kendisine yöneleceği ilk, en güvenilir, sağlam ve son müracaat yeri olarak yine kendisini ilan etmiş olmaktadır. Yani insanın insana tapması demek olan bu düşünce tarzı Duralı'ya göre “İnsancılık”tır. Ayrıca insanı beşerden ibaret sayan anlayışa da “İnsancılık” (Duralı, 2016:88) dendiğini belirtir. O halde insancı insan anlayışı, yaratık veya yaratılmış olmayan rastlantısal mekanik beşer anlayışıyla çatışır. Bu konuda birey, ya kendisine ya da tümünden insanlığa tapıyor. Yapılan bu ayrım farklı iki medeniyetin temel farkını göstermektedir. Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinde akıl kavramı, tümünden insanlığa aittir.

Mantık-matematik-mekanizma ise aklın gösterdiği yoldur. Bundan sebep bu yolun doğruluğu kişilerin şahsi yorumuyla değişmez ve kesindir (Duralı, 2016:87).

Duralı, geçmişte benzerine rastlanılmadığı bu yeni dünya görüşünün ve düşünce yapısının bahsi geçen medeniyeti şekillendirdiğini ifade etmektedir. Bahsi geçen dünya tasavvuru düşüncesini tüm dünyada yerleştirip, iktisada ve sanayi etkinliğine dayalı bir dünya görüşü çerçevesinde sermayecilik ideolojisini devreye sokan İngiliz kültürünün, 1700'lü yılların sonlarına doğru modernliği (çağdaşlığı) başlattığını söylemektedir. İngiliz kültürü, Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinden doğup gelişerek, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya çapında tanınan bir medeniyet haline gelmiştir. Dolayısıyla Yahudi temelli mali kaynaklara dayalı sermayecilik ideolojisini sömürgelerinden başlatarak yeryüzünün her tarafına yayılmacılık ve emperyalizm düşüncesiyle yayararak İngiliz girişimciliğinde doğan çağdaş medeniyete 'Küreselleştirilmiş İngiliz-Yahudi medeniyeti' denildiğini ve bugün dahi içerisinde yaşadığımız medeniyetin bu adı anılan medeniyet olduğunu (Duralı, 2016:24) öne sürmektedir.

Duralı'ya göre, İngiliz-Yahudi Medeniyeti zihniyetinde metafizik alan dışlanmıştır. İnsan, hem beşerî hem de metafizik bir boyuta sahip olması hasebiyle yaşadığı dünyada hem somut hem de zihinsel değerlerle ilişkilendirilir. Örneğin ahlak, iyilik, güzellik, vicdan, niyet gibi kavramların belirleyici olduğu bir alandır. Bu bağlamda ahlak, uygulanabilir yönüyle beşeri olduğu kadar, temelindeki anlam ve değerlendirme özelliğiyle metafiziktir. Ancak iyilik, güzellik gibi ahlaki kavramlar dünyada somut bir karşılığa sahip değildir, sadece zihinsel bir karşılığı vardır. Bu nedenle, sonuçları öngörülemeden veya açık olmayan iyilik ve güzellik gibi metafizik kavramlar reddedilir veya anlamsız bulunur (Duralı, 2017:211).

İngiliz zihniyetinde duygu ve heyecanın titizlikle arkasına gizlendiği perde, akılcılıkla örtülmüştür. Bu yaklaşım, hayatın tüm yönlerinin akıl temelli düzenlenmesini ve medeni tavır için kaçınılmaz bir koşul olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Özellikle İngiliz kültürü ve sonrasında Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyeti, akıl temelli düzenlemeyi kurumsallaştırmıştır. Bu kurumsallaştırmayı başaranlar arasında, Roger Bacon ve Ockham'lı William'dan (1285-1347) başlayarak Charles Robert Darwin (1809-1882), William James (1842-1910) ve Bertrand Russell'a (1872-1970) kadar uzanan bir filozoflar dizisi bulunmaktadır. Bu geleneğin önemli figürlerinden biri de İsrail kökenli Karl Heinrich Marx'tır. Öne çıkan isimler arasında Hobbes, Locke ve Hume üçlüsü yer almaktadır (Duralı, 2016:141-142).

Yeni Çağ dindışı Avrupa medeniyetinin, özellikle de onun uzantısı olan Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetinin temel özelliği, şartları en temelden değiştirme arzusudur ve bu yeti onların rasyonel akılcı birey zihniyetine mahsustur. Durulı, akli önplana koyan Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyeti ve arka planda yer alan Emperyalizm zihniyetinin üç ana vatanının; Anayurt olarak İngiltere, yavru vatan olarak A.B.D. ve İslam dünyasının yüreğine hançermişçesine saplanmış siyonist İsrail (Durulı, 2016:159) olduğunu vurgulamaktadır. Dünya ve insanlık, değişen ölçülerde, bu üç ana ülke tarafından yönetilmekte ve kontrol edilmektedir. Her şey bu üç ülkeden ortaya çıkan değer yargıları ile zihniyetleri doğrultusunda ayarlanıp düzenlenmektedir. Bu medeniyetin uzun yıllardır insanlara din yayma hedefine ulaşmak için bu zihniyetlerini; önemli ülkelerin önemli okulları ve bunların mezunları aracılığı üzerinden akla durgunluk veren incelik ve kurnazlıkla reklamlar ve propagandalar yürütmüş ve arka planda adeta bu zihniyetleri yedirilmeye çalışılmış; neticesinde olağanüstü sonuçlar elde etmişlerdir. Konusu geçen medeniyete ve onunla ilişkili olan zihniyete karşı çıkmak düşüncesi bile bağışlanmaz bir günah sayılmıştır. Düzmece çağdaşlık kavramının arkasına saklanmış İngiliz-Yahudi ideolojisinin belirlediği yaşam tarzlarına uymadığınız veya karşı geldiğiniz takdirde hapse atılmanız bile, gerici, çağdışı, faşist gibi suçlamalarla dışlanır ve toplum içinde tecrit edilirsiniz. Zindanlarda çürütülmeseniz bile, beter edirsiniz. Yaşama dair davranış ve hareketlerine, temel düşüncelerine, hak ile hukuk tarzlarına ya da bunlardan birine aykırı düşüyorsanız, var olmamaya hüküm giyersiniz. Bu emirler doğrudan verilmez, ancak yoğun bir reklam ve propaganda bombardımanı şeklinde ifade edilirler. Yapılan bu reklam ve propagandalar sonucunda toplumun dinamik yapıları parçalanır, cinsiyet rolleri alt üst olur ve iletişim ağları yıkılır ve o toplumun direnme gücü minimum seviyelere düşer. Artık piyade saldırılarına bile ihtiyaç kalmamıştır, zira karşı cephele top ateşleriyle kolayca düşürülebilir hale gelmiştir. Sonuç olarak, insanlık ve dünya, İngiliz-Yahudi emperyalist medeniyetinin dikensiz bir gül bahçesine dönüştürülmüştür. Bu şekilde de çağdaş küreselleştirilen İngiliz-Yahudi medeniyetinin etkisi altındaki toplumlar ve bu toplumları oluşturan bireyler, kültürel kimliklerini kaybederek kişiliksiz kitleler haline gelmektedirler. Yaşanan bu kişiliksizleşme felaketiyle birlikte, gelir ve yaşam standartlarındaki dengesizlikler de başka bir trajediyi peşinden getirmektedir (Durulı, 2016:175-176).

İngiliz-Yahudi medeniyetinin “kimliksizleştirme ve kişisizleştirme” zihniyetinin benzerini Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye’sinde görmek mümkündür. İngiltere’den dini yayanlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun batı ve güney Anadolu, Kuzey Afrika, Lübnan ve Filistin sahillerine ayak

basmışlar, Anadolu ve Kafkasya'nın içlerine keşif gezileri düzenlemişlerdir. Bu keşif gezilerinin temel amacı, özellikle Protestan misyonerlik faaliyetlerini yürütmekle görevli okulların nerede ve hangi koşullarda açılabileceği konusunda bilgi toplamaktı. Bu emellerini gerçekleştirmek üzere özellikle Rum ve Ermeni kökenli bazı Hristiyan çocuklar, A.B.D. ve İngiltere'ye, zamanla Fransa ve Rusya'ya da götürülerek eğitilmiştir. İstanbul'dan Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada, misyonerlik amacına yönelik tam donanımlı eğitimcilerle donatılmış okullar hızla faaliyete geçmiştir. Buralarda öncelikle Rum, Ermeni, Nasturi, Süryani ve Kaldani gibi yerli Hristiyan çocuklar ile gençlere Protestan İngiliz-Amerikan fikirleri aşılanmıştır. Bu okullardan yetişen nesil, ebeveynlerinin inançlarına karşı gelmenin yanı sıra milliyetçi ve ayrılıkçı eylemlere de katılmıştır. Sonuç olarak hedefe ulaşılmış ve İngiliz-Yahudi medeniyeti ve emperyalizminin baş düşmanı olan İslam dünyası ile onun taşıyıcısı ve koruyucusu Osmanlı İmparatorluğu, parçalanmış veya parçalanacak hale getirilmiştir. Artık iş, ölümcül darbenin ne zaman vurulacağına dair belirsizliklerin olduğu bir noktaya getirilmiştir. Bu darbe sadece bedene değil, daha da önemlisi, ruha yönelik olmalıydı. Bir canlının maruz kaldığı darbe, ruhunu da sarsar. Ancak sarsılan ruh yeniden yapılandırılabilir. Ölüm ise, bir kimliğin dağılmasıdır (Duralı, 2016:161).

Tarihte öne çıkmış toplumların veya devletlerin yüce idealleri yıkılırsa, kimlikleri de parçalanır. Bu durumun en sağlam ve kesin çözümü, eğitim ve öğretim sisteminin temelden değiştirilmesidir. Bahis konusu hedefe yönelik olarak İngiliz ve Yahudi merkezler, Osmanlı topraklarının her yerinde Protestan misyonerlik esaslı okullar kurarken, aynı zamanda 19. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin seçkin askeri ve sivil kadrolarını yetiştirmekle görevli olan Mülkiye, Tıbbiye, Harbiye ve Mekteb-i Sultani gibi kurumlara yerli Yahudi çevreler tarafından kurulan ve liderliği yapılan Farmasonluk marifetiyle İslam karşıtlığı, Pozitivizm ve Milliyetçilik gibi fikirleri yerleştirmiştir. Söz konusu fikir ve düşüncelerle yetişenler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Türklüğünün kaderini belirleyebilecek konumlara yükselmiştir. Zamanla, bu kişilerin yönetimi altında Türklük, tarihi mirasıyla birlikte "İslam kızıl elması" olarak bilinen ideallerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Böylece, basit bir bedensel müdahaleden daha etkili bir çözüm yoluna başvurulmuştur: Kimlik ve kişilik, bozularak ve değiştirilerek etkisiz hale getirilmiştir (Duralı, 2016:162).

Duralı'ya göre dil, bir toplumun ortak duygu ve düşüncelerinin en açık ve özlü ifadesidir. Bir toplumun ortak duygu ve düşünceleri bozmak istenildiğinde, ya anadilin işlevlerinin etkisiz hale getirilmesi ya da ortadan kaldırılması gerekir. Böylece genel inanç duygusu, yaşam tarzı ve düşünce

sistemi bir iki nesil içinde kaybolup gidecektir. Dilin yok olması demek, kendine özgü bir düşüncenin, bir zihniyetin de ortadan kalkması (Duralı, 2013:24) demektir. Felsefleşmiş bir kültür veya medeniyet içinde bulunan bir toplum, olağanüstü değişimlerin ve bilinmezliklerin pençesinde sıkışıp kaldığında, kavramlar arasındaki net sınırlar kaybolur ve anlamlar birbirine karışır. Bu durumda, insanların temel ihtiyaçlarının yanı sıra kültürel gelişmeleri ifade eden iletişim de zayıflar veya bozulur. İletişim zayıfladığında, toplum krize girer (Duralı, 2016:23-24).

Duralı, Fransız İhtilâl'inin bir ürünü, Müslümanlık karşıtı olan "Pozitivcilik" kavramının 1840'lı yıllardan itibaren ülkemize geldiğini, benzer şekilde Prusya Almanya'sından 1890'larda eğitimci sıfatıyla getirilen subaylar eliyle "kavmî milliyetçilik" kavramının Harbiye aracılığıyla ülkemize sokulduğunu belirtmiştir. Kavmî Milliyetçilik, Kuzey batı Avrupa'da Germen dillerini konuşan toplumlar ile İsrail kavminin kendilerine ait tarihi, coğrafi, iktisadi ile milli şartlarının verisidir. Kavmî Milliyetçiliğin ideolojileştirilmiş iki ucu Milli Toplumculuk ve Siyonizm'dir (Duralı, 2016:165) Ona göre kavmî milliyetçilik bir yana, 'kavimlilik' mefhumu bile, tarihî millî zihniyetimizin sisli puslu en ücra köşelerinde yer almazken, 1910'lara gelindiğinde şiddetli ve hiddetli bir şekilde beden ile nefisleri baştan aşağıya kadar kapladığını öne sürmüştür. Bunun örneğini görmek için yalnızca *Jön Türk* ile *İttihât-Terakkî* nesli ile haleflerinin diline bakmanın yeterli olacağını düşünmektedir. Kan, toprak, demir gibi aşiret hayatının kalıntılarından sayılan ve Millî toplumculuğa da mâl olmuş sözcüklerin yukarıda bahsi geçen neslin diline pelesenk olduğundan (Duralı, 2017:347) söz etmektedir.

Duralı, Fransız İhtilâl'i'nin ideolojisiyle benimsediği Laikliği; Cumhuriyet Türkiye'si'nin İngiliz-Yahudi medeniyetinin etkisi ve baskısıyla çağdaşçılık (modernizm) anlayışıyla birlikte Türklüğü İslamsızlaştırma çabalarını ön plana çıkardığını (Duralı, 2016:98) belirtmektedir. Türkçenin İslamsızlaştırılması süreci, yazı devrimi ile başlatılmış, çağlar boyunca titizlikle işlenmiş, estetik değerler ve zengin tasarımlarla dolu olan yerleşik sözlerin, ifadelerin ve terimlerin, içeriksiz, sahte veya uydurma olanlarla değiştirilmesiyle doğasından sapmış bir dilin 'üretimi' ile sonuçlandı. Nihai hedef, Türkçenin tamamen tasfiye edilip İngiliz-Yahudi medeniyetinin temel iletişim aracı olan İngilizceye yerini bırakmasıdır (Duralı, 2016:23).

Bugün dünyayı ve insanlığı saran büyük sorunların çözümü için gerekli olan yeni bir medeniyet biçiminin oluşturulması, zihinsel ve maddî açıdan mümkün müdür? Duralı, Batı medeniyetlerine alternatif oluşturabilecek yeni bir medeniyet biçimini ortaya çıkarmanın zihnî ve maddî zeminini; vahye ve tebliğ dayalı İslam'ın esaslarından esinlenmiş maneviyatçı ve

bütün insanlığı kapsayan toplumcu, paylaşımcı, dayanışmacı âdil düzende (Duralı, 2016:189) aramaktadır. Çünkü bahsi geçen ideoloji ve emperyalist odaklı medeniyet, İslam'ı kendine tek rakip ve tehlike olarak görmüştür. Tebliğ ile ideoloji birbirine zıttır. Ona göre, ideolojinin İslamîleştirilmemesi; İslam'ın da ideolojileştirilmemesi gerekir (Duralı, 2016:187). İslam aynı zamanda başkaldırma hareketidir. Çağımızın küreselleştirilmiş İngiliz-Yahudi medeniyetinin en fazla korkup kaçtığı olay “başkaldıran insan” profilidir. Haksızlığa, zulme, adaletsizliğe, görevi kötüye kullanmaya, tabiata zarar vermeye, sömürüye, sömürgecilığe, emperyalizme, ırkçılığa ve kavimciliğe başkaldırmadır. Batı medeniyetinin İslam düşmanlığının sebep-i hikmeti budur (Duralı, 2016:190). Duralı, klasik haliyle çökmüş İslam medeniyetinin yeniden inşasının gerektiği ve bu sürecin gerçekleşmesi için tek belirleyici medeniyet olan İngiliz-Yahudi medeniyetinin şablonuna uygun bir şekilde; İslam medeniyetinin klasik zengin bilgi birikiminden faydalanılarak yapılabileceğini düşünmektedir (Duralı, 2016:22). İslam medeniyetinin en önemli amacı, yaratılış gayesini bilen, kendi ektiğini biçen, bunları kendisi gibi olanlarla paylaşan güvenilir, emekçi, hayırlı ödev insanının yetişmesini sağlamaktır. Bu medeniyette üstünlük takvadadır ve her insan Allah'ın kuludur, kimse aşırılığa kaçmaz, herkes vasat yoldan gider. Aşırı uç olan sefihlik ve sefilliğe fırsat verilmez (Duralı, 2016:185) Duralı, insanlığı sefillik ve sefihlikten kurtaracak olan kadroların, ancak eğitim-öğretim yoluyla kurulabileceğini söyler. Bu kurtarıcı zihinsel mücadele sürecinin başını çekmeye en yetkin kişilerin ise, İslam dünyasında Batı Avrupa medeniyetinin işleyişini ve zihniyetini en yakından deneyimlemiş olan, aynı zamanda Müslümanlığa yeniden dönme çabası içinde olan bazı Türk düşünürler ve araştırmacılar (Duralı, 2016:189) olmasını arzu etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma ile Duralı'nın Batı medeniyetine ilişkin düşüncelerini ortaya koymaya çalıştık. Çalışmadan hareketle medeniyet çalışmalarıyla bilinen düşünürün kendine özgü bir düşünce şekli ve yaklaşım tarzı olduğu sonucuna varabiliriz. Onun medeniyet düşüncesinde üzerinde durduğu ve dikkat çektiği konu, Batı medeniyet sisteminin ardındaki zihniyet yapısı olduğu sonuca varılabilir. Ona Batı medeniyeti, hâkim zihniyet ve yaşam tarzını ifade ettiği söylenebilir.

Duralı'nın Batı algısı, küresel özelliklere sahip Batı medeniyetleri camiasının farklı dönemlerde farklı şekilde karşımıza çıkıyor olmasıdır. Var olan medeniyetler birdenbire oluşmamış; arka zeminde planlamalar yapılarak çağdaş, küresel hale getirilmiştir. Dinden kültürel yapıya, kültürel yapıdan hukuka, eğitime, örgütlenmeye, teşkilatlanmaya, devletleşmeye ve oradan

da dünyaya doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiş ve düşünce sistem ve zihniyetlerini belirginleştirmişlerdir. Sonuç olarak bazı kavram ve isimler adı altında zihniyetlerini başka devletlere benimsetmişler ve farklı unsurları barındıran felsefi sistemlerini temellendirmişlerdir.

Duralı'nın zihniyet meselesini; coğrafya, din, dil, kültür, kimlik, insan, hayat, yaşam tarzı gibi birçok kavram perspektifinde analiz ettiği görülmektedir. Bu sonuca göre Batı medeniyetinin zihniyet bağlamında birçok sosyal, kültürel, toplumsal, siyasal ve ekonomik gibi kurum ve kuruluşları kitleleri etkilediği ve bunları belli bir değişim ve dönüşüm içerisine de sürükleyerek kendi ideolojisini benimsettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bunu yaparken de bu zihniyetin beslendiği, üretildiği ve düzenlendiği ülkelerin İngiltere, A.B.D ve İsrail olduğu, faaliyet alanlarının başında da bilim ve eğitim geldiği görülmüştür. Yapılan bu faaliyetler, Batı medeniyetinin zihinsel yapılanmasını açıkça gözler önüne sermektedir.

Duralı, Batı medeniyetinin zihniyet temelinde oluşturduğu zarardan her daim yakınmıştır. Çünkü, bu medeniyet; zihniyet temelinde hüküm sürdükleri topraklarda o bölgenin toplumlarını, dil, din, kültür, ahlak, değer, ekonomi, eğitim gibi konularda kişiliksizleştirmiş ve aynı zamanda kimiksizleştirmiştir. Sömürdüğü ve hüküm sürdüğü toplum ve milletlerin zihinsel dünyalarını, kendi emelleri doğrultusunda etkisi altına alarak yeniden şekillendirmiştir. Toplumların zihinsel dünyalarını o kadar etkilemişlerdir ki; kişilerin günlük konuşmalarından kıyafet tercihlerine, estetik anlayışlarından bilime kadar birçok unsuru Batı normlarına göre yeniden yapılandırmıştır. Farklı olarak o toplulukları tekipleştirerek insanı beşer seviyesine indirmiştir. Ayrıca farklılıklara yer verilmemiş, din, değer ve maneviyat reddedilmiş, insanlar yalnızlaştırılarak tüketime sevk edilmiş ve sömürgeci, emperyalizm, siyonist zihniyeti ortaya çıkarılmıştır.

Duralı'nın küreselleştirilen, emperyalist, sömürgeci, bozguncu, çıkarıcı Batı medeniyetine ve zihniyetine karşı başkaldırdığı görülmektedir. Bu misyonunu bahsi geçen medeniyetin bütün emellerini açığa çıkarıp korkusuzca eleştirerek o medeniyete karşı alternatif medeniyet sisteminin temellerini attığı gözükmektedir.

Duralı, Batı medeniyetine karşı yeni bir medeniyet modelinin olabileceğini; öncelikle yeni ve özgün bir felsefe-bilim sisteminin oluşturulması gerektiğini, ardından temeline Klasik Türk-İslam medeniyetinin dayanaklarının konulmasını savunmuştur. Savunduğu modeli icra edeceklerin evrensel ahlak düzenine sahip "İnsan-şümul Toplumcu-Paylaşımçı-Dayanımcı" Türk bilginleri olmasını arzu etmektedir.

Yapılan hareket, takınılan tutum, edinilen belirli fikir ve düşüncelerin arka planında bir hedef, bir ideoloji bir zihniyet yattığı ve oluşan bu zihniyetin ne kadar tahrip edici olduğu tartışmasız bir gerçektir. Duralı da bu noktaya dikkat çekerek bir iddiada bulunmuştur: *“Yeniçağ dindışı Batı Avrupa ile küreselleştirilen Çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetlerinin ortaya çıkardığı bozuk dünya görüşü ve zihniyet; tarih boyunca ilk defa, dünyayı şirinden, doğayı saflığından ve insanı masumiyetinden tamamen yoksun hale getirmiştir.”* (Duralı, 2016:178).

Kaynakça

- Aydın, M. *Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitabevi, 2004.
- Baykara, T. *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve On dokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*. İzmir: Akademi Kitabevi Yayınları, 1992.
- Bouthoul, Gaston. *Zihniyetler: Kişi ve Toplum Açısından Zihniyet Yapılarına Dair Psiko-Sosyal Bir İnceleme*. çev: S. Evrim. İstanbul: Varlık Yayınları, 1975.
- Çelikel, M. N. "Türkiye'deki Tartışmalar Bağlamında Teoman Duralı'nın Medeniyet Anlayışının Yeri" Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne, 2021.
- Duralı, Ş. Teoman. *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı-Gelişimi-Konumu*. İstanbul: Dergâh Yay, 2016.
- Duralı, Ş. Teoman. *Kutadgubilig Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Duralı, Ş. Teoman. *Sorun Nedir? Felsefe Bilimin Düşünce Biçimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Erkal, Mustafa. *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1984.
- Eröz, M. *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. İstanbul: Ötügen Yayıncılık, 2014.
- Gökarp, Z. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Meb Yayınları, 1990.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 1995.
- Kafesoğlu, İ. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Küçük, H. *Mukayeseli İslam ve Batı Felsefesinde Sistematik Problemler*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974.
- Ülgener, S. F. *Zihniyet Aydınlar ve İzem'ler- Denemeler ve Araştırmalar*. İstanbul: Mayaş Yayınları, 1983.
- Üregen, Abdülkerim. "Medeniyet Kavramı Etrafında Yeni Tartışmalar: 'Medeniyetler Çatışması mı?'" *Istanbul Journal of Sociological Studies* 25 (Eylül 2011), 39-57. Erişim 2 Ocak 2024.
- Yıldırım, Zeynep. "Şaban Teoman Duralı'nın Medeniyet Tasavvuru." Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2021.

Bütçeden Kamu İktisadi Teşebbüslerine Yapılan Transferlerin Kamu İşletmeleri Raporu Üzerinden Değerlendirilmesi

Sami Buhur¹

Özet

Kamu işletmelerinin önemli bir kısmının süreç içerisinde zarar etmesi bu kuruluşlara yönelik özelleştirme fikrini de yaygınlaştırmıştır. Zarar eden işletmelerin sürekli olarak bütçe kaynaklarından finanse edilmesi, eleştirilerin odağında yer almaktadır. Gerek görev zararları gerekse iyi yönetilmemeleri gibi sebeplerle her yıl bütçe kaynaklarının bir kısmı bu kuruluşlara transfer edilmektedir. Bu çalışma, Kamu İktisadi Teşebbüsleri ile Hazinesinin karşılıklı transferlerini ele almaktadır. Ayrıca Kamu İktisadi Teşebbüslerinin kuruluş gerekçeleri, faaliyet alanları, özelleştirme olgusu, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin ekonomi içerisindeki payı, yapılan yatırımlar, yarattığı katma değer, kar – zarar ve istihdam durumu ortaya konulmaktadır. Çalışma, Sayıştay ve Hazine ve Maliye Bakanlığının Kamu İşletmeleri Raporu esas alınarak oluşturulmuştur. Çalışmada, bütçeden yapılan transferlerin, Kamu İktisadi Teşebbüslerinden bütçeye yapılan transferlerden oldukça fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar bazı kamu işletmeleri faaliyet karı elde etse de önemli bir kısmı dönemi zarar ile kapatmaktadır. Bu durum, hazinenin yıllarca Kamu İktisadi Teşebbüslerini fonladığı eleştirilerini doğrular niteliktedir. Buna karşılık Kamu İktisadi Teşebbüslerinin kuruluş gerekçelerini öne sürenler ise Kamu İktisadi Teşebbüslerinin zarar etmesini ve bütçeden finanse edilmesini olağan bir durum olarak yorumlamaktadırlar.

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde devletin görev ve yetkileri sürekli artış eğilimindedir. Sanayi Devrimi, nüfusun artması, insan ihtiyaçlarının çeşitlenmesi, kentleşmenin yaygınlaşması, savaşlar, vs. faktörler, süreç

1 Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İİBE, Maliye Teorisi ABD, buhursami@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3782-2388.

içerisinde kamu kesiminin ve devletin ekonomideki yerinin büyümesine neden olmuştur.

Yirminci yüzyıl boyunca, kamu harcamalarının ve bütçe açıklarının artması bunun yanında, iktisadi kalkınma, istikrarı sağlama, gelir dağılımını düzenleme gibi makro ekonomik sorunların çözümünde devlete önemli görevler yüklemiştir. Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) veya kısaca kamu işletmeleri bu sorunların çözümünde veya piyasayı düzenlemede temel bir enstrüman olarak kullanılmıştır (Çelebi, 2013: 111; Buhur, 2011:3). Bahsi geçen bu amaçlara ulaşmada KİT'ler birer araç olarak kullanılsa da zamanla ya amaçlarının dışında faaliyet yürütmüşler ya da bu amaçlara ulaşamamışlardır.

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde sermaye birikiminin yetersiz oluşu, tasarrufların istenilen düzeyde olmaması, temel mal ve hizmetlerin üretiminin yetersiz olması nedeniyle kamu iktisadi teşebbüsleri bu eksiklikleri gidermede önemli bir araç haline gelmiştir. Ancak zamanla ilgili piyasalarda tekel veya doğal tekel konumuna gelmişlerdir (Ersen, 1997: 4-7; Buhur, 2011:4).

Kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesine yönelik ortaya atılan gerekçeler arasında; mali açıkları nedeniyle bütçeden sürekli transfer yapılması, siyasetçiler için birer arpalık olarak kullanılması, işe alımlarda liyakatten uzak olması, verimlilikten uzak olması, teknolojik gelişmeleri takip edememesi gibi nedenler sıralanmaktadır (Çapan, 2006: 88-96; Buhur, 2011:4). Bu ve benzeri sebeplerden dolayı 20. yüzyılın özellikle son çeyreğinde KİT'lere yönelik yoğun bir özelleştirme programı uygulanmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kamu iktisadi teşebbüsleri ile ilgili birçok tanımlama yapılmaktadır. En bilinen tanımıyla; sermayesinin veya mal varlığının tamamı veya yarısından fazlası devlete ait olan, devletin temel mal ve hizmetleri sosyal fayda sağlamak amacıyla ürettiği kuruluşların genel adıdır (Altunbağ, Türkoğlu, 2015: 33; Buhur, 2011:4). Bu tanımdan hareket edilerek, KİT'lerin piyasaya yönelik özel veya bölünebilir mal ve hizmet ürettiği ve pazarladığı sonucuna varılabilir (Korkut, 2007:6).

2016 yılında yayınlanan Avrupa Birliği 2006/111/EC Sayılı Şeffaflık Direktifine göre kamu işletmeleri şu şekilde tanımlanmaktadır: ödenmiş sermayesinin yarısından fazlası merkezi veya mahalli idarelere ait olan, oy hakkının yarısından fazlası devletin elinde olan, bunun yanında yönetim veya denetim kurulu üyelerinin yarısından fazlasının atama hakkı kamuda olan işletmelerdir (AB Bakanlığı, 2019, Hazine ve Maliye Bakanlığı,2024).

Dolayısıyla yukarıdaki tanımlamadan hareket edilerek, Türkiye’de sermayesinin yarısından fazlası Hazine ve Maliye Bakanlığına (HMB) veya Özelleştirme İdaresi Başkanlığına (ÖİB) ait olan kamu işletmeleri dışında, il özel idareleri, büyükşehir belediyeleri ve belediyelere ait olan şirketler ile sermayesinin yarısından fazlası kamuya ait olmadığı halde imtiyazlı hisseler veya düzenlemeler yoluyla oy hakkının yarından fazlası kamu kontrolünde olan ya da yönetim veya denetim kurulu üyelerinin yarısından fazlasının kamu tarafından atandığı işletmeler de kamu işletmesi olarak nitelendirilebilir (Çetinkaya, 2021: 8-10; Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

Türkiye’de 1980 sonrasındaki dönemde ekonomik istikrar tedbirleri ile KİT politikalarında köklü değişiklikler yapılmıştır. 1985-1989 yıllarında uygulanan 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda, kamu iktisadi teşebbüslerinin kârlı ve verimli çalışmalarının temel alınması gerektiği, idari ve mali açılardan bağımsız çalışabilmelerini sağlayacak yasal mevzuatın yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Sayıştay, 2024; Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022). Bu tarihlerden itibaren KİT’lerin özelleştirilmesi ile ilgili yoğun bir program başlatılmıştır.

KİT’ler ürettikleri mal ve hizmetlerin fiyatlarını serbestçe belirleyebilmektedirler (Akalin, 1986:449). KİT’lerin yatırım ve finansman programları ilgili bakanlığın incelemesinden geçtikten sonra Hazine ve Maliye Bakanlığına gönderilir. KİT’lerin işletme bütçeleri yıllık yatırım ve finansman programları dikkate alınarak hazırlanır ve her yıl yönetim kurulunca onaylanır.

Bütçeden KİT’lere yapılan ödemeler transfer harcamaları kapsamında değerlendirilmektedir. Brochier ve Tabatoni (1959) transfer harcamalarını şu şekilde tanımlamaktadır: milli gelirden bir değişiklik yaratmayan, sadece satın alma gücünü bireyler ve sosyal gruplar arasında el değiştirmesine neden olan harcamalara transfer harcamaları denilir. Örneğin, tarım sübvansiyonları, borç faizi ödemeleri, emekli maaşları, öğrenci bursları, hazine yardımları, yoksullara yapılan gıda, yakacak yardımları gibi harcamalardır. Devlet kurumlarının açıklarının kapatılması amacıyla genel bütçeden diğer idarelere (özel bütçeli idarelere, mahalli idarelere, KİT’lere) yapılan transferlere ise mali transferler denilir (Ceylan, 2020: 67-76).

Ayyıldız (2015) tarihli çalışmasında, konsolide bütçeden kamu iktisadi teşebbüslerine yapılan transferleri 1995-2004 dönem aralığında incelemiş, görev zararı adı altında bütçeden yapılan ödemelerin KİT’lerin kuruluş amaçları, günümüz koşullarındaki gereklilikleri, yarattığı sosyal fayda vs. göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Arslantürk (2018) tarihli çalışmasında, KİT hesapları ile merkezi yönetim bütçesi arasındaki ilişkilerdeki temel etkiyi ortaya koymaya çalışmış, 2010-2014 dönemindeki 5 yıllık süreçte inceleme yapmış, bütçe transferleri ile KİT faaliyetlerinin karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu iddia etmiştir.

2. KİT'LERİN EKONOMİ İÇERİSİNDEKİ YERİ

KİT'lere yönelik özelleştirme uygulamaları ve KİT'lere yönelik yapılan yatırımların azalma eğiliminde olması, Türkiye'de KİT'lerin ekonomi içerisindeki payını ve rolünü yıllar içerisinde önemli ölçüde düşürmüştür.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'de KİT'lerin GSMH içindeki yeri yıllar itibariyle gösterilmektedir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere KİT'lerin GSMH içerisindeki payı yıllar itibariyle düşme eğilimindedir. Bunda etkili olan en önemli faktör, KİT'lere yönelik özelleştirme uygulamalarıdır. Bunun yanında enflasyonla mücadele kapsamında KİT'lerin ürettiği mallara zam yapılmaması da etkili olmuştur.

Tablo 1: Türkiye'de KİT'lerin GSMH İçindeki Yeri

	GSMH Payı (%)
1980 – 1984	11
1984 – 1998	15
1989 – 1993	10
1994 – 1998	12
2000 – 2005	11
2009	3
2012	2
2015	2
2016 ve Sonraki Yıllar	2

Kaynak: Sayıştay ve HMB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

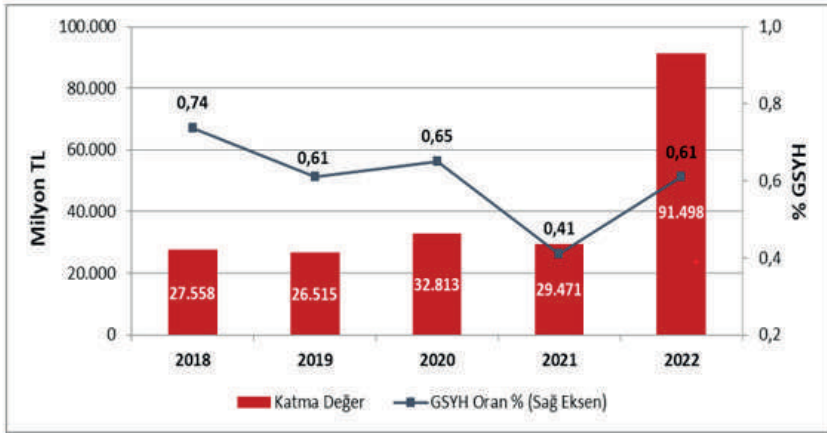
KİT'lere yönelik yatırım harcamalarının yıllar itibariyle değişimi aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Yapılan yatırımların GSMH içerisindeki payı yıllar itibariyle düşme eğilimindedir. Buradan anlaşılacağı üzere KİT'lere yönelik olarak yeterince yatırım yapılmamıştır.

Tablo 2: Yıllar İtibariyle KİT'lerin Yatırım Harcamaları

Yıllar	Toplam Yatırımlar İçerisinde KİT Payı (%)
1980	37
1998	7
2001	13
2005	4
2006	2
2009	2
2022	0,73

Kaynak: Sayıştay ve HMB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

KİT'lerin ülke ekonomisi için yarattığı katma değere bakıldığında aşağıdaki durum ortaya çıkmaktadır. Katma değer, dönem kâr/zararından faiz, karşılık, kur farkı, amortisman ve istihdam giderlerinin ayıklanması ile bulunur.

Grafik 1: KİT'lerin Yarattığı Katma Değer

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Üretim açısından bakıldığında madencilikle ve özellikle ham petrol, taş kömürü, bakır ve bor minerallerinin üretimini uzun yıllar KİT'ler aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Ancak günümüzde KİT'ler demir, bakır, krom ve boksit üretiminden tamamen çekilmiştir.

Sektörler ve üretim alanları açısından bakıldığında, et, süt, çay, şeker, yağ, dokuma, kundura gibi alanlarda KİT'lerin payı ya tamamen sona ermiş ya da önemli ölçüde azalmıştır. Bunda etkili olan faktörler arasında

KİT'lere gereken yatırımın yapılmaması ve bunun sonucunda özelleştirme politikalarının yaygınlaşmasıdır.

TZDK ve TUMOSAN'ın özelleştirilmesi ile Türkiye'de traktör üreten KİT kalmamıştır. Yine TEKELE'nin özelleştirilmesi ile devletin tütün ve alkol piyasasındaki yeri sifıra inmiştir. Benzer durum şeker üretiminde de yaşanmıştır. 25 adet şeker fabrikasının on tanesi özelleştirilmiş, kalan bir kısmı özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bunun sonucunda devletin şeker piyasasındaki etkisi azalmıştır (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2024).

Hava yolu işletmeciliğinde devletin THY'deki payı 2003 yılında %64,7 iken, 2006 yılında üçüncü kez halka arz edilmesiyle devletin payı % 49,12'ye düşmüş ve bu pay kurulan Türkiye Varlık Fonuna devredilerek THY'nin KİT statüsü sona erdirilmiştir (Çetinkaya, 2021: 215-223).

Elektrik üretiminde EÜAŞ'nin payı 2021 yılı itibarıyla %38'e kadar düşmüştür. Çay üretiminde ÇAYKUR'un payı yüzde elli seviyesine kadar gerilemiştir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

İstihdam açısından değerlendirildiğinde KİT'lerde istihdam edilen insanlar sayesinde ülkedeki toplam işsizlik rakamlarının düşmesinde etkili olmuştur. 1980 yılında KİT'lerin toplam istihdam içerisindeki payı diğer bir ifade ile çalışanların % 4'ü KİT'lerde çalışırken, ilerleyen yıllarda bu oran % 1 seviyelerine kadar azalmıştır (Çetinkaya, 2021: 209-212).

KİT'lerde siyasetçilerin önemli ölçüde etkili olması, bu alanları arpalık olarak kullanmaları gizli işsizliğin artmasına neden olmuştur. Diğer taraftan KİT'lerde çalışanlar özel sektöre göre yüksek ücretle çalıştırılmıştır. Bu durum sözleşmeli personele geçmesi ile birlikte azalmıştır.

2001 yılında KİT'lerde ortalama 165.359 kişi istihdam edilmekte iken, bu rakam 2022 yılı sonu itibarıyla 94.556 sayısına kadar inmiştir. Bunun 45 bini memur ve sözleşmeli, geri kalanı işçidir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024). Bu sayının düşmesinde en önemli faktör KİT'lerin önemli ölçüde satılması, tasfiye edilmesi veya devredilmesidir.

3. BÜTÇEDEN KİT'LERE YAPILAN TRANSFERLER / KİT'LERDEN BÜTÇEYE YAPILAN TRANSFERLER

Öncelikle KİT'lerin sermayedarı hazinedir. Diğer bir ifade ile kuruluş sermayesi hazine tarafından oluşturulmaktadır. Dolayısıyla KİT'lerin sermaye ve finansman ihtiyacı hazine tarafından karşılanmaktadır. Diğer taraftan KİT'lerden de hazineye belli aktarımlar yapılmaktadır.²

2 HMB'nin kamu sermayeli kuruluş ve işletmeler ile ilgili görevleri Kamu Sermayeli Kuruluş ve İşletmeler Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

3. 1. Bütçeden KİT'lere Yapılan Aktarımlar

3.1.1. Sermaye Ödemeleri (Nakit Aktarımlar) Bütçeden KİT'lere yapılan transferlerin en önemli kalemlerinden birisi sermaye transferidir. Bütçe dönemi veya mali başlamadan önce, bütçe kanunlarında KİT'lere yapılacak olan sermaye transferi ödenekleri belirlenmekte ve bu ödemeler merkezi yönetim bütçesinden nakden yapılmaktadır. 2022 yılında, TCDD'ye 31,2 milyar TL, BOTAŞ'a 160,4 milyar TL, EÜAŞ'a 15,4 milyar TL sermaye transferi yapılmıştır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

3.1.2. Vergi İadeleri. İhracatı teşvik etmek için mal ihraç eden kuruluşlara KDV gibi bazı vergiler iade edilmektedir (Çetinkaya, 2021: 85).

3.1.3. Sübvansiyonlar. Ziraat Bankası, Halkbank, Tarım Kredi Kooperatifleri gibi kuruluşlar esnafa ve çiftçiye düşük faizli kredi kullanırlar. Piyasa faiz oranlarının altında faiz uyguladıkları için ortada bir gelir kaybı veya görev zararı oluşmaktadır (Çaşkurlu, 2002: 3-14). Bu gelir kaybı Hazine tarafından aylık olarak karşılanmaktadır.

Görevlendirme bedeli, KİT'lere verilen görevler çerçevesinde yürütülen uygulamalar sonucunda varsa mahrum kalınan kâr dâhil katlanılan maliyet ile satış hasılatı arasındaki olumsuz fark olarak tanımlanmaktadır. Görevlendirme bedeli, iki şekilde ortaya çıkmaktadır: (Çetinkaya, 2021: 85). Birincisi, KİT'ler tarafından üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarını günümüzde Cumhurbaşkanı belirlemektedir. Belirlenen fiyat piyasa fiyatının altında ise ortaya bir görev zararı çıkmaktadır. İkincisi, KİT'lere Cumhurbaşkanı tarafından faaliyet konularıyla ilgili görev verilmesi sonucunda bir görev zararı ortaya çıkabilmektedir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

3.2. KİT'lerden Bütçeye Yapılan Aktarımlar

3.2.1. Vergi ödemeleri. KİT'ler ticaret kanununa tabi oldukları için aynı zamanda vergi mükellefidirler. Dolayısıyla bütün ticaret şirketlerinin ödediği gelir ve kurumlar vergisi, MTV, Emlak vergisi, KDV gibi vergileri hazineye öderler.

3.2.2. Kar Payı (Temettü) Ödemeleri. Faaliyetleri sonucu yılı kar ile kapatan KİT'ler hazineye kar payı (temettü) ödemesi yaparlar.

3.2.3. Hasılat Payı Ödemeleri. Bazı KİT'ler yıllık gayrisafi hasılatlarının belli oranlarını hazineye öderler. Örneğin, DHMİ hasılatının % 142'ünü, Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü hasılatının % 10'unu hazineye öderler (Sayıştay, 2024).

Aşağıdaki tabloda, bütçeden KİT'lere yapılan transferler ve KİT'lerden bütçeye yapılan transferler yer almaktadır. 2022 yılı sonunda bütçeden KİT'lere yapılan transferlerin toplamı 245 milyar TL civarında iken, aynı yıl KİT'lerden bütçeye yapılan transferler ise sadece 27 milyar TL civarında gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile bütçeden KİT'lere yapılan transferler, KİT'lerin yaptığı ödemelerin yaklaşık on katı büyüklüğündedir. Önceli yıllarda da benzer bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

Tablo 3: KİT – Hazine İlişkisinin Mali Durumu (milyon TL)

	2020	2021	2022	Fark	% Değişim 2022-2021
Bütçeden KİT'lere Transferler					
Sermaye Ödemeleri	15.410,9	39.260,2	225.512,6	186.252,4	474,4
Görevlendirme Bedeli Ödemeleri	2.094,6	23.835,8	19.522,6	-4.313,2	-18,1
Toplam	17.505,5	63.096,0	245.035,2	181.939,2	288,4
KİT'lerden Bütçeye Ödemeler					
Temettü Ödemeleri	1.879,4	3.027,3	5.482,5	2.455,2	81,1
Hasılat Payı Ödemeleri	1.024,6	847,7	1.713,5	865,8	102,1
Finansman Fazlası	0,0	0,0	16.300,0	16.300,00	-
Vergi(*)	2.589,2	2.564,6	3.512,7	948,1	37,0
Toplam	5.493,3	6.439,6	27.008,7	20.569,1	319,4
KİT - Hazine Mahsup Tutarları(**)					
Görevlendirme Bedellerine	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ödenmemiş Sermayelerine	3.069,9	28.901,5	0,0	-28.901,5	-100,0
Toplam	3.069,9	28.901,5	0,0	-28.901,5	-100,0

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Bu durum hazinenin KİT'leri sürekli fonladığı sonucunu ortaya koymaktadır. KİT'lere yönelik özelleştirmeyi savunanların temel gerekçelerinden birisi de KİT'lerin her yıl zarar ettiği ve bu zararın hazineden karşılandığı yönündedir.

Aşağıdaki tabloda, belli başlı kamu işletmelerinin yıllık kar / zarar durumları yer almaktadır. Dönem kâr/zarar tutarları incelendiğinde; 2022 yılında en yüksek kârlılığa ETİ Madenin ulaştığı, bu kuruluşu sırasıyla TPAO, KEGM ve TKİ'nin takip ettiği görülmektedir. 2022 yılında en yüksek dönem zararı ise TEİAŞ'ta kaydedilmiştir. Bu kuruluştan sonra ise sırasıyla TCDD, TCDD Taşımacılık A.Ş. ve TTK gelmektedir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

Toplam kar / zarar durumuna bakıldığında istikrarlı bir seyir izlemediği görülmektedir. 2020 yılında bütün kuruluşların toplam karlılığı 3,3 milyar TL iken, 2021 yılında 20,8 milyar TL zarar ve 2022 yılında 11,5 milyar TL

kar elde ettiği ortaya çıkmaktadır. 2021 yılında BOTAŞ'ın yüksek oranda zarar etmesi toplam zararın büyük çıkmasında etkili olmuştur.

Tablo 4: KİT'lerin Dönem Kar / Zararı

Kuruluş	(Cari Fiyatlarla, Milyon TL)			% Değişim 2022-2021
	2020	2021	2022	
BOTAŞ	-26,8	-17.911,8	-1,8	100,0
ÇAYKUR	-547,2	-503,8	60,3	112,0
DHMİ	-2.076,8	-630,5	-131,5	79,1
DMO	322,6	1.011,5	1.361,1	34,6
ESK	-223,0	-521,0	-706,5	-35,6
ETİ MADEN	2.737,1	5.885,5	12.345,4	109,8
EÜAŞ	171,9	-7.644,5	1.956,7	125,6
KEGM	1.244,8	1.909,5	4.238,5	122,0
MKE A.Ş.	925,8	-	-	-
TCDD TAŞIMACILIK A.Ş.	-1.333,2	-1.641,2	-2.511,4	-53,0
TCDD	-3.866,4	-4.034,2	-6.386,1	-58,3
TEDAŞ	-357,5	-106,0	56,9	153,7
TEİAŞ	5.975,5	4.959,9	-9.479,0	-291,1
TEMSAN	5,6	6,3	9,8	55,6
TİGEM	76,8	132,2	798,7	504,2
TKİ	2,9	322,4	2.344,5	627,2
TMO	61,6	102,1	384,2	276,3
TPAO	1.704,9	1.602,8	7.766,0	384,5
TŞFAŞ	-	-2.143,2	1.168,9	154,5
TTK	-1.298,4	-1.425,1	-1.988,1	-39,5
TÜRASAŞ	-109,7	-191,8	299,7	256,3
KİT SİSTEMİ TOPLAMI	3.390,4	-20.821,0	11.586,3	155,6

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Bilindiği üzere, Hazine Yardımları ve Görev Zararları Genel Yönetim Bütçesi İçerisinde Cari Transferler başlığı altında gösterilmektedir. Aşağıdaki tabloda Görev Zararları ve Hazine Yardımlarının bütçe içerisindeki payları gösterilmektedir. Tabloya bakıldığında Görev Zararlarının gerek Cari Transferler gerekse genel bütçe içerisindeki payı önemsiz bir yere sahipken; Hazine Yardımlarının payı ise oldukça yüksektir. 2023 yılında Hazine Yardımlarının Cari Transferlerin yaklaşık yarısını oluşturduğu görülmektedir. Benzer durum önceki yıllar için de geçerlidir.

Tablo 5: Görev Zararı ve Hazine Yardımlarının Bütçe İçerisindeki Payı (Milyon TL)

	2023	2022	2021	2020
Genel Bütçe Harcamaları	6.497.205	2.888.034	1.576.863	1.183.163
Cari Transferler	2.586.383	1.225.331	676.968	538.556
Görev Zararları	261.570	45.064	34.015	11.006
Hazine Yardımları	1.325.657	594.185	370.915	329.436

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

SONUÇ

Devletin iktisadi işletmeleri sermaye birikimini sağlama, yatırımları finanse etme, kalkınma ve büyümeyi sağlama, gelir dağılımında adaleti sağlama, iktisadi istikrarı sağlama gibi önemli amaçlar için kurulmuş olsalar da süreç içerisinde bazı kamu işletmeleri bu belirtilen amaçlara ya ulaşamamış ya da bu amaçların uzağında kalmışlardır.

1970'lerden itibaren birçok ülkede ve Türkiye'de KİT'lerin verimli çalışmadığı, gizli işsizliğe neden olduğu, bütçeden bu kuruluşlara önemli ölçüde transfer yapıldığı yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Bu tarihlerden itibaren KİT'lere yönelik özelleştirme programları hayata geçirilmeye başlanmıştır.

KİT'lerin milli hasıla içerisindeki payı 1980'lerde yüzde 10 – 15 civarında iken günümüzde bu oran yüzde ikilere kadar gerilemiştir. Buna paralel olarak KİT'lerin yarattığı katma değer de önemli ölçüde değişmiştir. Benzer durum KİT'lerin yatırım harcamaları içerisindeki payında görülmektedir. KİT'lerin toplam yatırım harcamaları içerisindeki payı 1980'lerde yüzde 37 civarında iken bu oran günümüzde yüzde birin altına düşmüştür. Bunda etkili olan en önemli husus KİT'lere yönelik yoğun bir özelleştirme programının hayata geçirilmesidir.

Bütçeden KİT'lere yönelik transferler, nakit veya sermaye aktarımları, vergi iadeleri ve sübvansiyonlar başlığı altında ele alınmaktadır. KİT'lerden bütçeye yönelik aktarımlar ise vergi ödemeleri, kar payı ödemeleri ve hasılat payı ödemeleri başlığı altında değerlendirilmektedir. Karşılıklı transferlere bakıldığında bütçeden veya hazineden KİT'lere yönelik ciddi bir transferin olduğu görülmektedir.

Bütçeden KİT'lere yönelik yapılan transferlerin büyüklüğü, kamu işletmelerin hazine tarafından sürekli fonlandığı sonucunu doğurmaktadır. Serbest piyasa mantığı ile yaklaşıldığında bu ikili ilişkide hazinenin sürekli

zarar ettiği sonucuna varılmaktadır. Ancak KİT'lerin neden kurulduğu ve hangi amaçları gözettiği unutulmamalıdır. En önemli kuruluş amaçları arasında sosyal faydayı sağlamak, gelir dağılımını düzenlemek, piyasaları düzenlemek olan KİT'lere sadece piyasada çalışan bir şirket anlayışıyla yaklaşmak doğru olmayacaktır. Yeri geldiğinde faaliyet sonucu ortaya çıkan zararın hazine tarafından karşılanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AB Bakanlığı, 2019. Avrupa Birliği'ne Katılım İçin Ulusal Eylem Planı, https://www.ab.gov.tr/files/ceb/Ulusal_Eylem_Planlari/ulusal_eylem_plani_2016_2019_tr.pdf (Erişim Tarihi: 24.02.2024).
- Akalın, Güneri (1986), KİT'ler ve Özelleştirilmeleri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/38339>,
- Altunbağ D.D., Türkoğlu İ. (2015). Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Türkiye Ekonomisindeki Yeri, Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Journal of Economics and Social Research, ISSN: 2148-1407, Cilt 2, Sayı 3, Yıl 2015
- Arslantürk, Yalçın. "KİT'lere Yapılan Sermaye Transferleri ve Görev Zararı Ödemelerinin Analizi ve Bütçeye Etkileri". Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi 6/4 (October 2018), 1-11.
- Ayyıldız Sayın, E. (2005). Konsolide Bütçeden Kamu İktisadi Teşebbüslerine Yapılan Transferler 1995-2004. Sayıştay Dergisi(59), 89-118.
- Brochier H., Tabatoni P. (1959). Economie Financière, Thémis, Paris, Presses universitaires de France, XV p. 693 p., 2.400 FF
- Buhur, S. (2011). Türkiye'de Tarım Sektörüne Yönelik Özelleştirme Uygulamalarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, B. (2020). Türkiye'de Transfer Harcamalarının Gelir Dağılımında Adalet Üzerindeki Etkisi. Maliye Araştırmaları Dergisi, 6(2), 67-76.
- Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>, (Erişim Tarihi: 29.02.2024).
- Çapan, G. (2006). Türkiye'de Transfer Harcamaları ve KİT'lere Bütçeden Yapılan Transferler, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çaşkurlu, E., (2002). Görev Zararı Kavramı ve Türkiye'de 1980 Sonrası Görev Zararı Doğurucu Faaliyetlerin İncelenmesi ve Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelebi, A. Kemal (2013), Teoride ve Uygulamada KİT'ler ve Özelleştirme, Nadir Kitap, Emek Matbaası, Manisa.
- Çetinkaya, Ö., (2021). Türkiye'de Kamu İşletmeciliği ve Özelleştirme, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Ersen, N. (1997). Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Reorganizasyon Sonuçlarının Tekel Boyutunda İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2024). Bütçe Finansmanı İstatistikleri, <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 11.03.2024).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2024). Kamu İşletmeleri Raporu, https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2023/10/KIR_2022.Web_-1.pdf (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- Korkut S. (2007). Parlamenter Denetim Kapsamında Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetlenmesi, *Yasama Dergisi*, Sayı 6.
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, (2024), Türkiye’de Özelleştirme, <https://www.oib.gov.tr/turkiyede-ozellestirme>, (Erişim Tarihi: 07.03.2024)
- Sayıştay, (2024) Kamu İşletmeleri Genel Raporu, <https://www.sayistay.gov.tr/reports/WmQm6zLYAV-2022-yili-kamu-isletmeleri-genel-raporu> (Erişim Tarihi: 17.02.2024)

Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırma ve Değerlendirmeler

Editörler:

Prof. Dr. İbrahim Arslan

Doç. Dr. Yusuf Bozgeyik

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-885-3

9 789754 478853